

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Katedra jihoslovanských a balkanistických studií

Filologie – Slovanské filologie

Štefan Pilát

Jazyková analýza Skopského apoštola

**The linguistic analysis of *The Apostle of
Skopje***

Disertační práce

vedoucí práce - PhDr. Zdenka Ribarova

2014

„Prohlašuji, že jsem disertační práci napsal samostatně s využitím pouze uvedených a řádně citovaných pramenů a literatury a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.“

Poděkování

Na prvním místě děkuji mé školitelce PhDr. Zence Ribarove za pomoc s výběrem tématu disertační práce a za její trpělivé vedení. Též děkuji milým zahraničním kolegům Ch. Hannickovi a A. A. Turilovovi za laskavé předání snímků rukopisu. Dále děkuji zvláště E. Bláhové, V. Konzalovi, zesnulé Z. Hauptové a všem dalším drahým kolegům ze Slovanského ústavu AV ČR za jejich cenné rady a připomínky, bez nichž by tato práce mohla jen stěží vzniknout. V neposlední řadě chci též poděkovat M. Chromé a J. Kuběnové za neúnavnou technickou výpomoc.

Abstrakt

Skopský apoštol (Skop) je makedonská církevněslovanská památka obsahující krátký apoštolář (praxapoštol). Písařský zápis na jeho poslední straně klade vznik rukopisu do roku 1313 ve městě Skopje, a proto *Skop* řadíme k okruhu severomakedonských památek. Úkolem předložené práce bylo zhodnotit *Skop* z hlediska jeho paleografických, pravopisných a hláskoslovných rysů a jeho morfologických a syntaktických zvláštností. Zjištěná fakta jsme dále srovnávali se stavem dalších severomakedonských rukopisů a písemných tradic školy ochridské, preslavské, trnovské a rašské. Naším cílem bylo též zhodnotit, do jaké míry mohlo být přijímání jednotlivých písařských norem ovlivněno severomakedonskou nářeční situací, a též identifikovat nářeční prvky pronikající do textu *Skop*. Došli jsme k závěru, že *Skop*, ačkoliv náleží k okruhu severomakedonských památek a odráží se v něm poměrně jasné stopy severomakedonského nářečí, zůstává zejména v oblasti paleografie, pravopisu a hláskosloví v konzervativních pozicích, které jsou typické spíše pro starší písemné tradice školy ochridské. Na druhou stranu však *Skop* se značnou důsledností zvláště v apoštolních perikopách přijímá normované užití plného repertoáru prejetovaných vokálů, což je norma s největší pravděpodobností převzatá z trnovských literárních tradic, která se také paralelně uplatnila v pravopise rašském. V *Skop* se též nachází vrstva dokladů svědčících o probíhající balkanizaci živého jazyka, což zahrnuje např. rozvoj kategorie určitosti, zjednodušování deklinačního systému a postupný zánik infinitivu a některých participií. Jazyková analýza *Skop* je tak příspěvkem nejen pro výzkum církevněslovanských písemných tradic v severní Makedonii na přelomu 13. a 14. století, ale je též příspěvkem k historické gramatice a dialektologii.

Summary

The Apostle of Skopje (Skop) is a Macedonian Church Slavonic manuscript, which contains a short Praxapostle. The scribal inscription on the last page places its compilation to the city of Skopje in the year 1313 thus allowing for its inclusion among the north-Macedonian texts. The goal of the present thesis was to evaluate its paleographic, orthographic and phonological characteristics and its morphological and syntactic peculiarities. The established facts were then compared with other north-Macedonian manuscripts and writing traditions of the Ochrid, Preslav, Tarnovo and Raška schools. Another aim was to evaluate how much could the reception of individual scribal norms be impacted by the north-Macedonian dialect and identify the dialect elements of *Skop*. On this account, I conclude that *Skop*, while belonging to the circle of north-Macedonian manuscripts and reflecting rather evident influence of the local dialect, remains conservative, especially from the perspective of paleography, orthography and phonology, a feature typical of the older tradition of the Ochrid School. In the Apostle pericopes, *Skop* however rather consequently receives the standardized use of the iotified vowels, which is the norm most probably taken over from the Tarnovo Literary School apparent also in the rashka orthography. *Skop* also contains a layer witnessing the parallel balkanization of the living language, which includes for example the development of the definite category, simplification of the declination system, and gradual disappearance of the infinitive and certain participia. The language analysis of *Skop* thus contributes not only to the research of Church Slavonic literary traditions in northern Macedonia at the turn of the 13th and 14th centuries but also to the study of historical grammar and dialectology.

Obsah

Úvod	9
I. Představení rukopisu	12
Dosavadní práce pojednávající o <i>Skop</i>	12
Obsah rukopisu.....	15
Textologická charakteristika	17
Písařův zápis.....	23
II. Paleografická a grafematická analýza <i>Skop</i>	27
Jerové znaky a spřežka ы	34
Ligaturní ѣ	36
Prejotované vokály	36
Jusy	71
Litera а.....	41
Litery Ѡ, ѡ, ѣ, ѡ, ѣ.....	42
Zkratky, ligatury a číselné znaky	44
Diakritické symboly a nadřádkové znaky	45
Nadpisy.....	46
Ornament	47
Grafematický systém <i>Skop</i> – shrnutí	50
Srovnání písma <i>Skop</i> a <i>Lobk</i>	51
III. Pravopisná analýza <i>Skop</i>	54
K otázkám nejstaršího charakteru cyrilské abecedy	54
Pravopisné jevy <i>Skop</i>	62
Jery	62
Jusy	71
Prejotované vokály	73
IV. Fonologická analýza <i>Skop</i>	80
Vokály	80
Jerové samohlásky	80
Vokalizace ѡ	80
Vokalizace ѡ	86
Vokalizace jerů podle pozice ve slově	93
Jery v poloze napjaté	94

Nosové samohlásky	97
Denazalizace ę	98
Denazalizace o	99
Záměna nosovek	103
Samohláska ǣ (jať)	104
Samohláska ü	106
Samohláska y	107
Rekonstrukce vokalického systému představeného v <i>Skop</i>	113
Kontrakce vokálů	114
Zdvojování vokálů	118
Adaptace řeckých vokálů	119
Samohláskové skupiny na konci slov	119
Náslovné ι -	119
Řecká samohláska υ	120
Konsonanty	121
Znělostní korelace	121
Měkkostní korelace	123
Poziční palatalizace konsonantů	123
Depalatalizace starých nepárových palatál	124
Měkké párové souhlásky	126
Epentetické ʀ	127
Skupiny št, žd	131
Palatální ќ, ѓ v přejímkách z řečtiny	134
Sonanty	135
Sonanty ʀ, ʀ̥	135
Sonanty ṃ, ṇ (resp. ṅ)	136
Proměny konsonantických skupin	138
Praslovanské skupiny *ort-, *olt-	138
Palatalizace skupin sk a zg	139
Epentetické -d-	140
Zjednodušování konsonantických skupin	141

V. Morfologické a syntaktické rysy Skop	142
Substantiva	142
Deklinace <i>o</i> -kmenová a <i>io</i> -kmenová	143
Zbytky <i>u</i> -kmenové deklinace	144
Deklinace <i>a</i> -kmenová a <i>ia</i> -kmenová	146
Deklinace <i>i</i> -kmenová	147
Konsonantické deklinace	148
<i>n</i> -kmeny	149
<i>r</i> -kmeny	149
<i>s</i> -kmeny	150
<i>ʔv</i> -kmeny	150
Adjektiva	151
Zájmena	152
Enklitická ukazovací zájmena a doklady členu	155
Číslovky	155
Poznámky k pádové syntaxi	156
Genitiv	156
Lokál	157
Instrumentál	158
Slovesa	159
Prézens	160
Imperativ	161
Aorist	162
Imperfektum	163
Kondicionál	165
Infinitiv a supinum	165
Participia	166
Závěr	170
Seznam zkratek	175
Seznam použité literatury	178

Úvod

V knihovně kláštera sv. Pantelejmona na Athosu je dodnes uchován kodex № 4 obsahující krátký praxapoštol (podle místa svého vzniku nazýván *Skopský apoštol*, dále *Skop*) a krátký evangeliář psaný jiným písařem. *Skop* sice zájem odborné veřejnosti upoutal již před více než jedním stoletím, přesto se však dodnes jedná o památku téměř neznámou, nevydanou a neprobádanou. Úkolem předložené práce je tedy tuto mezeru do značné části vyplnit a představit první část tohoto kodexu, tedy apoštolář, nacházející se na listech 1b-78b, zejména z hlediska jeho paleografických, pravopisných a fonetických vlastností, dále morfologických jevů a syntaktických zvláštností a zařadit tak *Skop* do kontextu církevněslovanského písemnictví. Dále budou jazykové jevy v něm zjištěné zhodnoceny ve srovnání se stavem dalších jihoslovanských církevněslovanských památek a s ohledem na současné znalosti o historickém vývoji jihoslovanských jazyků, zvláště makedonštiny a bulharštiny.

Paralelně k této práci byla též zhotovena edice *Skop*. Tato edice vznikla na základě dvojích snímků. Za laskavé předání prvních z nich chci na tomto místě poděkovat Ch. Hannekovi z univerzity ve Würzburgu. Tyto snímky byly pořízeny z mikrofilmu, na jehož základě chystal F. V. Mareš edici tohoto rukopisu, která měla vyjít v ediční řadě *Schriften der Balkan-Kommission* Rakouské akademie věd. Pro tuto zamýšlenou edici byl vytvořen strojopis přepisující text stejným způsobem jako Stefanovičova edice *Šišatovackého apoštolu* (Stefanovič 1989). Po smrti F. V. Mareše v roce 1994 však tento strojopis zůstal nedokončen a nezkorigován. Mnou připravená edice *Skop* na tento strojopis přímo nenavazuje a podává text diplomaticky podle folií včetně originálního členění na řádky a bez rozepisování titulů a zkratk. — Za druhé snímky *Skop* děkuji A. A. Turilovovi (*Институт славяноведения РАН, Москва*), jenž mi laskavě poskytl oskenované snímky z mikrofilmu pocházejícího z archivu rukopisů kláštera sv. Pantelejmona. Kvalita snímků z obou zdrojů není bohužel zcela uspokojivá a některá hůře čitelná místa bylo možné přečíst jen za pomoci obou snímků. Před zamýšleným vydáním mnou připravené edice bude ještě nutné text srovnat buď přímo s originálem rukopisu, nebo alespoň s novými snímky dostatečné kvality.

Zvláštním předmětem výzkumu v této práci nebude rozbor lexikální a textologický (vyjma základního textologického určení *Skop*). Důvodem je nutnost rozdílného metodologického přístupu k této problematice a také fakt, že otázky textologického vývoje staroslověnského překladu apoštola nejsou doposud uspokojivě vyřešeny. Na rozdíl od staroslověnského překladu evangelií a žaltáře v případě apoštola postrádáme až na značně poškozený fragment cyrilského *Eninského apoštolu* (*En*), což je krátký aprakos, a na několik apoštolních perikop

v hlaholském *Euchologiu sinajském (Euch)* a zvláště v jeho nově nalezené části (*EuchN*)¹, dochované rukopisy apoštola, které bychom mohli zařadit mezi kanonické staroslověnské památky. Ani rukopisy z mladšího období, které by mohly být vzaty za reprezentativní texty mladších textologických skupin, nejsou z valné většiny vydány ani dostatečně prozkoumány.

K dispozici též není ani kritické vydání apoštola jako textu. Tuto mezeru částečně vyplňuje jen pro dnešní potřeby koncepčně zastaralé vydání *Karpinského apoštola (Karp)* archimandrity Amfilochije (Amfilochij 1886)² a Voskresenského vydání epištol Korintským, Galatským a Efezským synopticky představující texty čtyř základních redakcí³. Dnes do značné míry tuto úlohu plní edice *Makedonského (Strumického) apoštola (Mak)* zhotovená E. Bláhovou a Z. Hauptovou (Bláhová-Hauptová 1990), která obsahuje varianty z většiny do té doby vydaných apoštolů (chybí v zásadě jen *Karpinský apoštol*, jehož edici neměly autorky k dispozici). Protože však mnohé zásadní rukopisy vydány nikdy nebyly nebo jejich edice vznikly až po dokončení práce nad edicí *Mak (Crkolezský apoštol, Hvalův sborník)*, není ani výčet variant v *Mak* textologicky dostatečně reprezentativní. Navíc samotný *Mak* je krátký aprakos z druhé pol. 13. století značně zatížený množstvím textových poruch a koruptel, tedy je už sám o sobě ve funkci *základního textu* nevyhovující. Také je výčet v něm uvedených variant pochopitelně omezen jen na perikopy spadající v krátký aprakos.

V nejnovější době se značným přínosem k studiu textologické problematiky apoštola stala monumentální dvoudílná práce I. Christovy-Šomovy *Служебният Апостол в славянската ръкописна традиция* (Christova-Šomova, I. 2004, II. 2012). První díl je věnován textologickému rozboru apoštola, druhý díl apoštolním synaxářům. Přes svůj široký záběr však toto dílo problematiku textologického vývoje staroslověnského překladu apoštola nevyčerpává. Z pochopitelných praktických příčin byl výběr rukopisů zpracovaných v I. díle

---

¹ Je však třeba podotknout, že ani v těchto dvou textech spadajících dobou svého vzniku do staroslověnského období není apoštolní překlad dochován bez mladších redakčních zásahů. V *En* přítomnost mladší lexikální vrstvy konstatovala Z. Hauptová (Hauptová 1971), v apoštolních perikopách v *Euch(N)* stopy mladších úprav nalezla V. S. Jefimova (Jefimova 1992).

² *Karpinský apoštol* je úplný aprakos z konce 13. či počátku 14. století. Amfilochij perikopy seřadil podle běžného biblického pořadí, čímž porušil originální členění textu. Chybějící části pak doplňoval z několika úplných textů srbského původu ze 14. stol. Tato edice je však dodnes cenná uvedením velkého množství variant z řady dalších nevydaných rukopisů. To se týká v první řadě variant z *Tolstovského apoštola (Tolst)*, ruský úplný text ze 14. stol.) a z ruského komentovaného apoštola z roku 1220 (podle úzu *SJS* užívám zkratku *Mosk^a*), jímž je částečně doplněna Kalužniackého edice *Christ* (Kalužniacki 1896).

³ Za představitele 1. redakce reprezentující archaický překlad vybral Voskresenskij nepřilíši vhodně *Mosk^a*, za představitele 2. redakce, která byla později identifikována jako preslavská, zvolil *Tolst*, 3. redakci, o které bylo později zjištěno, že je závislá na redakci 4. a je tedy mladší než ona, tvoří text *Čudovského Nového zákona* a několik jemu blízkých opisů, 4. redakce Voskresenského je dnes nazývána redakcí athonskou, Voskresenskij ji představil na základě *Gennadijevské bible* z roku 1499.

omezen na dostupné edice a na rukopisy uložené v *NBKM* v Sofii. To sice znamenalo značné obohacení znalostí o nevydaných a doposud prakticky neznámých rukopisech apoštola uložených v *NBKM*, na druhou stranu to však též znamenalo, že do výzkumu nebyly zařazeny mnohé rukopisy zásadního textologického významu, např. v plné míře nebyl zařazen ani *Tolst* jako reprezentant preslavské redakce (autorka byla omezena na část vydanou Voskresenským a dále na varianty uvedené Amfilochijem v jí dostupných dílech edice *Karp*), ani žádný z ruských úplných aprakosů preslavské redakce. Zařazen nebyl ani *Crkolezský apoštol*, *Karakalský apoštol* (uložen v klášteře Karakal na Athosu, Slav. 1) a další důležité úplné texty archaického překladu, jako např. srbský rukopis Chilendarského klášteře № 52 ze 13. stol. Christova-Šomova text apoštola představila na základě perikop (v rozsahu úplného aprakosu), do jejího výzkumu tak nebyly zařazeny části textů stojící mimo perikopy, a to i přesto, že pracovala s mnoha úplnými texty. Z těchto důvodů zůstaly výsledky jejího bádání v podstatě v mezích textologické klasifikace apoštola vytvořené již Voskresenským, přičemž však jeho závěry v mnoha oblastech významným způsobem revidovala a doplnila. O předběžný nárys přesnější a podrobnější textologické klasifikace apoštola jsem se pokusil v článku *Cyriľometodějský překlad apoštola a jeho další vývoj v slovanské rukopisné tradici* (v tisku). V něm vyslovené předpoklady pokládám za první krok k dalšímu budoucímu výzkumu této velmi komplikované problematiky. Na tomto místě je třeba též připomenout nedávno vydaný sborník *Славянский апостол, История текста и язык*. München-Berlin-Washington, D. C., 2013, v němž je mimo jiné soustředěna úplná bibliografie všech dosavadních paleoslovenistických publikací týkajících se apoštola.

I. Představení rukopisu

Dosavadní práce pojednávající o Skop

Se *Skopským apoštolem* se jako první odborník seznámil P. Lavrov při své expedici po athonských klášterech. V recenzi na Jagićovo vydání *Grškovićova zlomku* (Lavrov 1895) pak Lavrov zveřejnil v rozsahu *Grš* paralelní texty ze čtyř apoštolů z athonských klášterů, přičemž jedním z nich byl *Skop*. Již tehdy byla ze *Skop* publikována část perikop v rozsahu 8a25-8b23/**A5:1-11**, 9a1-9b22/**A7:1-5**, **7:47-60**, 9b24-10a8/**A8:5-12**, 11a1-14/**A8:34-39**, 11a16-11b30/**A8:40**, **9:1-19**. Dále Lavrov na tomto místě otiskl znění zápisu písaře Nikoly, který se nachází na poslední straně rukopisu. Na jeho základě určil přibližnou dataci rukopisu mezi roky 1312-1314. Současně si již tehdy povšiml podobnosti se zápisem v *Lobkovském (Chludovově) parimejniku*, avšak závěr o společném písaři z toho nevyvozoval. Ve své cyrilské paleografii (Lavrov 1914, 138) pak Lavrov uvedl velmi stručné, avšak výstižné shrnutí nejzávažnějších paleografických jevů *Skop*, povšiml si též jednojusového pravopisu s Ѡ. V paleografickém albu (Lavrov 1916, 27) pak uveřejnil snímek strany 15b. O *Skop* a jeho písaři Nikolovi se pak krátce na dvou místech zmiňuje ve své paleografii i Karskij (Karskij 1928, 34 a 302).

Po Lavrovovi pracoval se *Skop* L. Stojanović, přičemž předmětem jeho zájmu byl zmíněný písařův zápis. Ten nejprve publikoval časopisecky (Stojanović 1896, 43) společně se zápisem nacházejícím se v evangeliáři svázaném se *Skop* v jeden kodex. Na tomto místě bez hlubšího rozboru vyslovuje mylný předpoklad, že apoštolář a evangeliář jsou dílem jednoho písaře. Zápis ze *Skop* pak uvádí i ve své monografii o písařských zápisech (Stojanović 1902, 19). V zápisu v *Skop* je bez uvedení letopočtu zmíněno vítězství srbského krále *Štěpána Uroše II. Milutina* nad Turky (писа сѣ снага книга въ скопи градѣ • попоу грѣдоу братоу ми ѿ виньика • въ дѣни оуроша краля милутина • еѣа пови туркѣ въ грѣцѣхъ), což Stojanović srovnal s tzv. *Ktitorským nápisem krále Milutina* v chrámu sv. Jiří ve vsi Staro Nagoričane nedaleko Kumanova, kde je tato událost přesně datována⁴. To Stojanović vedlo k stanovení poměrně přesné datace vzniku *Skop* k roku 1313. Tezi o totožnosti písařů apoštoláře a evangeliáře na tomto místě Stojanović již nezmiňuje. Zápis písaře Nikoly pak znovu publikoval J. Ivanov (Ivanov 1931, 103-104). Ivanov jako první výslovně ztotožnil písaře *Skop* Nikolu se stejnojmenných

⁴ ИЗВОЛЕНИЕМЪ БОЖИЕМЪ СЪЗДА СЯ ДОМЪ СВЕТАГО И ВЕЛИКОСЛАВНАГО МЪЧЕНИКА ХРИСТОВА ГЕОРГИЕ ВЪ ДНИ СВАТОРОДНАГО И ПРЪВЪЗЛОСАГО КРАЛѢ УРОША МИЛУТИНА И БОГОМЪ САМОДРЪЖЪЦЪ ВСЕН СРЪБЪСКОИ ЗЕМИ И ПОМОРЪСКОИ ПРИ БОГОУСЪОТВИТЪИ КРАЛНИЦИ СИМОНИДѢ И ПРИ ИГЪМЕНѢ АНДОНЪ ВЪ ЛѢТО С (W) И К И А ВЪ ТОЖЕ ЛѢТО КРАЛЪ ИЗБИ ТЪРКИ (citováno z Tomović 1974, 45-46)

autorem *Lobkovského (Chludovova) parimejniku*, přičemž ve shodě se starším míněním Stojanovičovým mylně přiřkl Nikolovi též autorství evangeliáře spojeného se *Skop* v jeden kodex. Odtud pak tato teze pronikla do další literatury (srov. Koneski 1975, 75 či Pop-Atanasov 1989, 190). Totožnost písařů *Skop* a *Lobk* na základě zjevné odlišnosti písma obou památek rezolutně odmítl až A. A. Turilov (Turilov 2012, 122) ve své studii věnované zápisu nacházejícím se v evangeliáři, který je přiřčen ke *Skop*. Této otázce se budeme dále věnovat (str. 23).

Základní informace o *Skop* jsou též uvedeny ve dvou katalogích rukopisů. První z nich je Tachiaosův katalog rukopisů kláštera sv. Pantelejmona (Tachiaos 1981, 25), který pod signaturou № 4 uvádí kodex obsahující praxapoštol (tj. *Skop*) a evangeliář; tento kodex označuje za bulharský. Dále sice uvádí, že se jedná o dílo odlišných písařů, krátká poznámka o pravopisu je však nevyhovující, neboť není uvedeno, zda se vztahuje k apoštoláři či evangeliáři. Na druhou stranu však poměrně přesně popisuje Tachiaos rozdíly mezi písmem *Skop* a písmem evangeliáře. V popisu jsou uvedeny též zápisy písařů z obou textů. V příloženém albu jsou ze *Skop* uveřejněny snímky listu 1b (chybně označen jako 1^r) a 7b. Krátký, ale přesný popis kodexu je uveden v souborném katalogu slovanských rukopisů athonských klášterů (Turilov-Moškova-Tachiaos 1999, 43-44).

Ve třech statích pracoval s údaji ze *Skop* též F. V. Mareš. První dvě se věnují otázce překladu etnonyma *Skyt* jako *Slovan* (v roce 1985 vyšly studie „Словен ‘Скуит’ во Скопскиот апостол“, umístěno do sborníku [Mareš 2008, 249-251] a „Раннее свидетельство теории о скифском происхождении славян на Руси и на Балканах“, [Mareš 1985]). V těchto studiích si Mareš všímá čtení z verše **C3:11**, kde v *Skop* stojí na místě řeckého Σκύθης výraz словѣнинъ (идеже нѣ ѿ ѿины • ни юдеи • ни вѣрѣзанїа • ни иноземца • ни **словѣнина** • ни раба • ни свободна ѡπου оук ѣви Ἕλλην καὶ Ἰουδαῖος, περιτομή καὶ ἀκροβυστία, βάρβαρος, Σκύθης, δοῦλος, ἐλεύθερος 41b2-4). Překlad totožným výrazem se nachází v ruském komentovaném apoštolu *Christ* a v ruských rukopisech ze sbírek GIM *Sinod. 96* z 15. stol. a № 721 z 16. stol. K tomu můžeme z variant uvedených Amfilochijem v edici *Karp* doplnit, že výraz словенинъ se též nachází nadepsaný nad náležitým скифъ v ruském komentovaném apoštolu z roku 1520 (Chlud. № 49). Nejasná je koruptela сковинъ v *Lublaňském misálu*. Mareš upozorňuje též na rukopisy *Mak* a *Mat*, ve kterých je výraz Σκύθης zcela vypuštěn. Můžeme doplnit, že je vynechán též v *Karp*. To snad mohlo být zapříčiněno snahou písařů odstranit z biblického textu zjevný anachronismus. Z důvodu většího rozšíření výrazu

СЛОВЪНИИЪ v ruských textech pokládá Mareš za nejpravděpodobnější, že překlad tímto výrazem vznikl na ruské půdě a odtud se dostal s ruskými prepisy do Makedonie a do *Skop*. Nevylučuje však ani jihoslovanský původ tohoto překladu, přičemž pokládá ze pravděpodobné místo jeho vzniku Ochrid.

Též se přikláním k jihoslovanskému původu tohoto překladu, nicméně za nejpravděpodobnější místo jeho vzniku pokládám Preslav. V *Skop* nejsou stopy úprav podle ruských předloh patrné, avšak právě perikopy z epištol vykazují s různou intenzitou jasné známky úprav podle apoštolního textu preslavské redakce. V tomto verši se nachází též mladší překlad иноземьць за βάρβαρος (tak *Christ* a kom. ap. z roku 1520, иномазгыгъникъ *Tolst Mat*), zatímco nepřeložené варваръ je v *Ochr Slepč Mak Crk Karp Šiš*. Je tedy zjevná souvislost mezi výskytem kalků иноземьць a СЛОВЪНИИЪ a též je třeba dodat, že právě v textech s těmito překlady je vypuštěn výraz ἀκροβυστία. Vyjma *Skop* se jedná vždy o texty komentované. Tyto texty vykazují rysy preslavských úprav, místy však odlišných než jaké se vyskytují v textech vlastní preslavské redakce prezentované *Tolst* (v něm máme za βάρβαρος иномазгыгъникъ, a Σκύθης zůstává nepřeloženo, avšak i v něm je vypuštěno ἀκροβυστία). Pracovně nazýváme redakci odraženou v textech komentovaných apoštolů jako *protopreslavskou* úpravu archaického překladu. Tento typ úprav se často odráží i v *Mat*, čili pokládám za pravděpodobnou Marešovu hypotézu, že z něj byl překlad СЛОВЪНИИЪ záměrně vypuštěn. Je patrné, že právě podle textu *protopreslavského* typu byl na tomto místě upraven též *Skop*.

V studii „*Slovanští světci v Assemanově evangeliu*“ z roku 1988 (přetištěno Mareš 2000, 247-255) se pak Mareš zabýval památkami světců uvedenými v mladších přípiscích v *As*, přičemž tyto údaje srovnal mimo jiné s kalendářem v *Skop*. Shody nacházíme v těchto případech: sv. *Alexandr Římský*, 13. květen (*As* 146b, cyrilská glosa z 12. stol., *Skop* 70b1); sv. *Erasmus Ochridský*, 1. červen (*As* 146b, cyrilská glosa z 13. stol., *Skop* 71a13); sv. *Mari-na*, 17. červenec (*As* 150b, cyrilská glosa z 13. stol., *Skop* 73a1); sv. *archanděl Michael*, 6. září (*As* 115b, cyrilská glosa z 13. stol., *Skop* 53b18⁵); sv. *Neděle*, 7. červenec (*As* 150b, cyrilská glosa z 13. stol., *Skop* 72a13). Vyjma poslední světice dokazuje Mareš sepjetí kultu všech uvedených světců s Makedonií nebo přímo s Ochridem. To dokazuje nejen to, že byl *As* ve 12.-13. století v ochridské oblasti stále užíván, ale že se právě v tomto prostředí zformoval typ kalendáře, na němž byl později založen i kalendář *Skop*.

---

⁵ Mareš mylně uvádí fol. 59a28, kde se však nachází сьворъ • архънгалъ • михаила, čili svátek archanděla Michaila. V *Skop* je svátek uveden na 10. listopad, správně však má být 10. prosince.

Skopský apoštol je též uveden jako pramen srovnávacího materiálu pro monografii „*Русские месяцесловы XI-XIV веков*“ (Loseva 2001). Loseva však nepřesně rozlišuje apoštolář a evangeliář v kodexu № 4 umístěného v klášteře sv. Pantelejmona. Tak na straně 10 uvádí „*Скопленское Евангелие 1313 г.*“, přičemž je tato datace převzata z apoštoláře, aniž by ji bylo možné mechanicky vztáhnout i na evangeliář. Taktéž není u evangeliáře známo místo vzniku, proto i z apoštoláře přenesený název „*Skopské evangelium*“ není příliš vhodný. *Skopský apoštol* uvádí Loseva též na str. 98 v souvislosti s údajným uvedením svátku *Posvěcení chrámu sv. Jiří v Kyjevě* 26. listopadu (*Skop* 61a19), ke kterému došlo v letech 1051-1054. Památka sv. Jiří je na tento den široce rozprostraněna v jihoslovanských synaxářích, nachází se již v *As. Christova-Šomova* (Christova-Šomova 2012, 318-319) oprávněně namítá, že v jihoslovanských pramenech není myšlen chrám v Kyjevě, ale starší posvěcení chrámu sv. Jiří poblíž Cařihradu, podle čehož byl ve stejný den posvěcen i chrám kyjevský. Nejedná se tedy o svátek ruského původu, ale o svátek přenesený z řeckého typikonu. *Skopský apoštol* dále Loseva jmenuje na str. 100 v souvislosti s *Posvěcením chrámu sv. Sofie v Kyjevě*. Podle uvedení fol. 176b je však zjevné, že se nejedná o apoštolář, který sahá jen do 78b, ale o následující evangeliář. Losevovou jmenovaná místa tedy přítomnost ruských památek v kalendáři *Skop* nedokládají.

Obsah rukopisu

Skop je krátký aprakos, čili jeho základem jsou apoštolní perikopy řazené v pořadí církevního roku. Církevní rok se skládá ze dvou cyklů – pohyblivého a nepohyblivého.

Pohyblivý cyklus se dělí do tří období:

1) **velikonoční** – od velikonoční neděle po 7. týden po Velikonocích, v krátkém aprakosu jsou perikopy na všechny dny týdne: *Skop* 1b-25b.

V této části jsou v *Skop* dva listy ztraceny. První z nich se nacházel mezi listy 8b a 9a a obsahoval perikopy na sobotu druhého týdne po Velikonocích (**A5:21–32**) a na neděli třetího týdne po Velikonocích (**A6:1-7**). Druhý ztracený list se nacházel mezi listy 14b a 15a a obsahoval perikopy na pátek čtvrtého týdne po Velikonocích (**A10:44-48, 11:1-10**), konec perikopy předchozí (**A10:38-43**) a začátek perikopy následující (**A12:1-7**).

2) *letniční* – počínaje svatodušní nedělí (letnicemi) po následujících 36 týdnů, v krátkém aprakosu jsou perikopy pouze na soboty a neděle: *Skop* 25b-44b.

3) *postní* – počínaje týdnem masopustním a syropustním po dalších 6 týdnů. Perikopy jsou v aprakosech všech typů pouze na soboty a neděle vyjma posledního týdne před Velikonoce, kdy jsou uvedeny perikopy i na čtvrtek a pátek a na velikonoční vigílii: *Skop* 44b-52a.

Nepohyblivý cyklus zvaný též **kalendář** se řídí běžným kalendářním pořadím počínaje zářím. V *Skop* je umístěn na listech 52b-76b. Na jednotlivé dny měsíců jsou uváděny památky světců a jiné nepohyblivé církevní svátky a k nim příslušné apoštolní perikopy. V *Skop* je slovanským názvem opatřen pouze měsíc září (міѣзъ сѣкътъѧ • рѣкъмыи роуѣ 52b10). Analýza složení kalendáře *Skop* není předmětem této práce, protože si tato problematika zaslouhuje zvláštní zpracování. Můžeme na tomto místě jen uvést, že podle klasifikace Christovy-Šomovy (Christova-Šomova 2012, 54-62) můžeme kalendář v *Skop* zařadit mezi kalendáře reformované podle *Studijského typikonu*. Kalendář podobného typu se nachází též v *Slepčenském apoštolu*. Jak jsme již uvedli výše (str. 14), kalendář *Skop* byl ve svém vývoji ovlivněn tradicemi typickými pro Makedonii a zvláště pro Ochrid. K Marešem jmenovaným světcům, jejichž kult je spojen s Makedonií, můžeme přidat též památku *Strumických mučedníků* 28. listopadu (61a20). Na druhou stranu však až na jedinou výjimku *Skop* neobsahuje slovanské světce, v čemž je opět blízký kalendáři v *Slepč*. Jedinou výjimkou je památka кирила • философа • и методаина на 14. února (67b22) včetně troparu, jenž je totožný s troparem v *Ochr*. Na tento den běžně připadá jen svátek sv. Cyrila Filosofa, zatímco Metoděj je slaven samostatně 6. dubna. V *Skop* však v rámci celkového zjednodušení kalendáře byly svátky obou světců spojeny v jeden den. Toto spojení není doloženo v žádném z textů představených Christovou-Šomovou (Christova-Šomova 2012, 522-523).

Perikopy v pohyblivém cyklu i kalendářní údaje doprovází v *Skop* zvláště bohatý **liturgický aparát**, který sestává zejména z antifon, prokimmů, sticher, alelují a troparů. V rámci liturgického aparátu *Skop* obsahuje značné množství žaltářních citátů, též se objevuje několik citací novozákonních (viz rejstřík biblických citátů v edici *Skop*). Obšírností vyniká zvláště liturgický návod na velikonoční neděli na str. 52a-52b, ve kterém jsou podrobně popsány různé obřadní úkony. Na konci rukopisu na str. 76b-77b se nachází obšírný návod na čtení evangelních perikop s odpovídajícími perikopami apoštolními opatřený přehlednou ta-

bulkou. Na str. 77b-78b pak následuje soupis prokimmů a troparů k přijímání (причастна). Tyto liturgické návody nebyly chápány jako součást sakrálního textu, proto právě v nich sledujeme obzvláště časté pronikání prvků živého jazyka. Totéž se pochopitelně týká písarova zápisu na posledním listu 78b, o kterém ještě pojednáme (str. 23).

Textologická charakteristika Skop

Textologický rozbor sice není předmětem této práce, avšak i pro jazykovou analýzu je základní zařazení *Skop* do textologického kontextu nezbytné. Podle klasifikace, kterou jsme nastínili v článku *Cyriometodějský překlad apoštola a jeho další vývoj v slovanské rukopisné tradici* (v tisku), můžeme říci, že *Skop* je založen na stejném archetypu jako další krátké starobylé aprakosy typu *Ochr* a *Mak* (totéž platí pro perikopní části *Vran*, zatímco části textu nespádající v krátký aprakos v něm byly doplněny z textu preslavské redakce), čili jej můžeme zařadit do aprakosního typu textů představujících archaický překlad apoštola. Krátké aprakosy byly zhruba do 14. století nejčastěji užívaným a tedy nejčastěji přepisovaným typem apoštolního textu. Kvůli tomu prakticky všechny dochované krátké aprakosy archaického typu obsahují značné množství koruptel, textových poruch a individuálních odchylek. Tato charakteristika platí též pro *Skop*. V zásadě v něm nenacházíme žádnou perikopu, ve které by nebyl text místy porušen. V tomto ohledu je *Skop* velmi blízký *Mak* a většině dalších krátkých aprakosů od druhé poloviny 13. století.

Vedle této porušenosti a celkové rozkolísanosti je však pro aprakosní typ archaického překladu typické, že neobsahuje některé mladší úpravy, které byly provedeny v úplných textech představujících ochridský typ archaického překladu (tento typ ze známých rukopisů představuje zejména *Crk Hilf Hval*). Alespoň z první kapitoly Skutků uveďme tyto příklady (varianty z jiných rukopisů uvádíme v normalizované podobě):

с НИМИ ІАДЬ **прѣцаше** ИМЬ ѿ іерлѣма не разлѣчѣти сѣ парήγγειλεν (*var.* παρήγγειλεν) 2a12/**A1:4** (= *EuchN Mak* × повелѣваше *Crk Vran Hilf Hval Šiš* × заповѣда *Tolst Karp Bes 187ba14*) – srov. obdobné záměny ze řecké παραγγέλλειν v mladších čtveřoevangeliích: прѣтити *Zogr Mar As Sav Ostr Nik^a* × повелѣти *Nik^b L8:29*; запрѣтити *Zogr Mar Nik^a* × заповѣдати *Nik^b L5:14*.

БЪШЕ ЖЕ НАРОДА **ИМЕНЕМЪ** ВЪКОУПѢ • тако • $\overline{\rho}$ и $\overline{\kappa}$ • ὀνομάτων (*var.* ἀνδρῶν) 3a1/A1:15 (= *Mak Vran Karp Tolst* × ЧАДИ *Crk Hilf Hval* × ЧИСЛОМЪ *Jaz Šiš*) – varianta ЧАДИ v textech ochridského typu je zjevně založena na úpravě podle řecké předlohy s variantním ἀνδρῶν. Zaujme též volnější a velmi přiléhavý překlad ЧИСЛОМЪ v *Jaz Šiš*, což jsou rukopisy vykazující jisté vlivy archaického překladu protopreslavského typu, pro který je typický výskyt některých archaismů snad až velkomoravského původu (např. отъпоуцение, рѣснота). Proto nelze vyloučit starobylost této varianty.

пѢШАШЕТЬ БО **ДА СЪВѢТЬ СѢ КНИГЫ СИНѢ** πληρωθῆναι τὴν γραφὴν ταύτην 3a3/A1:16 (= *Mak Vran Karp Šiš Tolst* × СЪВѢТИ СѢ ПИСАНИЮ СЕМОУ *Crk Hilf Hval*) – varianta КЪНИГЪИ je zjevně starší. Srov. obdobnou záměnu ze řecké γραφή v některých evangeliích: КЪНИГЪИ *Mar As Vat Nik* × ПИСАНИЕ *Ostr L24:32*; КЪНИГЪИ *Zogr Mar As Vat Nik* × ПИСАНИЕ *Ostr L24:45*; КЪНИГЪИ *Zogr Mar As 106b18 Ostr_{bis} Nik* × ПИСАНИЕ *As 110c29 J19:37*.

пѢШАИЕТЬ ОУБО **СЪШЕДЪШИМЪ СѢ** С НАМИ **ЛЮДЕМЪ** τῶν συνελθόντων ἡμῖν ἀνδρῶν 3a16/A1:21 (~ мѣжемъ *Mak Vran Karp Tolst* × отъ съшѣдъшихъ сѣ съ нами мѣжь *Crk Hilf Hval Šiš*) – volnější překlad dativem je snad starší než doslovný překlad genitivem podle řecké předlohy v textech ochridského typu.

и **ДАШѢ** има жрѣбви • и паде жрѣбви на мадеи ἔδωκαν 3b2/A1:26 (= *Mak Vran Tolst* × врьгѣ *Crk*, врьгоша *Šiš*, вьврьгѣ *Hilf Hval* × меташа *Karp*) — na tomto místě je doslovný překlad pomocí slovesa дати společný textům aprakosního typu a textu preslavské redakce, naopak texty ochridského typu mají volnější a přiléhavější překlad pomocí slovesa (вз)врьѣци. Je otázkou, jaké znění je starší. Překlad pomocí slovesa метати v *Karp* je nejspíše aluzí na obrat βάλλειν κλῆρον, který je v evangeliích pravidelně překládán jako метати жрѣбии (*Mt27:35 Mc15:24 L23:34 J19:24*).

Za jeden z lexikálních archaismů *Skop* můžeme také označit výskyt lexému ладни: аще си не станѣтъ в **ЛАДНИАХЪ** • вы не можете спасти сѣ ἐν τῷ πλοίῳ 23b23/A27:31 (= *Šiš* × вь корабли *Christ Mak Crk Mat Hilf Hval Karp Tolst*); вьпадъше же вь мѣсто сопно • оуставишѣ **ЛАДНИѢ** τὴν ναῦν 24a13/A27:41 (= *Verk* × корабль *Christ Mak Crk Mat Hilf Karp Tolst*). Vý-

skyt výrazu ладии v perikopě krátkého aprakosu protiřečí Horálkově závěru (Horálek 1954, 116), že je tento lexém typický pro doplňkové části čtveroevangelií, čemuž odporuje též doložení tohoto výrazu na perikopním místě **J6:17** i v případě evangelia (ладии *Zogr*⁶ *Mar* × коравль *As Ostr*). Spíše je tedy pravděpodobné, že výraz ладии byl v evangeliích i apoštolech postupně potlačován (proto je jeho výskyt nejčastější právě v starobylých čtveroevangeliích). Sporadicky však zůstal v některých mladších textech zachován, mezi takové památky náleží i *Skop*.

Další v *Skop* doloženou zvláštností je užití výrazu законъ jako součást termínu ветъхъии законъ ‚Starý zákon‘ místo obvyklého ветъхъии законъ. Jedná se o tento doklad: тоже покривало въ чтени ветъхаго закона • прѣбывають не ѿкрываютьи съ тѣхъ παλαιᾶς διαθήκης 37b6-8/2C3:14 (= *Mak Verk* × законъ *Christ Mosk^a Ochr Slepč Mat Karp Šiš Tolst*). Přítomnost totožné varianty v *Mak* a *Verk* dokazuje, že tato zvláštnost má hlubší kořeny v aprakosním typu archaického překladu. Podle *SJS* je explicitně výrazу законъ ve smyлу Starého či Nového zákona užitо v *Pochvalném slovu sv. Cyrilovi a Metodějovi* (сѣтворъшемоу писменъи ѿмоу прѣложъшема новъии и ветъхъии законъ въ ѿзъикъ ихъ 109ba 17) a v *Besédách Řehoře Velikého na evangelia* (тѣкомо новаго и ветохаго закона о тѣца разоумѣваемъ Noví ac Veteris Testamenti 38, 289aa 23), čili v jedné památce spojené s nejstarším obdobím staroslověnského písemnictví a v druhém případě v památce českokírkevněslovanského původu. Je tedy možné, že se i v případě uvedeného apoštolního místa může jednat о archaismus, který by mohl sahat až k velkomoravskému období staroslověnštiny.

Vedle archaických rysů spojujících *Skop* se starobylým archetypem krátkého aprakosu však v této památce nacházíme také vrstvu mladších inovací, proměn a korpel, které v různé míře sdílí s dalšími aprakosy od konce 13. a ze 14. století, jež jeví spojitost se severomakedonským prostředím. Proto můžeme v rámci aprakosního typu archaického překladu vydělit specifickou podskupinu severomakedonských památek, kam budou vedle *Skop* náležet krátké aprakosy *Tomičův apoštol* (*Tom*, GIM, Muz. 2838, první pol. 14. stol.), *Verkovičův apoštol* (*Verk*, RNB, Q. п. I. 46, 14. stol.), rukopis № 882 NBKM (*S-822*, poč. 14. stol.) a také krátký evangeliář-apoštolář № 2 knihovny SANU psaný rašským pravopisem (*SANU-2*, 1366-71). Na krátkém aprakosu tohoto typu je též založen *Karpinský apoštol* (*Karp*, přelom 13./14.

⁶ V Jagičově edici *Zogr* (Jagič 1879, 145) je chybně rozečteno jako v въ галии, přičemž toto mylné čtení našlo odraz i v uvedení hesla галии v *SJS*. Srov. i Horálkův výklad tohoto lexikálního fantomu (Horálek 1954, 41-42, 116). Ve skutečnosti v *Zogr* stojí pravidelné въ ладии stejně jako v *Mar* (viz Cejtin 1986, 46).

stol.), který byl však druhotně rozšířen na úplný aprakos a v celém rozsahu značně upraven podle textu preslavské redakce. Shody *Skop* s těmito rukopisy můžeme představit na následujících příkladech z knihy Skutků:

сѣи оубо ст҃жа **село сѣдѣлницѣ** • ѿ мѣзѣ неправедниѣх χωρίον 3a8/A1:18 (= *Tom SANU-2* × село *Mak Crk Vran Karp Hilf Šiš*) – zjevně se jedná o aluzi na podobné místo v evangeliu, srov. приѣша ѿ сѣребрѣникѣх ... і даша на селѣ сѣдѣлницѣи εἰς τὸν ἀργὸν τοῦ κεραμέως **Mt27:10** *Zogr Mar As Sav Ostr Nik*.

и възницѣи въ домоу иудовоу • савла именемъ тарѣвнина • **тои волить • се во мѣлѣть сѣ** ἰδοὺ γὰρ προσεύχεται 11b13/A9:11 (*err. тои волить Karp* × *recte се во молѣтъ сѣ Ochr Slepč Grš Crk Hilf Šiš*) – zdá se, že tatáž koruptela **тои волить** (z **тои во молить сѣ**) se nacházela již v společné předloze *Karp* a *Skop*, přičemž k ní písař *Skop* přidal správné znění, aniž by ji odstranil.

и видѣ сказа имь • како на пѣти видѣ ꙗ • и како въ дамасцѣ **дръжимь бысть** • ѿ имени хѣѣ ἐπαρρησιάσατο 12a22/A9:27 (*err. дръжань бы Karp*, *дръжаше S-882* × *recte дръжаше Ochr Mak Crk Vran Hilf Šiš*)

и послашѣ два мѣжа к нему **ꙗѣце** • да не лѣнить сѣ до нихъ приити παρακαλοῦντες 12b18/A9:38 (= *Karp Tom* × *мѣлица Ochr Slepč Mak Crk Vran Hilf Šiš*)

бысть же альченъ • и хотѣ выкоусити • готовацимь же сѣ имь гаси • нападе на нь **страхъ** ἔκστασις 13a21/A10:10 (= *Tom S-882* × *страхъ и ѡжасъ Karp Verk* × *оужасъ Ochr Slepč Mak Crk Vran Hilf Šiš*)

смотряша дѣла • варнава • и павель • **придогста** въ градъ лоукинъскы катѣфугон 14a19/A14:6 (= *Karp Skop Tom S-882 Verk Sanu-2* × *привѣгоста Christ Ochr Slepč Mak Crk Šiš*)

и вѣста же темничи стражъ • и видѣ темницѣ ѿврѣстѣ • иземь ножъ хотѣше сѣ оубости • мнѣ **ѣко избѣгли сѣтъ** ѣжници ἐκτεφευγέναι 18a25-28/A16:27 (*ѣко избѣгле сѣ Tom*, *ѣко избѣгле соуть Verk* × *избѣгъша Christ Ochr Slepč Mak Crk Karp Šiš*) – na tomto místě pozorujeme snahu rukopisů *Skop*, *Tom* a *Verk* vytvořit analogii řecké-

mu perfektu, což svědčí o druhotných úpravách protografu této skupiny podle řecké předlohy.

Vedle těchto rysů však nacházíme v *Skop* určitá místa upravovaná podle textu *preslavské redakce*. Míra těchto zásahů však není v celém rukopisu stejná. V perikopách ze *Skutků*, které jsou čteny zejména ve velikonočním období pohyblivého cyklu, jsou stopy úprav podle preslavské redakce sporadické. Ale počínaje perikopou na sobotu prvního týdne po letnicích (**R 1:7-12**) jsou úpravy podle textu preslavské redakce značně citelné, zvláště v dvou následujících perikopách (**Hb 11:33–40, 12:1–2; R 3:19–26**). Můžeme uvést tyto příklady:

ѲАКО **ВЕС ПРѢСТАНИНА** ѲЕГО • ПАМЯТЬ ТВОРЯТЬ ВАМЪ ἀδιαλείπτως 26b23/**R1:9** (= *Christ Mosk^a Mat Tolst* × *незамо(у)д'но Ochr Crk* × *εσоро Mak* × *некосно Slepč*, *незаκ'сньно Karp Hval Šiš*)

ѸТИ ВСИ ВЪРОИЖ • **ДОНДОШЖ** ЦРѢВИНА κατηγονίσαντο 27a10/**Hb11:33** (= *Karp Tolst* × *повѣдиша Christ En Ochr Slepč Mak Crk Mat Karp Hval Šiš*)

ѸБЯНИЕ ВО ТВАРИ • ЯВЛЕНИЕ СНОВЪ БЖИХЪ **ЖИДЕТЬ** ἀπεκδέχεται 29b2-3/**R8:19** (*ждетъ Tolst* × *Ѹдетъ Christ Ochr Slepč Mak Crk Mat Hval Karp Šiš*)

ЗАГРДИШЖ οὐστα λβωμъ ἔφραξαν 26b12/**Hb11:33** (= *Tolst* × *затъжж Ochr Crk Šiš*, *затъжоша Christ Slepč Mak Mat Hval Karp*)

ДА ВСѢКА ΟΥСТА **ЗАТВОРЖТЬ СЖ** φραγή 27b8-9/**R3:19** (= *Tolst* × *затъкнатъ са Ochr Mat Karp Šiš*, *сътъкноутъ са Christ*, *затикаат са Mak* × *занижт са Crk Hval*)

ВЪЗИРАЖЦЕ **КЪ НАУЖЛНИКОУ ВЪРЪ** • съвршителѣ Ѳса εις τὸν τῆς πίστεως ἀρχηγόν 27b4-5/**Hb12:2** (= *Karp 124b Tolst*, *заѸдлзника вѣрѣ Slepč 124b Hval* × *на поконьника вѣрѣ Christ EuchN Ochr Slepč-Mosk 5b Mak Crk Mat Karp 28a Šiš*)

ЗА УСТАВЛЕНИЕ прѣже вивъшихъ грѣхъ διὰ τὴν πάρεσιν 27b21-22/**R3:25** (= *Tolst* × *за Ѹдание Christ Ochr Mak Mat Karp* × *за отпоуцение Hval Šiš*)

V dalších perikopách četnost takových úprav postupně slábne, až se opět preslavské vlivy stávají spíše vzácnými, stále jsou však v perikopách z epištol častější než v perikopách ze Skutků. Tyto úpravy v dalších aprakosech severomakedonské skupiny nenacházíme, jedná se tedy o individuální rys *Skop*. V *Karp* jsou sice též preslavské vlivy mimořádně silné, avšak v opačném pořadí – nejčastější jsou v perikopách ze *Skutků*, zatímco v epištolách jsou vzácnější. Totéž lze pozorovat i v případě *Slepč* nebo *Šiš*. Jedině v některých ruských úplných aprakosech ze 14.-15. stol. je situace obdobná jako v *Skop*, tedy perikopy ze Skutků dobře sledují archaický překlad, zatímco perikopy z epištol se drží preslavské redakce. Ze sbírek GIM jsou takového charakteru *Chlud. 33, Chlud. 37, Uvar. 317*. Nabízí se tedy myšlenka, zda nebyl *Skop* upravován právě podle takového úplného aprakosu ruského původu.

O úpravách *Skop* podle úplného aprakosu by mohly svědčit části textu, které nespádají do perikop krátkého aprakosu, avšak jsou součástí aprakosu úplného. Několik takto rozšířených míst v *Skop* skutečně nacházíme. Tak perikopa na 31. sobotu po letnicích v krátkých aprakosech začíná v polovině verše **C1:2**: брѣтѣ • бл҃годѣтъ вѣмъ и миръ ѿ бѣ ѿца • гдѣ нашего исх҃а *Ochr Mak*, zatímco v *Skop* je počátek posunut již na verš **C1:1** stejně jako v úplných aprakosech: 1 павель апѣль х҃въ • волеѣж х҃воѣж • и димоден • 2 сѣцимъ въ колосаехъ • сѣтимъ и вѣрнимъ братомъ ѿ х҃ъ • бл҃тъ вѣмъ и миръ ѿ бѣ ѿца нѣшего исох҃а 42a2-5, totéž v *Slepč* a *Šiš*. Na sobotu 34. týdne po letnicích má *Skop* shodně se *Slepč* perikopu z **2T 3:1-9** (43a16-43b3), která v jiných krátkých aprakosech vůbec není, zatímco *Ochr* a *Šiš* mají perikopu z **1T 3:13-16, 4:1-5**, která je v *Skop* na sobotu 35. týdne. Do perikopy na 25. srpna (сѣгаго • тита • ива • и епифана) je v *Skop* vřazen verš **Tt2:15**, který v krátkém aprakosu *Mak* není, je však v úplném aprakosu *Šiš* (příslušné části *Ochr Slepč* jsou ztraceny). Na základě výše nastíněné teze by se dalo očekávat, že právě na těchto místech, kde je *Skop* rozšířen o části z úplného aprakosu, bude sledovat preslavskou redakci. Avšak perikopa **2T 3:1-9** se drží bez výraznějších odchylek archaického překladu a ani další uvedené kratší úseky žádné zřetelné stopy preslavské redakce neobsahují. Stejně tak nejsou v těchto částech zřejmé ani rusismy. Pokud byl tedy *Skop* na základě nějakého úplného aprakosu upravován, nebyl to podle všeho ani rukopis preslavské redakce ani rukopis ruského původu. Části *Skop* sledující preslavskou redakci byly tedy patrně upraveny na základě ještě jiného textu, u něž nemůžeme ani konstatovat ruský původ, neboť takto upravovaná místa žádné zjevné rusismy nevykazují.

Jak jsme již uvedli, obširný písařův zápis na poslední straně *Skop* (78b) budil od počátku nejvíce pozornosti. Podobnost tohoto zápisu se zápisem v *Lobkovském (Chludově) parimejniku*, jehož písař nesl totožné jméno *Nikola* (podle *Lobk* světsky *Brata*), vedla J. Ivanova (Ivanov 1931, 103-104) k tezi, že oba rukopisy jsou dílem jediného písaře, kterému též mylně přiřkl autorství evangeliáře svázaného se *Skop* v jeden kodex. Tuto tezi však nedoložil žádným hlubším rozbořením samotných textů. Až v nejnovější době tuto myšlenku jednoznačně odmítl A. Turilov (Turilov 2012, 122) na základě zjevné odlišnosti písma *Skop* a *Lobk*. Tuto odlišnost však blíže nespécifikuje. K uvedenému musíme přidat, že téměř totožný zápis jako v *Skop* a *Lobk* se nachází také v *Karpinském apoštolu*. Tento zápis zůstal dodnes bez povšimnutí, přestože byl již dávno publikován v Amfilochijově edici *Karp* (Amfilochij 1886, том I, часть 1, стр. LXIII-LXIV). Příčinou je to, že je tento zápis dochován jen fragmentárně, zachoval se pouze na levé části listu. Avšak i ze zachovaného fragmentu je zjevné, že se text tohoto zápisu do značné míry shoduje se zápisy ve *Skop* a *Lobk*. Uveďme si nyní znění těchto tří zápisů:

Lobk 170b-171a:

Слѣ съвршителью ꙗꙋꙋ боꙋ ство-
 15 рьшомоꙋ всѣ мѣдростиа своа •
 нбса и земаи и морѣ • и ꙗже в ѿе-
 мь • изволенемь ѡца и сѣа и
 сѣаго дѣа • написа са кѣнигѣ сиа
 рѣкож мѣногрѣшнож и недои-
 20 ноа нареци са рабѣ бѣи николь а зово-
 мѣ мирьскы брата • въ дѣни благовѣ-
 рѣаго црѣ кирь ѡндроника палеу-
 лога и при сѣнѣ мѣ кирь миѣаилѣ црѣ • напи-
 1 сахѣ братѣ сѣ поꙗꙋꙋ (sic!) дѣдославѣ кѣнигы
 сиа • да мѣа ви са ѣены ѡци • и поꙋе •
 и дѣакони • и дѣаци • вси поꙗꙋꙋе въ
 кѣнигы сѣж • исправѣꙗꙋꙋе поитѣ а не

- 5 кльнѣте • ѿѣ медъ аще и на ѹероуѣ
 корѣ е нь блѣгъ е • тако и слова бѣжиа
 аще сѣ грѣба или неисправена • нѣ
 бѣиѣ сѣ • и спсѣт ѿса вси пощени в ѿихъ •
 понеже не пише дѣхъ стѣи нѣ рѣка грѣ-
 10 шна • егы фтасѣе ѿ работы • да помѣ-
 нѣте и мене грѣшнаго и родителѣ
 ми • а вѣ бѣ да проститъ въ всемъ вѣцѣ
 и въ вѣщихъ • аминъ • аминъ • аминъ : —

Skop 78b:

СВРЪШИТЕЛЮ БОУ СЛАВА ВЪ

- 15 вѣки • аминъ • аминъ • аминъ : ::::::::::::::::::::::::::::

Писа сѣ сиа книга въ скопи градѣ • попоу грѣдоу
 братоу ми ѿ винька • въ дѣни оуроша кралѣ
 милотина • еѣа поби тоуркѣ въ грѣцѣхъ •
 мноѣ грѣшнымъ • иеремъ николѣ немоуже
 20 ѣ ѿѣбство гробъ • а бѣтѣство грѣси • тѣмже аще
 и гѣ сѣгрѣшили вѣ • либо сѣ другомъ глѣ • либо
 напиль сѣ вѣ • а вѣы (sic!) леко поите исправлѣнѣце
 калоугерие • попове • днаци • не кльнѣте • нѣ
 працаите • а вѣ бѣ • понеже не пише дѣхъ стѣи
 25 нѣ грѣшенъ ѿлѣкъ • медъ бо аще и на корѣ нѣ
 блѣги гѣ ѣ • слово бѣжине аще и грѣво ѣ нѣ бѣ хва-
 литъ • да помѣне бѣ родителѣ ми и кои мѣ въ-
 схранихѣ • и даскала ми • бѣ да прости попа грѣ-
 да емоу сѣ писа сиа книга • прости бѣ и мене грѣ-
 30 шнаго • иереѣ николѣ • боу же ѿшемѣ слѣва въ вѣ-
 ки аминъ •

Карп:

слава свръш...
 вѣкы • ам...
 свръши се книга си...
 бнею • и сѣ вс...

ДА ВИ ЖИВЪ • ВЪ...
 НОЮ ГРЪШН...
 ИМЕНЕМЪ ДЪБР...
 И ГРОУВО ИЛИ НЕ...
 НЕ ПИШЕ БО ДЪХЪ СТ...
 ВЪ КОРЪ МЕДЪ ...
 ИСПРАВЛЕНАА ...
 НЕ КЛЫНЪТЕ...

Z pouhé podobnosti těchto zápisů v žádném případě nelze vyvozovat závěr o totožnosti písařů těchto tří rukopisů. V první řadě nelze tyto zápisy chápat jako spontánní písařovy projevy po dokončení díla. Ve skutečnosti se jedná do značné míry o ustálený literární útvar, který byl různými písaři přejímán, podle potřeby upravován, doplňován či zkracován. Zápis se skládá z ustálených syžetů, do kterých jednotliví písaři podle potřeby vkládali své reálie. Počíná rutinním obrácením k Bohu, následuje informace o písaři a upřesnění místa či doby vzniku, dále následuje údaj, komu je rukopis určen. Dalším obvyklým syžetem je omluva za chyby, kterých se písař dopustil, a výzva uživatelům, aby tyto nedostatky opravovali. Tuto omluvu ve všech třech uvedených zápisech provází metafora: „*vždyť med, i když je na dubové kůře, stále zůstává sladký*“. V *Lobk* je tato metafora zachycena v správném znění: *ѸѢ МЕДЪ АЦЕ И НА ЧЕРОВЪ КОРЪ Е НЪ БЛАГЪ Е*, zatímco v *Skop* je porušena: *МЕДЪ БО АЦЕ И НА КОРЪ НЪ БЛГИ ГЪ Е*. To samotné je již důkazem druhotného a místy nepřesného převzetí zápisu v *Skop* z jiného zdroje. Zápis pak ukončuje výzva čtenářů, aby vzpomínali na samotného písaře, popř. jeho rodiče či učitele. Struktura tohoto útvaru tak naplňuje vše, co bylo od zápisu středověkého písaře očekávané. Není tedy divu, že byl různými písaři přejímán a upravován podle vlastních potřeb. Samotné autorství tohoto modelového zápisu tak nelze přiřknout ani jednomu z písařů *Skop*, *Lobk* či *Karp* a zůstává neznámé.

Toto zjištění vrhá určitý stín pochybnosti také na to, zda skutečně písař *Skop* nesl jméno Nikola. Na rozdíl od stejnojmenného písaře *Lobk*, který uvádí své světské jméno Brata, písař *Skop* své světské jméno neuvádí. Ve fragmentu tohoto zápisu v *Karp* čteme: *ИМЕНЕМЪ ДЪБР...*, což může být jméno písaře nebo i jméno osoby, které byl rukopis věnován. Protože je zápis v těchto třech rukopisech převzat ze společného zdroje, nelze vyloučit, že jméno *Nikola* stálo již v předloze, přičemž jej písař *Skop* opsal, aniž by z důvodu typické skromnosti středověkého písaře své skutečné jméno prozradil. Na druhou stranu bylo však jméno Nikola bez-

pochyby časté a obvyklé, takže oba písaři mohli nést totéž jméno. Proto budeme i my nadále písaře *Skop* jménem Nikola označovat. Odlišnost písařů *Skop* a *Lobk* ještě dále v příslušné kapitole (str. 51) potvrdíme na základě základního srovnání paleografických rysů obou rukopisů.

II. Paleografická a grafematická analýza *Skop*

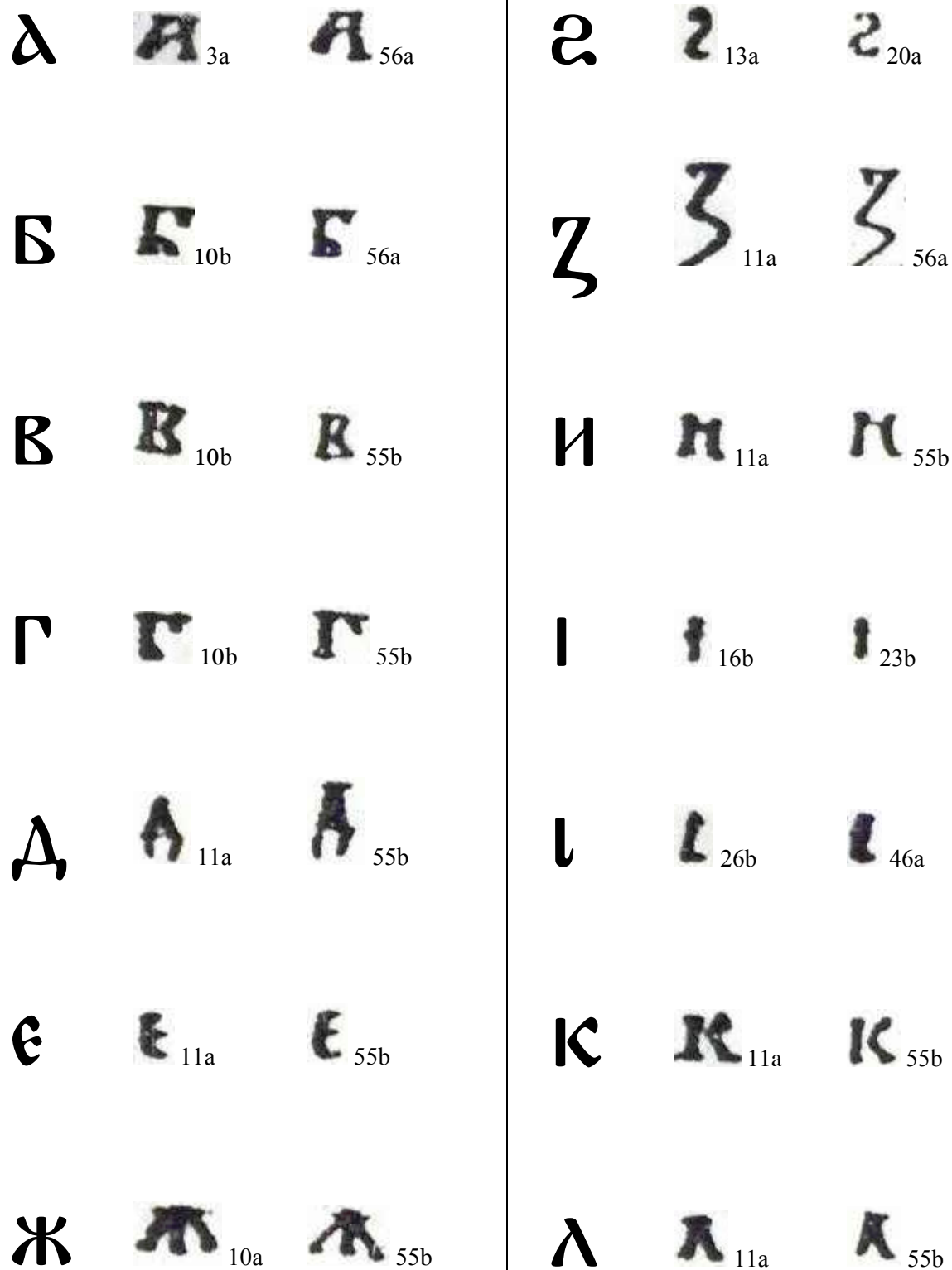
Skopský apoštol je součástí pergamenového kodexu o 202 foliích, samotný *Skop* zabírá prvních 78 folií. Rozměr folií je 220 × 150 mm. Vazba je novodobá, pochází z 19. století. Vyjma prvního poněkud poškozeného listu je pergamen kodexu v dobrém stavu (Tachiaos 1981, 25). *Skop* je rukopis psaný drobným cyrilským *ustavem* (majuskulí). Stopy hlaholice neobsahuje, stejně tak jsem nenalezl ani typické chyby v přepisu číselných znaků svědčících o hlaholském originálu. Proto není žádného důvodu předpokládat bezprostřední hlaholskou předlohu rukopisu, v čemž se *Skop* liší od některých apoštolářů 11.-12. století, jakými jsou *En Ochr Slepč*. Rukopis je podle všeho psán jediným písařem, jasné rysy jiné ruky jsem nenalezl. O kaligrafických hodnotách rukopisu nemůže být příliš řeč, jedná se koneckonců o aprakos určený pro běžné praktické užití ve venkovských oblastech okolo města Skopje. Drobnost písma má rovněž pochopitelné důvody, z ekonomických příčin bylo třeba co nejefektivněji pokrýt strany pergamenu. Tím lze také vysvětlit, proč rukopis začíná s rozvržením na 25 řádků, avšak od devátého listu přechází na řádkování po 30 řádcích, čímž se písmo stává ještě drobnějším. Díky tomu se písaři podařilo vměstnat celý praxapoštol na pouhých 80 listů (včetně dvou ztracených listů). Pro srovnání můžeme uvést, že rozsahem podobný *Mak* má listů 88, z toho je ztracených asi 12. Tato zjevná ekonomická úspornost *Skop* má však negativní odraz v poměrně špatné čitelnosti velmi drobného písma *Skop*, tahy jednotlivých písmen velmi často splývají, občas je některá písmena od sebe obtížné rozlišit. Poněkud v rozporu s nedbalostí samotného písma jsou poměrně veliké a zdobné iniciály, ačkoliv jednoduchého geometrického stylu. Červeně jsou obvykle psána jen počáteční písmena výrazů v liturgickém aparátu, výjimečně zůstala nedopsaná.

Skop je rukopis přesně datovatelný (1313), tedy paleografická analýza není pro jeho dataci určující. Na druhou stranu však právě díky tomu mohou být paleografická fakta zjištěná v *Skop* užitečná pro upřesnění datace dalších rukopisů tohoto období. Bohužel je však třeba poznamenat, že kvalita snímků, které mi jsou k dispozici, pro tento účel podrobnou a přesnou paleografickou analýzu neumožňuje. Něco takového by bylo možné jen prostudováním samotného originálu, který je mi však v tuto chvíli nedostupný. Z tohoto důvodu bude paleografická analýza pro tuto práci podána jen v základních obrysech.

Celkově nacházíme 45 znaků označujících písmena, včetně dvou spřežek (Ѡ, ѡ) a jedné ligatury (ѧ), pokud tedy nepřičteme k ligaturám i prejotované vokály (Ѡа, Ѡе, Ѡо, Ѡа, Ѡо). Některá písmena se však objevují ve více grafických variantách. Tak můžeme snad v *Skop* vzác-

ně doložené *ı* pokládat za grafickou variantu *ı*, stejně tak jako se znaky pro nosovky objevují v několika variantách, které podrobněji probereme níže.

Celkový repertoár písmen v *Skop* můžeme představit takto:

М М 11a М 55b

Н Н 11a Н 55b

О О 11a О 55b

П П 11a П 55b

Р Р 11a Р 55b

С С 11a С 55b

Т Т 11b Т 55b

У У 11b У 55b

Ѧ Ѧ 7b Ѧ 8a

Ѧ Ѧ 9a Ѧ 22a

Ѧ Ѧ 11a Ѧ 55b

Ѧ Ѧ 10b Ѧ 55b

Ѧ Ѧ 11a Ѧ 55b

Ѧ Ѧ 10b Ѧ 55b

Ѧ Ѧ 10b Ѧ 55b

Ѧ Ѧ 10b Ѧ 55b

З 17b 18b

Ы 10b 55b

Ь 10b 55b

Ѣ 10b 55b

Ю 11b 26b

Ѡ 10b 55b

Ѣ 10b 56a

Ѧ 2b 36b

Ѧ 10b 55b

Ѧ 11b 55b

Ѡ 27a 48b

Ѡ 10b 58a

Ѣ 53b 70b

Ѣ 3a 51b

Ѣ 2b 22b

Ѣ 17a 21a

Je možné říci, že až na některé jednotlivosti nelze shledávat nějaké výrazné rozdíly v celkovém repertoáru a podobě grafického systému cyrilského *ustavu* počátku 14. století, jakým je psán *Skop*, a *ustavem* nejstarších cyrilských památek z 11. století. Rozdíly se projevují spíše jen v umístění a náklonu jednotlivých tahů a postavení jistých písmen na řádku. Výraznější proměny grafické podoby nacházíme hlavně u znaků pro nosovky, dlužno však říci, že v tomto ohledu shledáváme nejednotnost i u nejstarších cyrilských památek, třebaže jiného druhu. Konzervatismus cyrilského *ustavu* až do první poloviny 14. století ještě lépe vynikne, srovnáme-li poměrně radikální rozdíl hranaté hlaholice téhož období charvátských památek s hlaholicí kulatou či polokulatou staroslověnských památek, ačkoliv pochopitelně k rozvoji hranaté charvátské hlaholice došlo za zcela specifických podmínek, které nemůžeme mechanicky na rozvoj písma cyrilských památek přenášet. Bouřlivější rozvoj cyrilice nastává až v průběhu 14. století stále častějším užíváním tzv. *poloustavu* a současně s tím rozvojem cyrilského rychlopisu. Písmo *Skopského apoštola* však zůstává těmito novými tendencemi ještě téměř nezasazeno.

Přestože je *Skop* rukopisem z roku 1313, jeho paleografické vlastnosti spíše odpovídají 13. století a i v jeho rámci zůstává v mnoha ohledech v konzervativních pozicích. Nedávno A. Turilov poukázal (Turilov 2012, 120-126), že tatáž charakteristika platí i pro evangeliář, který je svázán se *Skop* v jeden kodex. V evangeliáři se nachází kuriózní zápis, ve kterém o sobě písař sděluje, že tento rukopis sepsal ve věku 120 let, ne-li i více (ИМАЦИ ЛѢТЬ : ѿ : ꙗче и вѣце). Paleografické a pravopisné rysy této památky dobře odpovídají první polovině 13. století, kodikologické argumenty, zvláště fakt, že byl tento evangeliář zřejmě svázán se *Skopským apoštolem* již od počátku (strany na předělu obou textů nejeví známky opotřebení, jak je pro první a poslední strany samostatně užívaných knih typické), vedou Turilova k závěru, že nemůže být o nic starší než samotný *Skop*. Pokud tedy písař napsal evangeliář ve velmi pokročilém staří (pomineme-li nevěrohodný údaj 120 let), je dost dobře možné, že své písařské vzdělání získal již někdy před polovinou 13. století. Písař *Skop* Nikola sice svůj věk neuvádí, nelze však vyloučit, že by podobná charakteristika mohla platit i pro něj. A pokud byl již tehdy žákem konzervativní písařské školy, mohl své staré návyky uplatňoval ještě v prvních desetiletích 14. století. To současně poukazuje na ostražitost k datacím, které jsou založeny pouze na paleografických rysech rukopisů. Kvůli této konzervativnosti některých jihoslovanských písařských škol nelze po příkladu *Skop* vyloučit, že některé z nich mohou být až o jedno století mladší, než by se podle vlastností jejich písma mohlo zdát.

Značný grafický konzervatismus *Skop* je patrný v tom, že nepřijímá některé nové litery či jejich varianty šířící se v jihoslovanských rukopisech 12.-13. století. To se týká např. širokého ϵ , které zná vedle ϵ již např. *Pogodinův žaltář* (12. st.), převládá pak např. už v *Manujlovském apoštolu* (13. st.). Zjevnou inovací je však v *Skop* výskyt obráceného ε ve funkci nadřádkového znaku na konci řádku, doložené je dvakrát: $\omega\kappa\eta\zeta^{\varepsilon}|_{\text{МБ}} 36b9/2C11:32$, $\omega\beta\rho\pi\zeta^{\varepsilon}|_{\text{МБ}} \text{сн} 38a5/2C5:3$. Ve funkci nadřádkového znaku se obrácené ε vyskytuje např. v *Dečanském evangeliu* z poslední čtvrtiny 13. století nebo v *Dečanském žaltáři* přelomu 13. a 14. století (Karskij 1928, 184-187). Současné s širokým ϵ se v 12.-13. století začíná objevovat hlavně na počátku slov široké σ , někdy ve zdobné variantě σ , jindy též s tečkou či dvěma tečkami uprostřed (později typicky pro slovo $\sigma\kappa\sigma$, $\sigma\psi\sigma$). Příkladem takového textu je např. *Trnovské evangelium* (13. st.) či *Norovský žaltář* (14. st.). *Skop* však tyto varianty písmene σ neužívá.

Za archaický rys můžeme též pokládat zachování číškovitého ψ v *Skop*; pro celkovou písarovu nedbalost však není jeho symetričnost dokonalá a hloubka též kolísá. Toto číškovité ψ je však poměrně dobře zachováváno i v řadě dalších rukopisů tohoto období vedle inovativních tvarů různě asymetrických či vidlicovitých, které se začínají prosazovat zhruba od 13. století. Symetrické číškovité ψ je typické pro většinu nejstarších cyrilských památek. Avšak paralelně k tomu nacházíme v některých starobylých památkách vrchní část tohoto znaku hranatou, tedy jako ψ nepřesahující pod řádek, což je typické zejména pro *En* a některé epigrafické památky (např. *Tmutorokaňský nápis* z roku 1068, Karskij 1928, 201). Sporadicky se toto ψ objevuje i v *Supr* a *Sav* a v některých dalších mladších textech, jeho vznik je možné dobře vysvětlit zjednodušením hlaholského písmene ψ (Mirčev-Kodov 1965, 173-175), za starší jej pokládal i Lavrov (Lavrov 1914, 10-11).

Naopak mezi inovativní rysy písma *Skop* patří jisté proměny v náčrtech jednotlivých písmen. Typickým jevem je zvyšování střední linie některých písmen a tím často i výrazná redukce jejich vrchních částí. Viditelně je v *Skop* posunutá vzhůru spojovací linie písmen μ a ν , jednotlivé linie písmene μ se též spojují v horní části, což vede ke značné redukci, až téměř zániku horní části písmene. Tentýž jev se projevuje v podobě redukce vrchního trojúhelníku nosovky μ , o čemž bude ještě dále pojednáno. Také spojující linie u prejotovaných písmen ν , μ , ν , ϵ je vedena až v horní části. Snad lze s tímto posunem směrem vzhůru spojit i to, že se spodní linie bříska písmene μ napojuje na pravou linii též docela nahoře, někdy až nad polovi-

nou výšky písmene. Výsledkem je tak poměrně úzký a do levého spodního rohu značně protáhlý tvar břicha Δ . Pro nejstarší cyrilské památky je naopak typické poměrně dobré zachování proporcí spodních a vrchních částí písmen. Tendence posunu střední linie směrem vzhůru se začíná znatelně projevovat již v rukopisech 12. století, ve 13. století se pak už jedná o běžný jev (Lavrov 1913, 48).

Dalším typickým mladším vývojovým rysem je výrazné poklesnutí výběžků písmen Δ , ρ , $(\sigma)\gamma$, χ , μ , υ pod řádek, písmeno τ svou vrchní částí zase vybíhá nad řádek. Můžeme předpokládat, že v nejstarší podobě cyrilice byla všechna tato písmena psána v řádku: starý způsob psaní Δ ještě zachovává *Samuilův nápis* z roku 993 či *Listky Undolského*, též *Supr a En*, v *Sav* již však spodní výběžky klesají pod úroveň řádku, jak je typické i pro mladší památky včetně *Skop*. V *Skop* je navíc písmeno Δ poměrně úzké, což má své paralely v dalších památkách konce 13. či počátku 14. století, jako je *Karpinské evangelium s apoštolem* (Lavrov 1914, 98-99) či *Jagičův Zlatoust* (Lavrov 1914, 106-107). Písmeno ρ nepřesahující spodní řádek je doloženo i v nejstarších památkách dost vzácně, takovou podobu má v *Samuilově nápisu* a zřídka se též objevuje v *Mirolavově evangeliu* (Karskij 1928, 198). Ve *Skop* je břicho ρ na úrovni řádku a chvost je poměrně rovný a výrazně protažený směrem dolů. Písmeno χ je na úrovni řádku doloženo též jen v *Samuilově nápisu* a jinak jen v titulech. Obvykle sahají pod řádek obě linie, někdy jen levá, tak je např. v *Sav* (Karskij 1928, 200), jindy jen pravá, např. v *En* (Mirčev-Kodov 1965, 173). Ve *Skop* jsou obě linie χ protaženy velmi výrazně pod řádek. Písmeno γ (vyjma řeckých slov zejména ve spřežce $\sigma\gamma$) nezasahující pod řádek je i v nejstarších památkách poměrně vzácné, typické je však pro *En*, kde γ spodní řádek přesahuje jen nepatrně či vůbec (Mirčev-Kodov 1965, 173). Ve *Skop* však zasahuje pod řádek velmi výrazně. Dobře lze sledovat takový vývoj v případě μ , které v nejstarší své formě stojí na řádku a chvostík je prodloužením pravé linie. Toto μ se tak svou podobou blížilo pozdějšímu μ , levá část však nebyla zaoblená. Tento archaický způsob psaní μ můžeme najít v nejstarších památkách, jako je *Samuilův nápis*, je typický pro *En Supr*, *Zlomky Undolského* a z mladších památkách jej zná ještě *Dobromirovo evangelium* z 12. století (Karskij 1928, 201). *Skop* má však již jen mladší formu s chvostíkem připisovaným k pravé straně písmene zvláštním tahem a sahajícím hluboko pod řádek. Podobná situace je i s písmenem μ , pokud jej staré cyrilské památky vůbec užívají, *Supr* obvykle na jeho místě píše $\mu\tau$. Na řádku se píše ještě v *Listcích Undolského* (Karskij 1928, 202-203), v *En* již chvostík mírně zasahuje pod řádek (Mirčev-Kodov 1965, 175). *Skop* píše μ s výrazně dlouhým chvostem obdobné délky jako u ρ . V průběhu

vývoje cyrilského písma též došlo k prodloužení horní části původně nízkého ѳ tak, že začala vyčnívat nad úroveň ostatních písmen. Nízké ѳ je typické pro nejstarší cyrilské památky jako *Supr Sav En*. Často zůstává poměrně nízké i v rukopisech 12. století, jako je např. *Dobromirovo evangelium* či *Slepč*. V *Ochr* či *Boloňském žaltáři* však již začíná vystupovat nad řádek, což je pak typické pro rukopisy 13. století (Lavrov 1914, 53). *Skop* má ѳ psané tak, že vrchní linie je na úrovni vrcholu jiných písmen a prostřední čára nad ně vyčnívá.

Jerové znaky a spřežka ы

Problematika jerů bude podrobněji probrána v kapitolách věnovaných pravopisu a hláskosloví (str. 62). Na tomto místě můžeme říci, že ač jsou v *Skop* doloženy jery oba, výskyt ѣ je v památce značně sporadický, proto můžeme oprávněně o *Skop* hovořit jako o památce jednojerové pouze s ѣ. Znak ѣ nacházíme v samotném textu jen čtyřikrát (ѣ ИИѢМИ 17b13/A15:36, ѣВѢДЕ 18b8/A16:34, ПЛѢТЬ 33a4/1C1:29, рѣВЕНИЕМЪ 38b26/2C11:2), častější je však pro svou větší výraznost v titulech (ѣ БГОМЪ 1b1/tit, ѣ СТѢЖ 52a3/tit, МЦѢ 52b10 64a11/tit 66b15/tit, ѣВѢРѢ 66b15/tit, ѣВРѢШИТЕЛЮ 78b14/tit). Již tato ornamentální funkce znaku ѣ napovídá, že jej nelze chápat jinak než jako prostou grafickou variantu znaku ѣ. Nebude však nejspíše náhoda, že první dva doklady mají ѣ právě po předložce či předponě, což se týká i části dokladů z nadpisů. Tendenci psát ѣ po předložkách a předponách ѣѢ, ѣѢ, ѣѢ- vykazují i další památky druhé pol. 13. stol., např. *Crkolezský apoštol* (Bogdanović-Velčeva-Naumov 1986, 45) či *Stamatovo evangelium* (Velčeva 1969, 241). Ve *Skop* se však jedná jen o velmi sporadický ohlas této tendence. V *Skop* je poměrně často jer v slabé pozici vypouštěn a bývá nahrazován tzv. pajeříkem, který má tvar apostrofu mezi dvěma konsonanty. Pajeřík se objevuje již v staroslověnských památkách jako je *Supr* či *Ostr*, v mladších památkách je stále častější, až někdy slouží jen jako symbol mechanicky oddělující dva konsonanty bez závislosti na vypuštěném jeru či morfologickém švu. Taková je situace např. v *Ochr* (Karskij 1928, 228).

Pro vyjádření hlásky y je užívána výlučně jen spřežka ы s měkkým jerem a bez spojovací linie, avšak vždy s přeškrtnutou jotou. Absence spojovací linie je typická pro nejstarší cyrilské památky, avšak již v *En* se v ѣѢ spojovací linie píše (Mirčev-Kodov 1965, 175), stejně tak i v *Listcích Undolského* (Lavrov 1914, 42). Vzorem této spojovací linie byly bezpochy

prejotované vokály. V památkách 12.-13. století je už spojovací linie běžná, má ji např. *Ochr Slepč Grig*, avšak současně je po celé toto období psáno i **ѣи** či **ѣи** nespojitě, jak je tomu v *Skop*. Zcela ojedinělou odchylkou *Skop* je doklad spřežky **ѣи** namísto pravidelného **ѣи**. Ten nacházíme ve slově **ѣишахомь** 9a14/**A6:14**. Psaní fonému *y* pomocí hlaholské spřežky **ѣѣ** (v tradičním cyrilském přepisu **ѣи**) je typické pro nejstarší dochovanou staroslověnskou památku, tedy *Kyjevské listy*, a totéž nacházíme v českocírkevněslovanských *Pražských zlomcích hlaholských* (Šafařík 1857). Z jihoslovanských hlaholských textů pravidelně píše **ѣѣ** jen *Makedonský hlaholský listek* (Il'jinskij 1906, 14) a též ruka B *Dimitrijova žaltáře* z nových nálezů na Sinaji (Miklas-Sablatnig-Schreiner-Tarnanidis 2012, 99). Z mladších památek je tento archaismus přítomen též v *Grškovícově zlomku* snad z konce 12. století (Jagić 1893, 97) a také v hlaholských úsecích prvního písaře *Ochridského apoštola* z konce 12. století (Kul'baikin 1907, XVI). Spřežka **ѣи** je doložena též nejstarší přesně datovanou cyrilskou památkou, *Samuilovým nápisem* z roku 993. V dalších cyrilských památkách je výskyt spřežky **ѣи** sporadicky doložen v *Supr* a *Sluck*, z mladších památek můžeme jmenovat např. vzácné doklady v *Slepč* či *Bon* (Karskij 1928, 203-205). Snad je i doklad **ѣишахомь** v *Skop* vzdáleným ohlaselem této starobylé tradice pramenící v nejstarší podobě hlaholské abecedy. K takovým případům však v *Skop* nepatří hojně doklady ukazovacích zájmen **ѣи**, **ѣи** (vedle vokalizovaných podob **ѣи**, **ѣи**), které je třeba interpretovat jako *sěj, těj*.

Litery **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**

Za archaický rys *Skop* můžeme pokládat též vzácný výskyt jotového **ѣ**, **ѣ**, **ѣ** a ligaturního **ѣѣ**. Jotové **ѣ**, ať už prosté či se dvěma tečkami, je užíváno téměř výhradně na konci řádku, celkem registrujeme 32 takových případů. Jen ve třech případech je **ѣ** psáno uprostřed řádku: **ѣиша** 6a6/**A3:16**, **ѣиша** 55a7/lit, **ѣиша** (sic!) 56a30/lit. Varianta **ѣѣ** je ještě vzácnější, dvakrát je užita ve jménech **ѣѣ** 26b20/**R1:7** a **ѣѣ** 62b4/kal, kde je červenou iniciálou u kalendářního jména. Červeně je vyvedeno též **ѣѣ** v případě **ѣѣ** 54b26/lit, což může poukazovat na určitou ornamentální funkci této grafické varianty. Na konci řádku se objevuje jen v jediném dokladu **ѣѣ** 46a10/**Hb1:2**. V nejstarších cyrilských památkách je taktéž výskyt **ѣѣ** různě omezen. I u nich obecně platí, že je stejně jako v *Skop* užíváno zejména na konci řádku, s menší důsledností pak pod řeckým vlivem právě ve jménech typu **ѣѣѣѣ**, se značným kolísáním též po jiné sa-

mohlásce či grafickou disimilací ve skupině -nī- apod. Až v památkách 12.-14. století se začíná /ī/ hojněji objevovat i po souhláskách uprostřed řádků, příkladem takových textů může být *Bon* či *Mak* (Karskij 1928, 193). Grafickou inovací v *Skop* je však u *ı* a *ı* drobná ozdobná linie postavená o něco výše nad prostředkem písmene. Jota má pravidelně tuto podobu i ve spřežce *ы*. Obdobné přeškrtnuté *ı* je známo i z dalších jihoslovanských památek 12.-13. století, zná ho např. *Bojanské evangelium* (Lavrov 1914, 67-70) či *Karpinské evangelium a apoštol* z přelomu 13./14. století (Lavrov 1914, 98-99).

Ligaturní ѧ

Ligaturní ѧ je v *Skop* omezeno taktéž většinou na pozici na konci řádku, takových případů jsme registrovali 14. Shodný stav je typický i pro staré cyrilské rukopisy, jako je *Supr* či *Ostr*, ale též pro *Dobromirovo evangelium* (12. st.), v *Sav* je naopak ѧ užíváno již mnohem častěji i v jiných pozicích. Obliba ligaturního ѧ se nadále zvyšuje, takže např. v *Mak* již téměř úplně vytlačilo starou spřežku *oy*. Uprostřed řádku se v *Skop* ѧ objevuje pětkrát (члѣкѧ 28a14/R3:28, ликѧи 55b28/trop, искѧпить 63a28/G4:5, амьбакѧма 61a30/kal) a v nejasné korpentele *кѧпино* 55b27/trop (snad *кѧпно*?). V dokladu *рекьшѧ* 21b16/A23:7 bylo v nad o dopsáno patrně až dodatečnou opravou. Grafická podoba ѧ je v *Skop* typická tím, že jejím základem je jen o něco kratší *o* a vrchní část je tvořena velmi dlouhými úzkými růžky vycházejícími vysoce nad úroveň řádku na obě strany, na konci a zhruba uprostřed jsou tyto růžky ozdobeny tečkami. Podobně doširoka rozevřené ѧ nacházíme i v *Supr*. *Skopský apoštol* se tedy i v tomto případě přidržuje archaických zvyklostí, které byly v některých konzervativních jihoslovanských skriptoriích zachovávány až do 14. století.

Prejotované vokály

Problematika prejotovaných vokálů bude podrobněji probrána v kapitole o pravopise (str. 73), na tomto místě jen uvedme, že z tzv. prejotovaných vokálů *Skop* pravidelně užívá *ѧ*, *ѧ*, *ю*, *ѧ*. Prejotované *ѧ* je doloženo celkem 16× a rozmístění jeho výskytu v rukopisu souvisí s rozmístěním *ѧ*. Je však dlužno podotknout, že ani v případě *ѧ* není vždy jisté, zda se nejedná spíše o *ѧ* se značně redukovanou vrchní částí. V *Skop* není doloženo obrácené *oi*, které je

přítomné v některých makedonských památkách 12.-13. století, mezi nimi je především v *Slepč* či *Drag* z konce 12. stol. pravidelným jevem. Jota je u prejotovaných písmen v *Skop* spojena se samotným znakem linií vedenou poněkud výše nad středem. Formy bez linie, jako je např. Ɱ v *Sav* (Lavrov 1914, 32) či *Dobromirově evangeliu* (Lavrov 1914, 55-59), nejsou v *Skop* známy. *Skop* neuzívá pro vyjádření měkkosti tzv. měkkostní oblouček známý ve starých cyrilských památkách, především v *Supr* a *Chil* (Karskij 1928, 230).

Jusy

Největší rozmanitost nacházíme v bulharských a makedonských památkách v různém repertoáru a způsobu psaní znaků pro nosovky, tzv. jusů, a to už od nejstaršího období. Zdá se, že archaická forma cyrilice znala malé jusy dva, a to Δ a Ɱ (pomineme-li některé další vzácné varianty), přičemž Δ bylo užíváno po souhláskách a Ɱ ve funkci pozdějšího Ɱ po samohláskách a na začátku slov. Tento pravopisný systém by dokládaly alespoň památky jako *Supr*, *Sluck* a částečně též *Sav*, stejně tak i některé památky pozdější jako *Slepč* či *Grig*. Tyto dva znaky pro malé jusy zná i *Chil*, avšak jejich funkce je opačná. Jiné staré památky však znají pouze Ɱ. To již převládá v *Sav* a jako jediné se užívá v poněkud specifické grafické podobě v *En* (Mirčev-Kodov 1965, 175). Naopak *Makedonský cyrilský listek* má ve všech pozicích až na dvě výjimky pouze Δ (Lavrov 1914, 42). Samotný znak Ɱ se též již od nejstarší doby objevuje ve dvou základních grafických variantách. Buď v této klasické či v podobě Ɱ, kterou musíme pokládat za starší, neboť přesně odpovídá jedné z dobových grafických variant řecké litery α, doložené epigrafickými památkami 9.-11. stol. (Karskij 1928, 166). Ve shodě s tím je forma Ɱ dobře doložena cyrilskými epigrafickými památkami, má ji *Samuilův nápis* (Lavrov 1914, 24) a též jeden z nápisů z tzv. *Okrouhlého chrámu* v Preslavi (Medynceva-Popkonstantinov 1984, 33). Tuto formu Ɱ znají i *Chil* vedle Δ (Lavrov 1914, 40). Z podoby Ɱ lze vyvodit i specifický tvar doložený v *En*, který dalším vývojem přešel do zvláštního znaku známého z *Dobromirova evangelia* (Lavrov 1914, 55-59). Je zajímavé, že formu Ɱ vedle běžné formy Ɱ zachovávají i mnohé další bulharské a makedonské památky 12.-14. století. Tak je tomu např. v *Manujlovském apoštolu* (Lavrov 1914, 92-93), *Dobrejšově evangeliu* (Lavrov 1914, 105-106) i v *Lobkovském parimejniku* (Lavrov 1914, 121-122).

Velký jus má ve starých cyrilských památkách poměrně jednotnou podobu symmetrickeho Ɱ se stejně vysokou spodní a vrchní částí a se střední linií vycházející přesně z prostřed-

ku písmene. Od 12. století však dochází k proměnám ve vzhledu ꝥ. V rámci obecné tendence zvyšování střední linie se stává jeho vrchní trojúhelník stále menší, až je někdy redukován na pouhou horizontální čárku či mizí úplně. Nezměněna nezůstává ani spodní část, prostřední linie nevychází ze středu písmene, ale z vrchní části většinou pravé (ꝥ), méně často levé nožky (ꝥ). Paralelně s touto formou se rozšiřuje i specifická podoba ꝥ, která má ve svém základu jakoby starobyrou formu malého jusu ꝥ (Lavrov 1914, 48). Současně je však nadále užíván znak ꝥ ve své klasické podobě. Tyto grafické varianty velkého jusu nemívají žádné funkční rozlišení. Nosovku ꝥ s více či méně redukováným trojúhelníkem a střední linií vycházející obvykle z pravé nožky nacházíme již v památkách 12. století jako je *Ochr* či *Slepč*. Příkladem textu s úplně redukováným vrchním trojúhelníkem a též s prostřední linií vycházející z pravé nožky může pak být *Bojanské evangelium* z 13. st. (Lavrov 1914, 67-70). Variantu ꝥ nacházíme spíše až v rukopisech 13. století, často současně s dalšími grafickými variantami. Zná ji např. *Manujlovský apoštol* (Lavrov 1914, 92-93) či *Dobřejšovo evangelium* (Lavrov 1914, 105-106). Není jistě náhodou, že rukopisy mající ꝥ obsahují většinou malý jus v podobě ꝥ, kterému tvoří analogii. A konečně příkladem textu s mimořádně vysokým počtem grafických podob jusů bez funkčního rozlišení může být pochopitelně *Mak* z 13. st. I v jeho případě tvoří základ většiny jusových znaků velký jus (ꝥ) s často redukovanou vrchní částí (čímž se graficky blíží k ꝥ) a prostřední linií vychýlenou k levé či pravé straně. Stav jusů v *Mak* tvoří ke stavu v *Skop* nejbližší analogii. V případě *Mak* se však všechny jusové znaky již od doby excerpcce této památky pro *SJS* přepisují znakem ꝥ, čehož se držela též edice tohoto rukopisu (Bláhová-Hauptová 1990, XII).

Skopský apoštol je rukopisem jednoznačně preferujícím ꝥ ve všech etymologických pozicích. Velký jus se v něm bez funkčního rozlišení objevuje ve všech třech grafických variantách známých v jusových textech 12.-13. století. Vrchní trojúhelník má značně redukováný, někdy až téměř zaniká, čímž se často stává jen obtížně odlišitelným od ꝥ. Obvykle u něj střední linie vychází z pravé nožky (ꝥ), nikoliv však vždy stejně zřetelně, zvláště když jsou tahy slité. Toto vychýlení také není vždy stejné, někdy se výchozí bod blíží až ke středu písmene, čímž se příliš neliší od klasické podoby ꝥ. Vedle toho se však v *Skop* zhruba stejně často vyskytuje i varianta ꝥ taktéž s výrazně redukováným vrchním trojúhelníkem. Pokud tento trojúhelník téměř zcela zaniká, je prakticky nemožné tuto variantu velkého jusu odlišit

od varianty malého jusu ѡ. I v případě velkého jusu platí, že kvůli písarské nedbalosti a časté slitosti tahů nelze ve všech případech jeho jednotlivé grafické varianty jednoznačně odlišit. Proto v edici všechny tyto varianty velkého jusu přepisují jen jako klasické ꙗ.

Skop pravidelně užívá prejotovaný velký jus ꙗ, jehož základem mohou být všechny zmíněné grafické varianty velkého jusu. Je pravděpodobné, že nejstarší forma cyrilice prejotované ꙗ neznala. Nenacházíme jej ani v některých nejstarších cyrilských památkách, jako je *Samuilův nápis*, *Chilandarské lístky* či *Lisky Undolského*. Neužívá je ani *En* a některé mladší rukopisy 12.-13. století, mezi nimi v první řadě *Ochr* (hlavní písař), *Bitolský triod* z 12. stol. či *Radomirův žaltář* z 13. stol. (Lavrov 1914, 122-123). Znak ꙗ nezná ani *Grig*, jenž na jeho místě užívá ѡ, stejně jako za etym. *je*. Jiné staroslověnské cyrilské památky, v první řadě *Supr* a *Sav*, však ꙗ běžně užívají. Je možné, že na rychlejší rozšíření znaku ꙗ než ѡ měla vliv snaha mít k dispozici přesný ekvivalent hlaholských znaků ꙗ a ꙗ, zatímco v rozlišování ѡ a ꙗ není ani v hlaholských textech jednoty (ꙗ ve funkci prostého ѣ je nepochybně původní, o čemž svědčí zejména *Kyjevské listy*).

V *Skop* se celkově malý jus objevuje zřídka, v rámci rukopisu je však jeho výskyt nerovnoměrný. Zatímco přibližně v prvních 30 listech je jeho výskyt řídký, v průměru kolem jednoho případu na stranu, kolem prostředku rukopisu jeho četnost postupně přibývá na zhruba 3 případy na stranu a dosahuje vrcholu na stranách 48b (ѡ 9×, ѡ 6×) a 49a (ѡ 8×, ѡ 1×), pak se zase jeho četnost snižuje a počínaje kalendářní částí rukopisu na straně 52b je jeho výskyt opět vzácný. Je však dlužno říci, že v mnoha případech, včetně míst jeho relativně častého výskytu v prostřední části rukopisu, není vždy možné s jistotou říci, zda se skutečně jedná o ѡ nebo o ꙗ se značně redukovanou až zaniklou vrchní částí. Totéž platí, jak již bylo řečeno, i pro prejotované ѡ, doložené snad 16× (ѡВѡѡѡѡѡ 28a7/R2:15, ѡѡѡѡѡ 28a14/R3:28 46b24/Hb11:33, приѡѡѡѡ 35a12/2C6:2, съзидѡѡѡ 1. sg. praes. 37b24/G2:18, дръзѡѡѡѡѡ 38a10/2C5:6, рѡѡѡѡѡ 43b30/1T4:1, бѡѡѡѡѡ ꝑтс. praes. act. 44a16/2T2:4, трѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡ сѡѡ 44a20/2T2:6, бѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡ acc. pl. 48b3/Hb6:14, исѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡ 48b20/Hb10:19, ѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡ 48b21/Hb10:20, своѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡ instr. sg. 48b22/Hb10:20, ѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡ 48b26/Hb10:22, не ѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡ 48b30/Hb10:25, поѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡѡ 49b9/Hb12:29).

Zajímavé je, že pokud je znak ѡ užít, stojí téměř vždy na svém etymologickém místě. Neplatí to jen pro strany 48b-49a, na kterých se znak ѡ objevuje nejčastěji a kde stojí i na mís-

tě etymologického ρ (κλῆν Λ τῆ σϰ 3. pl. praes. 48b5/**Hb6:16**, ἀν Λ κ Λ ρ Λ acc. sg. 48b14/**Hb6:19**, им Λ цѣ 48b19/**Hb10:19**, на 49a2/**Hb10:25**, ма Λ цѣ 49a10/**Hb10:29**), ovšem je třeba znovu zopakovat, že ani na těchto místech není Λ vždy jisté. Znak Λ se objevuje též na místě etymologického ρ v důsledku záměny nosovek $j\rho > j\epsilon$ (ἰαβ Λ β Λ τῆ 28a7/**R2:15**, β Λ ρ Λ 28a14/**R3:28** 46b24/**Hb11:33**, δρ Λ ζα Λ цѣ 38a10/**2C5:6**, ρ Λ β Λ τῆ 43b30/**1T4:1**, τρ Λ ρ Λ ζα Λ цѣ σϰ 44a20/**2T2:6**, ἰσ Λ ρ Λ χ Λ βο Λ 48b20/**Hb10:19**, ἠπο Λ νο Λ 48b21/**Hb10:20**, σ Λ βο Λ τῆ instr. sg. 48b22/**Hb10:20**, β Λ τῆ ἱ Λ στο Λ 48b26/**Hb10:22**, не в Λ стаβ Λ τῆцѣ 48b30/**Hb10:25**), jedná se tedy i v tomto případě o náležitou pozici. V neetymologické pozici nacházíme Λ také v adjektivní koncovce acc. sg. f. β Λ σῆ Λ τῆ (**vyšb'hoj*) 20a10/**A19:1**, kde se též může jednat o případ záměny $\rho > \epsilon$ po palatálním η , avšak stejně tak může jít o grafickou disimilaci dvou vedle stojících nosovek, což je v bulharských a makedonských církevněslovanských památkách běžný jev. Podobná situace mohla nastat v dokladu acc. pl. β Λ ρ Λ σ Λ λο Λ β Λ τῆ (*blagoslovesteje) 48b3/**Hb6:14**. Zvláštní případ je též psaní Λ v acc. pl. m. zájmene ἰ Λ ε Λ τ Λ ρ Λ ve spojení ἰ πο Λ μ Λ σῆ τρ Λ β Λ ρ Λ β Λ τῆ • ἰ Λ ε Λ τ Λ ρ Λ ἰ Λ β Λ τ Λ ρ Λ (sic!) καὶ προσλαβόμενοι τῶν ἀγοραίων ἄνδρας τινὰς πονηροῦς 18b23-24/**A17:5**, kde pravděpodobně došlo k přenesení koncovek měkké deklinace, tedy i zde je Λ de facto náležité. Současne však následující slovo ἰ Λ β Λ τ Λ ρ Λ vyjadřující stejnou koncovku písmenem Λ svědčí o neexistenci funkčního rozdílu alografů Λ a Λ .

To vše může znamenat, že byly do *Skop* znaky Λ a Λ buď mechanicky přeneseny z předlohy či vneseny písařovým dřívějším návykem. To současně znamená, že písař vycházel z prostředí, kde byly oba jusy tradičně rozlišovány a kde byla známa typická záměna nosovek. Na druhou stranu však pro grafický systém *Skop* již ztratilo rozlišení Λ a Λ funkční význam, čehož je grafická blízkost obou znaků prakticky až znemožňující v některých případech jejich rozlišení jasným příznakem. Proto můžeme o *Skop* oprávněně mluvit jako o rukopisu jednojusovém se základní grafickou podobou jusu Λ ; občasný výskyt Λ můžeme pokládat za relikty staršího grafického výrazu. Dokladem toho je také fakt, že Λ mohlo být z praktických příčin znakem Λ nahrazeno. Tak tomu bylo v případech, kdy byl psán nadřádkový jus pod titlou, většinou na konci řádku, kdy písař pro nižší výšku vždy volil podobu Λ . Shodou okolností se ve třech případech jedná o pozici etymologického ϵ : χ Λ ρ Λ τ Λ τῆ β Λ τῆ| ἠβ Λ ρ Λ τ Λ ζ Λ ο Λ β Λ τῆ 38a23/**G6:13** (chybně místo β Λ τῆ), κ Λ τῆ| σ Λ 48b1/**Hb6:13**, β Λ ρ Λ νο Λ τῆ| τῆ| 53a30/**Hb2:11**; zvláště výmluvný je však případ, kdy se jedná o etymologické ρ : πο Λ β Λ ν Λ τῆ| β Λ τῆ| 53b5/**Hb2:15**. I přes řídkost svého výskytu se však ve *Skop* malý jus objevuje bez funkčního rozlišení ve dvou grafických formách

známých ze starších památek, a to buď jako klasické **ⱁ** či v archaické podobě **ⱂ**. Je však dlužno říci, že písařova nedbalost a častá slitost tahů nedovoluje vždy jasně obě grafické varianty odlišit. Proto též v edici přepisují malý jus pouze jako **ⱁ**. V *Skop* není doložena stará podoba malého jusu **ⱃ** ani hlaholské *jat'* připomínající podoba **ⱄ** známá ze *Sav*.

Prejotované **ⱅ** bylo znakem nejstarší cyrilici bezpochyby neznámým, pravidelně jej neužívá žádná z kanonických staroslověnských cyrilských památek a většinou jej neužívají ani bulharské a makedonské památky 12.-14. století. Zavedení **ⱅ** po vzoru ostatních prejotovaných vokálů bylo patrně jedním z pozdějších reformních zásahů preslavské školy, odkud rukopisy psané s **ⱅ** přešly na Rus, což dokládají některé ruské přepisy bulharských originálů (Lavrov 1914, 80-81). Po vzniku trnovského literárního střediska patrně nastala snaha tento starý preslavský pravopis obnovit, o čemž by mohla svědčit skupina rukopisů znak **ⱅ** užívajících, mezi nimi především *Trnovské evangelium* z 13. st. (Lavrov 1914, 82-93). V makedonských skriptoriích se však tento reformní zásah nikdy plně neprosadil. Ze severomakedonských rukopisů je znak **ⱅ** důsledně užíván jen v jusové části *Stanislavova prologu* z roku 1330 (Ribarova 1996, 192).

Litera z

Skopský apoštol náleží mezi památky nerozlišující *dz* a *z*, užívá jen **z**, až na jedinou výjimku **Ѡ** в рѣстѣ 41a27/**C3:8**. Kromě této výjimky užívá znak obráceného **z** jen v číselné platnosti **Ѡ**, neobrácené **s** není vůbec doloženo. Některé nejstarší cyrilské památky jako *Supr Sav Ostr* taktéž afrikátu *dz* neznaly, v číselné platnosti však užívaly většinou neobrácené **s**, ačkoliv jeho obrácená varianta **z** je v číselné platnosti doložena již *Samuilovým nápisem* a znají ji i další staré cyrilské památky jako *Chilandarské listky*, *Makedonský cyrilský lístek*, *Zografské zlomky* a *Listky Undolského*; v *Sav* je doložena jednou, v jihoslovanských rukopisech 12.-13. století však ve své obrácené variantě již převládá. K. Mirčev a Ch. Kodov ve své edici *En* (Mirčev-Kodov 1965, 168-171) na základě podrobného přehlednutí faktického stavu v památkách přesvědčivě ukazují, že znaky **z** či **s** v nejstarší cyrilici sloužily jen pro vyjádření číselného významu **Ѡ**, pro vyjádření afrikáty *dz* začínají být užívány sporadicky až od druhé poloviny 12. století (tak zřídka již v *Ochr Slepč*), běžně však až v některých památkách 13. století, jako je např. *Trnovské evangelium* (Lavrov 1914, 82-83) či *Dobrejšovo evangelium*

(Lavrov 1914, 105-106). Pro nejstarší cyrilské památky je naopak typické, pokud afrikátu *dz* znají, užívat pro ni znak *ѣ* se střední linií po obou stranách nebo jen na jedné straně. Na rozdíl od *s/e* není znak *ѣ* nikdy užíván v číselném významu. Mezi takové cyrilské staroslověnské rukopisy patří *En, Chilendarské lístky, Makedonský cyrilský lístek, Zografské zlomky a Lístky Undolského*, též velká část rukopisů 12.-13. století, mezi nimi např. *Dobromirovo evangelium, Grigorovičův parimejník*, v drtivé většině případů *Ochr, Slepč*. V *Skop* není znak *ѣ* vůbec doložen.

Litery *ϕ, ϕ, ѣ, ψ, γ*

Litery *ϕ, ϕ, ѣ, ψ*, a samostatně stojící *γ* jsou užívány jen ve slovech cizího původu. Přitom je třeba poznamenat, že pouze litera *ϕ* byla podle všeho realizována samostatným fonémem *f*. Svědčí o tom pravidelné užívání znaku *ϕ* na místě řeckého *φ* v *Skop*. Můžeme tedy předpokládat, že byl tento konsonant již plně adaptován běžnou církevněslovanskou výslovností. Časté záměny řeckého *φ* s *π* jsou typické zejména pro církevněslovanské písemnictví srbské a chorvátské (Dobrev 1991, 220), avšak některá toponyma a občasné záměny liter *ϕ* a *π* v církevněslovanských textech (např. *πιλιπα* v *Grigorovičově evangeliu* ze 14. stol.) svědčí o tom, že adaptace *φ > π* byla známa i v Makedonii (Koneski 1983, 64). Určitý odraz této výslovnosti nacházíme i v *Skop*: *до ϕανηϕι(λι)ηκ εις την Παμφυλιαν* 17a12/A14:24. V tomto dokladu je počáteční *p* zaměněno s *f* snad pod vlivem *f* v následující slabice. Dalším případem je *ѡмьпиϕоль* *Ἀμφίπολις* 18b11/A17:1, kde došlo k metatezi souhlásek *f* a *p*. Podobný doklad přesmyčky *f* a *p* nacházíme již v *Clozově sborníku*: *ϕροπιητου προφητης* 2b14, další starý příklad záměny *f* a *p* se nachází též v *Savvině knize*: *σκορϕηι σκορπιος* L11:12 (Vaillant 1948, 92).

Oproti tomu nebyla řecká alveolární frikativa *θ* na fonetické úrovni adaptována ani v staroslověnském ani církevněslovanském období. Řeckým způsobem vyslovovaly tuto souhlásku snad jen některé vzdělané osobnosti. Již nejstarší staroslověnské texty řecké *θ* běžně adaptují jako slovanské *t*. Až spíše v mladších památkách nacházíme v rámci obecných grecizujících tendencí snahu užívat v řeckých přejímkách pravidelněji *ϕ*, ovšem s častými nedůslednostmi a také s klasickými chybami hyperkorektnosti. V *Skop* se obě tyto tendence střetávají, z čehož plyne značná rozkolísanost a nejednotnost užívání litery *ϕ*. Tak na jednu stranu

nacházíme s τ psáno např. ἀντίνωνε 19a8/**A17:21**, ἀτίνωνιτι Ἀθηναῖοι 19a12/**A17:22**, врьтоломен (sic!) Βαρθολομαῖος 2b20/**A1:13**, въ кореньтѣ ἐν Κορίνθῳ 20a9/**A19:1**, партѣне Πάρθοι 26a16/**A2:9**, ῶ ναζαρετα ἀπὸ Ναζαρέθ 14b29/**A10:28**, gen. μετοδῖνα Μεθόδιος 67b22/kal 71a20/kal atd., na druhou stranu je s ϕ psáno μαϕει Ματθαῖος 3a23/**A1:23** 3b3/**A1:26** 60a26/kal 75a11/kal (ale též маньтѣи 2b21/**A1:13**, матѣи 77b19/lit), ϕομα Θωμάς 2b20/**A1:13** 76b27/lit, ω ϕεωφιλε ὦ Θεόφιλε 2a5/**A1:1**, въ ϕεσαλονикъ εἰς Θεσσαλονίκην 18b12/**A17:1** atd. Vedle toho nacházíme hyperkorektní záměny, kdy je ϕ psáno na místě řeckého τ: ϕαβιθα Ταβιθά 12b11/**A9:36** (avšak таβита 12b25/**A9:40**), въ ϕалиж (sic!) εἰς τὴν Ἰταλίαν 22b11/**A27:1**, ϕιμοϕει Τιμόθεος 42a1/**C1:1**, къ ϕимоϕе(ωмъ sic!) 43b18/lit, ϕимотега 66b8/kal. Adaptaci řeckého θ ve ϕ, typickou pro ruskou církevní slovanštinu, nacházíme v *Skop* jen v jediném dokladu: μαρϕи Μάρθα 71a16/kal. Pro prokázání ruského vlivu v *Skop* však není tento ojedinělý doklad dostatečný, neboť různě zkomolené formy proprií jsou v *Skop* velmi časté, v kalendáři obzvláště. Příčinou spontánní záměny liter ϕ a φ mohla být i jejich grafická podobnost. Kolísání liter ϕ a τ a hyperkorektní užívání znaku ϕ v slovech přejatých z řečtiny jasně svědčí o tom, že i v *Skop* byla jejich fonetická realizace shodná. Proto musíme pokládat literu ϕ za alograf grafému τ, jehož funkcí bylo vyznačovat slova cizího původu (především propria).

Litera ž měla sama o sobě hláskovou platnost *k* a litera ψ platnost *p*, čehož jasným svědectvím je to, že komponent *c* k nim byl zvlášť připisován (αβϑδοζήια 53b17/kal, αλεζπндра 70b1/kal; ψαλομьскихъ 3a13/**A1:20**, ψлми 51b4/lit, ψαломь 54b27/lit). Jedná se tedy o určité ornamentální alografy grafémů κ a π v cizích slovech. Litery ž a ψ měly samostatnou číselnou platnost (ž 60, ψ 700), v *Skop* však nebyla příležitost je v této funkci uplatnit.

Litera γ se mimo spřežku ογ a určité zkratky, kdy je na znak γ spřežka ογ redukována (αλλ̂γ = αλλ̂κ̂ογ̂κ̂ια), ζαγ = ζακ̂ογ̂τ̂ρ̂β̂ν̂β̂, ρα̂γ̂и с̂п = ραδ̂ογ̂и с̂п), užívá jako ekvivalent řeckého diftonfu ευ ve výrazech κ̂γ̂π̂λι̂не εὐαγγέλιον 39a4/**2C11:4** atd. (velmi často ve zkratce κ̂γ̂ či εγ̂), adjektivu κ̂γ̂λ̂κο εὐαγγελιστοῦ 64b7/**2T4:5** a přídomku κ̂γ̂λι̂ста 69b3/kal 69b27/kal. Fonetická realizace tohoto κ̂γ̂- byla zjevně totožná s κ̂β̂-, což dokládá časté střídání právě s touto formou zápisu výše zmíněných výrazů, v ostatních případech je řecký diftong ευ adaptován jen jako κ̂β̂- (např. κ̂β̂β̂τογ̂хъ Εὐτυχος 20b1/**A20:9**, κ̂β̂β̂г̂ени̂ж̂ Εὐγενία 62b23/kal, κ̂β̂β̂χ̂λι̂та Εὐχάι̂τα 71a8/kal atd.). Proto též můžeme samostatně stojící literu γ pokládat jen za poziční alograf užívaný ve slově řeckého původu κ̂γ̂π̂λι̂не a od něj odvozených výrazech. Mimo

uvedené případy nacházíme též γ ve vokativu $\epsilon\alpha\gamma\lambda\epsilon \bullet \epsilon\alpha\gamma\lambda\epsilon$ Σαούλ Σαούλ 70b19/A26:14, jinak je toto proprium nejčastěji psáno $\epsilon\alpha\theta\gamma\lambda\epsilon$, což přesně odpovídá řecké variantě tohoto jména Σαούλ, méně často též $\epsilon\alpha\beta\epsilon\lambda\epsilon$ (doloženo jen v nepřímých pádech $\epsilon\alpha\beta\epsilon\lambda\alpha$, $\epsilon\alpha\beta\epsilon\lambda\theta\gamma$ atd. a *voc.* $\epsilon\alpha\beta\epsilon\lambda\epsilon$), což lépe odpovídá řecké variantě Σαῦλος. Zápis $\epsilon\alpha\gamma\lambda\epsilon$ pak můžeme interpretovat obojím způsobem: buď jako častější $\epsilon\alpha\theta\gamma\lambda\epsilon$ se zjednodušeným zápisem $\theta\gamma$ (srov. $\zeta\alpha\gamma$, $\rho\alpha\gamma$ и $\epsilon\pi$) nebo jako vzácnější $\epsilon\alpha\beta\epsilon\lambda\epsilon$, přičemž je β stejně jako v případech na $\epsilon\gamma$ - psáno svým pozičním alografem γ .

Zkratky, ligatury a číselné znaky

Skop užívá pro zkracování titly, v některých pozicích nadřádková písmena a též ligatury určitých písmen. Specifickým způsobem zkracování je též vyjadřování číslovek pomocí číselných znaků. Prostá titla má v *Skop* podobu rovné horizontální linie uprostřed ozdobené tečkou, což je podoba od 13. století poměrně běžná (Karskij 1928, 231). Z technických příčin je v edici přepisována jako klasické — . Zkráceně pod titlou jsou psána obvykle slova sakrálního a symbolického významu, jak je to běžné v staroslověnských a církevněslovanských památkách, tedy výrazy jako $\overline{\text{бъ}}$, $\overline{\text{гъ}}$, $\overline{\text{иць}}$, $\overline{\text{днь}}$, $\overline{\text{снь}}$, $\overline{\text{дхъ}}$, $\overline{\text{црь}}$ apod. Také je v *Skop* běžně užívána vysoká okrouhlá titla s nadřádkovým písmenem. Nejčastěji je takto psáno ϵ ve slovech jako $\chi\epsilon$, $\kappa\epsilon\rho\lambda\mu\mu$ či $\lambda\hat{\iota}\lambda$ nebo v gramatických tvarech $\kappa\epsilon$, $\beta\hat{\iota}$, často též γ ve slově $\rho\hat{\epsilon}$ a χ či μ v pádových koncovkách, např. въ црквѣ , люде . Nežřídka jsou také tímto způsobem psány samohlásky na konci řádku, což souvisí s obecnou tendencí vyhýbat se pokud možno tomu, aby řádek končil na konsonant.

V některých případech jsou užívány nadřádkové znaky bez titly. Tak je tomu pravidelně u předložky a předpony $\overline{\text{w}}$. Snad jako jakási paralela k písmenu μ označujícímu konsonantickou skupinu *št* jsou v *Skop* velmi pravidelně i konsonantické skupiny $\overline{\text{z}}$ a $\overline{\text{z}}$ psány s nadepsaným Δ bez titly. Písmeno Δ je pravidelně nadepisováno bez titly i v případech, kdy se jedná o skutečnou zkratku nebo by stálo na konci slova, např. свѣтель , předložka прѣ . Podobné způsoby zápisu jsou v církevněslovanských textech běžné.

Další běžný způsob zkracování je psaní ligatur dvou písmen přimykajících se k sobě podobnou částí. O ligatuře z již byla řeč, ligaturami jsou de facto i prejotované vokály. Případy ligatur nacházíme již v nejstarších památkách, kde však nejsou nikterak časté, pak jich

přibývá směrem ke 14. století, kdy se rozvíjí *poloustav*, a typické jsou samozřejmě pro rychlopis (Karskij 1928, 238-239). V *Skop* je psaní ligatur většinou omezené jen na určité pozice a není příliš časté, v tomto ohledu je tedy *Skop* spíše bližší starším textům. Ligatury se nejčastěji objevují na konci řádku. Nejběžněji je v těchto pozicích takto psáno Ѡ v předponě прѣ- a v příslovci прѣжде , o něco méně často Ѣ v zájmenu твои . Další ligatury nejsou v samotném apoštolním textu příliš časté, v edici na ně upozorňuji v parakritickém aparátu. Odlišná je situace v liturgických částech rukopisu, kde je pomocí ligatury и takřka pravidelně psáno иѣѣ (tj. иѣѣ), pomocí ѣ výraz αλλήλ (tj. αλλήλογια) a pomocí ѣ výraz ζῶν (tj. ζῶντῆρια). Ligatury jsou taktéž typicky časté v písmě nadpisů, o tom ještě níže.

Zapisování číselných hodnot pomocí písmen s číselnou hodnotou je obvyklé ve všech staroslověnských textech a má přímý vzor v číselné soustavě řecké. Číselné znaky se v *Skop* uvádějí, jak je běžné, mezi dvěma tečkami a pod titlou. U číselných hodnot v *Skop* z důvodu úspornosti výrazně převažuje psaní pomocí číselných znaků nad psaním rozepsaných číslovek. Pro číselnou hodnotu 6 je užíván znak а . V případě, že je číslovka skloňovaná, píše se často pádová koncovka za číselný znak, např. $\text{бы же ѣко • ѣ • мь ѣѣсомь замодѣниѣ 8b13/A5:7}$ (= Crk, τρεις Grš Karp, τρισμ Mak, τριεμ Vran, τριῶν). Složené číslovky vyšší sta se píše pod jednou titlou včetně spojky и , např. $\text{• ѣи к • [= 120] 3a2/A1:15}$ (= Crk, : ῥέ κ : Mak Vran Karp, ἑκατὸν ἑικοσι). Specifické chyby v užití číselných znaků, které by svědčily o přímé hlaholské předloze *Skop*, jsem nenalezl.

Diakritické symboly a nadřádkové znaky

Pro oddělování smyslových celků v textu užívá *Skop* prostou tečku • , daleko méně často dvojtečku : . Liturgické ukazatele jsou oddělovány obvykle čtyřmi tečkami ∴ (může jich být i více za sebou), někdy jen třemi. Na konec perikop často upozorňuje směrem k okraji psaný znak ↵ , nikoliv však důsledně. Začátky perikop a důležité liturgické údaje též často označuje znak ✱ opatřený kolem teček obloučky psanými na okraji. Na nový měsíc v menologiu pak ukazuje na okraji nakreslený znak .

Jediným nadřádkovým znakem, který *Skop* užívá (nepočítáme-li titly a nadřádková písmena), jsou dvě tečky ¨ . Jejich užití je přesně normalizováno. Kladou se vždy nad vokály nacházející se na počátku slov či po jiném vokálu. Zcela pravidelně se nacházejí též nad pre-

jotovanými vokály ѡ, ѣ, ю, ѣ bez ohledu na jejich pozici ve slově a též nad jotou ve spřežce ѡ; nad spřežku ѡ se však dvě tečky nekladou. V totožných pozicích užívá tečku či dvě tečky i *Sav* (Karskij 1928, 228). Můžeme tedy předpokládat relativně velké stáří tohoto modelu nadřádkových znaků. Je to tedy další z příznaků poměrné konzervativnosti grafického systému *Skop*. Z důvodu snahy napodobovat řecký systém přídechů a přízvuků se u slovanských rukopisů 12.-14. století často rozvíjejí velmi různorodé nadřádkové znaky, avšak bez jakýchkoliv pevných pravidel (Karskij 1928, 229). *Skop* z počátku 14. století je v tomto ohledu tedy poměrně úsporný a bližší archaickým staroslověnským rukopisům. Pro čistou formálnost užití symbolu dvou teček v *Skop* a též z technických důvodů tento nadřádkový znak vyjma vokálu v edici i neuvádím.

Nadpisy

Nadpisů nacházíme v *Skop* 16, z toho 12 jich uvozuje jednotlivé měsíce v menologiu. V případě *Skop* mají navíc nadpisy ten význam, že jsou psány o poznání pečlivěji a umožňují tak vyniknout některým charakteristickým rysům písma *Skop*, které pro nedbalost a drobnost písma nejsou v samotném textu tak dobře patrné.

K obecným zvláštnostem nadpisů náleží to, že zachovávají na úrovni řádku některá písmena, která jinak zasahují pod řádek. V *Skop* je tak stejně jako v dalších rukopisech takto pravidelně psáno P, např. (67a) a též je doloženo pod řádek nezasahující Y ve spřežce ѡ, např. (52b). Písmeno A je na vršku opatřena výraznou horizontální linií, např. (68b). Pravopisnou zvláštností nadpisů v *Skop* je to, že v nich písař na rozdíl od samotného textu dává častěji přednost Z, snad pro jeho větší výraznost, např. (64a). V užití Z v nadpisech však nelze shledávat žádné funkční odlišení, můžeme jej hodnotit jen jako grafickou variantu jediného jerového grafému. V nadpisech je také dobře patrné přeškrtnutí joty ve spřežce ѡ, např. (52a). V nadpisech obzvláště dobře vynikají podoby jusových znaků, můžeme v nich nalézt prakticky všechny varianty, které se objevují i v samotném textu. Nacházíme i téměř klasickou podobu X jen s poněkud menší vrchní částí, (26b), avšak i v tomto případě můžeme pozorovat, že prostřední linie nevychází přesně ze spodního vrcholu trojúhelníku, ale o něco níže. Též nacházíme i dobře patrnou podobu X: (52a) a také variantu se střední linií viditelně vycházející od pravé nožky: (46a). Jednou je doložen i malý jus se zjevnou podobou A: (52b). Nachází se v názvu měsíce ѡѡѡѡѡ, tedy na své etymologické pozici.

Pro nejstarší staroslověnské rukopisy není užívání ligatur v nadpisech typické. Běžně začínají být užívány až v jihoslovanských rukopisech 12. století, např. v *Pogodinově žaltáři*, typické se stávají až pro nadpisy rukopisů 13.-14. století (Karskij 1928, 239). V nadpisech *Skop* jsou ligatury častější než v samotném textu, nikoliv však v takové míře jako v jiných rukopisech tohoto období. Typicky je v nadpisech se sousedními písmeny vázáno м, a to ve skupinách мь, мц, им, a též нь, což jsou písmena pro své dvě vertikální linie po obou stranách pro ligatury zvláště vhodná. V užití ligatur v nadpisech sice *Skop* již sleduje inovativní tendence, avšak i v tomto případě je spíše zdrženlivý.

Ornament

Skop je jako nereprezentativní rukopis určený pro praktické liturgické užití zdobený jen velmi střídavě. Miniatury neobsahuje vůbec. Veškerá výzdoba rukopisu spočívá pouze ve dvou iluminacích a iniciálách. Ornament se přidržuje starého geometrického stylu známého z památek byzantských a starších jihoslovanských i východoslovanských rukopisů 11.-13. století (Karskij 1928, 143-144). V *Skop* se projevuje užitím různě propletených linií bez rostlinných, zomorfních či antropomorfních motivů.

Jediná ilustrace se nachází na dolní polovině první strany rukopisu, jsou na ní jednoduchým způsobem vyobrazení Tři svatí hierarchové (Basileios Veliký, Řehoř z Nazianzu, Jan Zlatoústý) držící v rukou sekyry orientované vlevo, zatímco jejich hlavy jsou otočené vpravo. Tato ilustrace je dnes poněkud setřená a místy špatně viditelná. Horní polovina strany je popsána mladším písmem. Pergamen je však v těchto místech značně opotřebovaný, proto jsou tyto nápisy z většiny nečitelné. Podle Tachiaose (Tachiaos 1981, 25) byla první strana rukopisu nejprve ponechána prázdná a těmito nápisy a uvedenou ilustrací byla doplněna mezi rokem 1313 a koncem 14. století.

Dalším ornamentálním rysem je iluminace na počátku samého rukopisu na straně 1b, jejímž základem je stylizovaný obrázek hada:

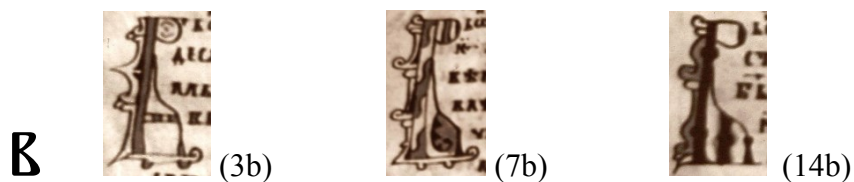

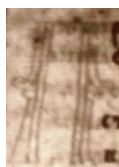
Druhá, poněkud jednodušší geometrická iluminace, se nachází na začátku kalendáře na listu 52b:

V podobném jednoduchém geometrickém stylu jsou tvořeny i iniciály na začátku perikop. Ve srovnání s obdobnými aprakosy o nich můžeme říci, že jsou poměrně veliké, propracované a barvené červení, ačkoliv přímo nějakými vysokými uměleckými hodnotami nevynikají. Samotný text je přesně obtéká, tedy nebyly vytvářeny dodatečně. Můžeme tak předpokládat, že jejich autorem je samotný písař rukopisu Nikola, který snad měl v jejich tvorbě zvláštní zálibu. Perikopy v apoštoláři začínají ustálenými floskulemi: u perikop ze Skutků apoštolských je to $\text{Въ } \hat{\omega} \cdot \text{Дни}$, u perikop z epištol pak Братина či Уждо Тимофе . Z tohoto důvodu je výčet iniciál omezen téměř jen na písmena в , в , ѣ , které jsou tvořeny v různých obměnách téhož stylu, čtyřikrát se objevuje i iniciála п a jedenkrát poněkud menší iniciální и na počátku troparu. Vzhled iniciál můžeme ilustrovat na těchto příkladech:

П

(2a)

(42a)

У

(44a)

(64b)

(65b)

Obecně můžeme říci, že užití starého geometrického stylu ornamentu v *Skop* vypovídá o konzervativnosti školy, ke které písař *Nikola* náležel. Již od druhé poloviny 13. století se totiž v jihoslovanských rukopisech prosazuje mladší styl teratologický, který spočívá ve stylizovaném zobrazování různých fantaskních tvorů. Jako příklad můžeme uvést *Boloňský žaltář* z 13. stol. (Karskij 1928, 148-149).

Grafematický systém *Skop* – shrnutí

Shrneme-li výše popsaná zjištění, najdeme v *Skop* celkem 30 grafémů, tedy grafických jednotek majících význam pro rozlišení jednotlivých fonémů: а, в, в/(ѣ), г, д, е/ѣ, ж, (з), з, и/і/ї, к/(ѣ), л, м, н, о/ѡ, п/(ѣ), р, с, т/(ѣ), ф, х, ц, ч, ш, ъ/ѣ/ѣ', ѣ/ѣ, ю, ѡ/ѡ/(ѣ/ѣ). Vedle toho grafický systém *Skop* užívá dva digrafy, tedy spřežky dvou grafémů označujících jeden foném: ѡ/ѣ a ѡ. Grafém и (včetně svých grafických variant) označuje buď vokální foném *i*, nebo v pozici po vokálu též konsonantický foném *j* (neslabičné *j*). Rozlišení homografů v případech typu *nom. sg. m. ѡи* (jednoslabičné *moj*) a *nom. pl. m. ѡи* (dvojslabičné *moi*) je možné jen na základě kontextu. Grafém ѡ je pravidelně užíván pro vyjádření konsonantické skupiny *št*. Litera з je užívána až na jedinou výjimku (ѡѣрѣѣ 41a27/C3:8) jen v číselné platnosti 6, avšak i v dokladu ѡѣрѣѣ můžeme předpokládat hláskovou realizaci *z*, tedy se o samostatný grafém nejedná. Grafém ѡ má vlastní fonetickou realizaci jen v určitých morfémech, po předponách ѡ-, ѡ- (pokud jsou psány s jerem) a v určitých případech i po předložkách ѡ, ѡ, ѡ a v předponě ѡз-. Jinak tento grafém slouží jen k označení slovní hranice u slov končících na konsonant a vyznačuje též morfologické švy. Právě v případech, kdy

slouží k vyznačení morfologického švu, může být nahrazen svým alografem ‘ (pajeříkem), který není nikdy užíván v pozicích, kdy má ъ hláskovou platnost a není též užíván na konci slov (pokud nenásleduje příklonka). Vzácný znak ѣ je pouhou grafickou variantou grafému ѡ.

Pro grafémy označující vokály je typické užívání pozičních alografů, zvláště v samotných apoštolních perikopách. Pozičním alografem užívaným na začátku slov a po samohláskách je pro grafém е alograf Ѣ, pro grafém о alograf Ѡ, pro grafém ѣ alograf Ѥ, pro grafém ꙗ alograf Ꙗ (a pro jeho grafickou variantu Ѧ alograf Ѧ). Na konci řádku však obvykle nebývají alografy Ѣ a Ꙗ a užívány a místo nich stojí е a ꙗ. Obdobně je pozičním alografem na konci řádku pro grafém и alograf Ѣ, pro spřežku ѡѣ alograf Ѣ. Ačkoliv užívání Ѣ, Ѣ a е, ꙗ, na konci řádku vzbuzuje dojem, že je tak činěno z praktických příčin pro „úsporu místa“, není tomu tak, tyto alografy jsou použity i v těch případech, kdy na konci řádku zjevně zbývá dost místa i na napsání jejich širších ekvivalentů. Jednalo se tedy o ustálenou písařskou zvyklost. Znak Ѣ je vzácnou grafickou variantou grafému и.

Litery ф, ѣ, ѣ, ѣ a samostatně stojící ѣ jsou užívány jen ve slovech cizího původu. Pouze litera ф byla podle všeho realizována zvláštním fonémem *f*, tedy jen ji můžeme pokládat za samostatný grafém. Litera ѣ měla sama o sobě hláskovou platnost *k* a litera ѣ platnost *p*, komponent *c* k nim byl zvláště připisován jako nadřádková litera. Litera ѣ měla shodnou fonetickou realizaci s grafémem ꙗ, jedná se tedy o její alograf vyznačující slova cizího původu, především propria. Litera ѣ ve spojení еѣ-, resp. též аѣ, byla pozičním alografem grafému в v určitých výrazech cizího původu (zejména výraz ѣѣѣѣѣ a odvozená slova, аѣ jen ve výrazu сѣѣѣ).

Srovnání písma *Skop* a *Lobk*

Poprvé J. Ivanovem vyslovenou tezi, že jsou oba rukopisy dílem jediného písaře, zcela vylučuje paleografické srovnání obou rukopisů. Jak *Lobk*, tak *Skop* jsou rukopisy přelomu 13./14. století a oba pocházejí z Makedonie, v jejich písmu tak nacházíme pochopitelné podobnosti. Na druhou stranu při bližším pohledu jasně vidíme, že oba rukopisy psaly jiné ruce znatelně se lišící způsobem psaní. Písmo *Lobk* je větší, úhlednější a jasněji čitelné než písmo *Skop*. Podstatně se liší i náčrty jednotlivých písmen. Písmeno *λ* má v *Lobk* navrchu horizontální linii a poměrně široké břicho (λ), zatímco v *Skop* je jeho vršek jakoby uřízlý a

bříško je velmi úzké. Písmena *ѣ*, *ѥ*, *Ѧ* mají v *Lobk* bříško sahající téměř až do poloviny výšky písmene (*ѣ*, *ѥ*, *Ѧ*), zatímco v *Skop* jsou bříška malá a poloviny písmene zdaleka nedosahují. Písmeno *Ѧ* má v *Lobk* ve spodní části oproti *Skop* slabou horizontální linii (*Ѧ*). Výrazně je odlišné psaní *Ѧ*. V *Lobk* je dost široké a spodní výběžky tvoří malé trojúhelníky vně spodní linie písmena (*Ѧ*), zatímco v *Skop* je *Ѧ* velmi úzké a spodní výběžky jsou vertikálním prodloužením bočních linií. Písmeno *ѧ* nemá v *Lobk* tak výrazně redukovanou horní část (*ѧ*), jak je tomu v *Skop*. Odlišná jsou i písmena *Ѩ* a *ѩ*. V *Lobk* nejsou jejich příčky umístěny tak vysoko (*Ѩ*) jako v *Skop* a kosá příčka *ѩ* sahá od levého vrchu až ke pravému spodku písmene (*ѩ*), zatímco v *Skop* končí o něco výše. Písmeno *Ѫ* je v *Lobk* výrazně okrouhlé (*Ѫ*) a jasně odlišitelné od *ѫ*, na rozdíl od poměrně hranatého *ѫ* v *Skop*, které při slitých liniích může být někdy od *ѫ* obtížně rozeznatelné. U *Ѭ* je v *Lobk* prostřední linie o něco kratší (*Ѭ*), zatímco v *Skop* jsou všechny tři linie stejně vysoké. Podobně jako u *ѭ* je v *Lobk* i u *Ѯ* spodní výběžek vychýlen poněkud doprava (*Ѯ*), zatímco v *Skop* vychází přímo z pravé linie. Písmeno *ѯ* má v *Lobk* poměrně mělkou a poněkud asymetrickou číšku na vysoké nožce (*ѯ*), zatímco v *Skop* je obvykle číška symetrická a docela hluboká. Shodným rysem je naopak přeškrtnutá jota u *Ѱ* (*Ѱ*), tu však nacházíme i v jiných rukopisech. Výrazný rozdíl je v psaní jusů. *Lobk* přesně rozlišuje malý a velký jus s typickou záměnou nosovek, malý jus má pravidelně podobu *ѱ* (*ѱ*) a velký jus má pravidelně podobu *Ѳ* (*Ѳ*). Horní část velkého jusu není v *Lobk* redukována a oba jusy jsou od sebe vždy zřetelně odlišitelné. Písmeno *ѳ* má v *Lobk* dobře zachované bříško a jeho horní část téměř nevyčnívá nad řádek, zatímco v *Skop* je bříško malé, písmeno je celkově úzké a vysoké. Prejotovaná písmena *Ѵ*, *ѵ* nejsou v *Lobk* na rozdíl od *Skop* běžně užívána. *Lobk* ve funkci pajeříku užívá dvojtečku nad druhým písmenem dvojice konsonantů, často stojí nad druhým konsonantem i na místech, kde se nikdy žádný jer nenacházel, včetně slovních kořenů. V tom je *Lobk* podobný *Ochr. Skop* užívá ve funkci pajeříku malý apostrof mezi dvojicí konsonantů, který stojí obvykle v pozici vypuštěného slabého jeru, nebo alespoň na morfologickém švu v podobných pozicích, kde se jery vyskytovaly. Již toto letmé srovnání ukazuje rozdíly v náčrtu prakticky všech písmen v *Lobk* a *Skop* a zcela vylučuje možnost, že by byl jejich autorem jediný písař.

Proti totožnosti písaře hovoří i značné pravopisné a některé hláskoslovné odlišnosti obou rukopisů, ačkoliv tento argument není tak závažný jako argument paleografický, neboť

pro různé rukopisy mohl jediný písař aplikovat různé pravopisné systémy⁷ a hláskoslovné jevy mohou být ovlivněny různými předlohami. Přesto jsou však v *Lobk* a *Skop* užity značně odlišné pravopisné systémy. *Lobk* (Ribarova 2005, 171-182; Miovski 1996) je rukopisem oboujerovým, přestože **ѣ** je užíváno v menší míře než **ь** a bez etymologického rozlišení. V *Skop* je výskyt **ѣ** ojedinělý. *Skop* je také rukopisem prakticky jednojusovým (**ѣ**, **ѣ**), zatímco *Lobk* užívá oba jusy s typickou záměnou nosovek. *Skop* je rukopisem s normovaným užitím prejotovaných znaků **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**, **ѣ**, zatímco *Lobk* znaky **ѣ**, **ѣ** běžně neužívá. Najdeme i výrazné hláskoslovné rozdíly. Pro *Lobk* je typická vokalizace **ѣ** > *o*, která je v *Skop* poměrně vzácná a omezená jen na některé pozice. Ani případy denazalizace nosovek nejsou v obou rukopisech stejné povahy. Ačkoliv i v *Lobk* je denazalizace v kořenech slov vzácná, lze odlišit dvě jazykové vrstvy: v první z nich dochází k denazalizaci $\varphi > a$ a $\epsilon > \ddot{a}$, v druhé z nich k denazalizaci $\varphi > u$ a $\epsilon > e$. V *Skop* jsou doklady denazalizace ještě vzácnější a nejasnější, lze však najít alespoň náznaky denazalizace $\varphi > \ddot{a}$ a $\epsilon > e$. Typickým východomakedonským rysem jsou pak záměny skupin $c\ddot{e} > ca$, $(d)z\ddot{e} > (d)za$, které nacházíme v *Lobk* pravidelně, *Skop* je však nezná vůbec. Zjištěné pravopisné a hláskoslovné odlišnosti obou rukopisů můžeme pokládat za potvrzení závěru zjištěného z paleografické analýzy, která zcela vylučuje možnost totožnosti písařů obou rukopisů, přestože snad oba náhodou nesli stejné jméno *Nikola*.

---

⁷ Příkladem může být písař Stanislav, který roku 1330 přepsal v Lesnovském klášteře část prologu jusovým pravopisem (tzv. *Stanislavův prolog*), druhá část je psaná patrně jiným písařem pravopisem rašským. Roku 1342 tentýž písař přepsal na objednávku despoty Olivera mineu rašským pravopisem (Koneski 1975, 75).

III. Pravopisná analýza *Skop*

K otázkám nejstaršího charakteru cyrilské abecedy

Je pravděpodobné, že nejstarší forma cyrilice se celkovým repertoárem svých znaků od hlaholské abecedy nejprve nijak zvláště nelišila. Alespoň tímto způsobem lze vysvětlit kolísání nejstarších cyrilských památek právě v případě znaků, které má cyrilice oproti hlaholici navíc, a též nejednotnost cyrilských ekvivalentů hlaholských znaků, které nemají obdobu v řecké abecedě.

Tak můžeme předpokládat, že nejstarší cyrilice ještě vůbec neznala tzv. *prejotované vokály* (vyjma ю/ѳ), jako je neznala ani hlaholice.⁸ Takový stav je ještě zachován v *Listcích Undolského* (Lavrov 1918, 40) a též v *Bitolských listcích* snad z konce 11. stol (Ivanov 1931, 447). I pro *Eninský apoštol* z druhé pol. 11. stol. je typický nedostatek prejotovaných vokálů. Prejotované nosovky nezná *En* vůbec a výskyt ѣ je v něm stále sporadický (Mirčev-Kodov 1965, 166). Tento stav nelze vysvětlovat jen hlaholskou předlohou této památky, protože pak bychom očekávali alespoň ѣ jako ekvivalent hlaholského æ, které je v hlaholských textech užíváno pravidelně. Absence ekvivalentu tohoto znaku v *En* však spíše vypovídá o záměrném aplikování starého cyrilského pravopisného systému bez prejotovaných vokálů. Ostatní staroslověnské cyrilské památky užívají prejotované vokály také nejednotně. Už v *Samuilově napsu* je užito ѣ na místě předpokládaného ѣ ve slově поллгѣѣ a ѣ na místě předpokládaného ѣ ve fragmentu slova (риѣими)ѣ (Lavrov 1914, 24). *Supraslský sborník* sice poměrně pravidelně užívá ѣ, ѣ, ѣ, ale nezná prejotované ѣ, na jehož místě užívá znak ѣ (po souhláskách ѣ). Podobná je i situace v *Savvině knize*, která však obvykle neužívá ani ѣ a nosovka ѣ má v *Sav* též variantní podobu ѣ. Zcela specifickou pozici má v tomto ohledu mezi staroslověnskými cyrilskými texty *Vatikánský palimpsest*. Jeho první písař místo prejotovaného ѣ užívá ѣ přeškrtnuté vodorovnou linií v horní části v podobě ѣ (Totomanova 2009, 232), v tomto znaku lze též spatřovat podobnost k obrácenému ѣ. Situace ve *Vat* dokládá počáteční nejednotnost v hledání způsobu, jak vyjádřit hláskovou skupinu *ja*, pro kterou nejstarší cyrilice ve shodě s hlaholicí podle všeho ještě neměla odpovídající znak. Druhý písař *Vat* již však užívá ѣ v běžné podobě, což je názornou ukázkou kolísání v nově zaváděných písařských normách i v rámci jediného

⁸ V hlaholské abecedě původně představovaly znaky ꝥ, æ samostatné fonémy *ü* a *ø*, jejich náčrty nakonec ani nemají zjevnou souvislost s náčrty písmen æ a æ. Rozlišování hlaholských liter æ a æ je až pozdější záležitost, o čemž svědčí *Kyjevské listy*, *Pražské zlomky hlaholské*, *Sinajský žaltář* a *Ochridský zlomek evangelia* (Vajs 1932, 100, 132).

textu. Prejotované ѣ a ѣ však již oba písaři *Vat* užívají poměrně pravidelně, prejotované ѣ ve shodě s nejstaršími cyrilskými texty však neznají. Z menších fragmentů staroslověnských cyrilských textů můžeme dále uvést *Chilandarské listky* (Minčeva 1978, 24-39), které sice užívají ѣ a ѣ , avšak ѣ je v nich vzácné a ѣ vůbec nemají. Obdobná je i situace v *Zografských listcích* (Minčeva 1978, 39-45). Z pravopisného i paleografického hlediska mimořádně zajímavý *Makedonský cyrilský listek* (Minčeva 1978, 76-89) neužívá prejotované ѣ a ѣ , avšak nedůsledně užívá prejotované ѣ . Tento stav je dalším důkazem nerovnoměrnosti, s jakou byly adaptovány v cyrilici nově zaváděné prejotované znaky. Můžeme též připomenout absenci prejotovaných znaků i v starším srbském zetsko-chlumském pravopisu (či spíše jen jejich příležitostné využití jen pro grafickou disimilaci), což se v tomto případě týká i znaku ю (Nedeljković 1979, 182).

Můžeme předpokládat, že zavedení systému všech čtyř prejotovaných znaků ѣ , ѣ , ѣ , ѣ bylo až poměrně pozdním inovativním zásahem *Preslavské literární školy*, která tak reagovala na potřebu vyjádřit konsonantní *j*, *k* jehož fonologizaci (přinejmenším v části dialektů) v této době patrně došlo. K této reformě cyrilského písma došlo snad někdy v průběhu 10. století. Prosazení těchto nových znaků však již naráželo na silně zažitou tradici předchozího cyrilského pravopisného systému bez prejotovaných znaků a též zejména v Makedonii na silnou tradici grafického systému hlaholice, takže byly tyto nové znaky přijímány jednotlivými písaři a písařskými školami jen částečně a nedůsledně. Relativně nejsnadněji byl přijat grafém ѣ , protože měl přesnou analogii v hlaholském ѣ . Zavádění grafému ѣ již však naráželo na hlaholskou normu psaní ѣ ve všech pozicích, proto se ѣ prosazovalo spíše dle formálních hledisek na začátku slov a po samohláskách (tak je tomu většinou už v *Supr* a *Sav*), zatímco po silně palatálních měkkých párových souhláskách *ř*, *l'*, *ň*, (*š*) zůstalo psaní ѣ pravidlem prakticky po celou dobu trvání makedonského a bulharského církevněslovanského písemnictví. Ovšem i v mnoha textech 12.-13. století zůstává značné kolísání v užívání znaků ѣ a ѣ . Např. v *Grigorovičově parimejniku* z přelomu 12./13. století jsou oba znaky užívány bez rozdílu. *Makedonský (Strumický) apoštol* z 13. století zase náleží k památkám držícím se i v této době starého nereformovaného cyrilského systému prejotované vokály neuvádějícího. Ještě menšího rozšíření dosáhlo prejotované ѣ . Nejenže nemělo obdobu v hlaholské abecedě, ale navíc naráželo i na slabou rozvinutost protetického *j* před *e* v mnoha nářečích bulharsko-makedonského nářečního kontinua. V jihoslovanských památkách 12. a první poloviny 13. století se užívá jen velmi vzácně. A zcela sporadické zůstalo v jihoslovanském prostředí rozší-

ření prejotovaného ѣ. Jednak pro něj platí totéž, co pro vokál *e*, jednak se již neprosadil vůči starší cyrilské tradici rozlišovat ve funkci ѣ znak Ѧ a po souhláskách Ѣ (v *Chilandarských listích* opačně). Je však pravděpodobné, že v reakci na rozlišování Ѣ a Ѧ (či snad až Ѧ a ѣ) v cyrilici bylo druhotně zavedeno i rozlišování znaků Ѧ a ѧ v hlaholských textech.

Není proto překvapivé, že nejdůsledněji ze všech staroslověnských cyrilských památek jsou prejotované vokály užívané v *Supr*, kodexu východobulharského původu úzce spjatého s preslavskou literární školou. Avšak ani *Supr* neužívá prejotované ѣ. Prejotované vokály jsou též doložené v epigrafických památkách nepochybně preslavského původu, mezi které náleží *Mostičův nápis* snad z třetí čtvrtiny 10. století pravidelně užívající ѣ (i po palatále: ѣрьгоньзѣлѣ), Ѧ a ѧ, pro užití ѣ v něm však nebylo příležitosti (Stančev-Ivanova-Balan-Boev 1955). Prejotované Ѧ je doloženo i na fragmentu nápisu nalezeném v tzv. *Okrouhlém chrámu* v Preslavi, který můžeme datovat snad do pol. 10. století (Medynceva-Popkonstantinov 1984, 30). Pád preslavského centra na počátku 70. let 10. století bezpochyby zabránil dalšímu intenzivnějšímu prosazování této pravopisné reformy v jihoslovanském prostředí. Preslavské texty užívající tento reformovaný pravopis se však dostaly na Rus, kde byly některé jejich pravopisné normy adaptovány. V tomto ohledu nám dávají cenné svědectví *Novgorodské listky* (Minčeva 1978, 45-51), které jsou patrně zlomkem kodexu přeneseného přímo z Bulharska (o jejich původu a významu podrobněji Mošin 1988, 85-97). Prejotované vokály jsou v nich pravidelně užívány včetně znaku ѣ. Plný repertoár prejotovaných liter ѣ, Ѧ, ѧ, Ѩ dokládají přes různou míru hláskoslovných rusismů ruské přepisy z východobulharských originálů, jako je např. *Ostromirův evangeliář* z let 1056-57 či *Sborníky Svjatoslava* z let 1073 a 1076, pochopitelně s jistým kolísáním zvláště v distribuci znaku ѣ, který byl pro totožnou fonetickou raelizaci v ruských prepisech od počátku 12. století téměř zcela vytlačen znakem ѣ; totéž se pochopitelně týkalo i znaku ѧ ve prospěch ю (Živov 2006, 58).

Doposud jsme záměrně pominuli problematiku grafému ю. Svou podobou se formálně nijak neodlišuje od prejotovaných znaků a tvoří s nimi i co do své funkce ucelenou řadu. Na rozdíl od nich je však bez výjimky pravidelně užíván ve všech staroslověnských cyrilských památkách. Výklad jeho původu ve spojení joty a první části písmene ѣ je nasnadě (druhá část spřežky ѣ by se stala nadbytečnou, neboť spojení *jo* ve staroslověnštině neexistovalo). Toto objasnění panuje ve slavistice již od dob Dobrovského (Karskij 1928, 168). V takovém případě bychom však mohli očekávat alespoň sporadický výskyt nezkráceného юъ přinejmen-

ším jako ornamentální grafické varianty, doklad ničeho takového však neexistuje. Současně nelze přehlédnout podobnost cyrilského znaku ю s hlaholským znakem ꙗ. Cyrilský znak ю lze poměrně snadno vysvětlit jako grafickou adaptaci uvedeného znaku hlaholského zmohtnutěním pravého kroužku hlaholské litery a redukcí levé části v pouhou vertikální linii spojenou s kroužkem čárkou. Silný argument pro tento výklad poskytuje zvláště *Makedonský cyrilský lístek*, který znak ꙗ v cyrilském písmu užívá v **neadaptované hlaholské podobě**, srv. *εϋλογιϋ 1a9, (прило)жениϋ 1b17-18* (Il'jinskij 1906, 13). Je třeba zdůraznit, že jinak než tímto hlaholským znakem *ju* v tomto zlomku psáno není, nebylo více příležitostí pro jeho užití. Nepřímým důkazem hlaholského původu litery ю je též její obrácená varianta *αι*. Užívá se v některých jihoslovanských památkách 12.-13. století (zejména *Slepč Drag* z konce 12. stol. nebo jusová část *Zografského apoštola* z 13. stol.), je však doložena i v ruských prepisech východobulharských textů z 10. století, jako je např. *Sborník Svjatoslava* z roku 1073, z čehož můžeme usuzovat, že již tehdy byla tato grafická varianta známá (Karskij 1928, 53). Znak *αι* mohl být vytvořen podle vzoru řeckého diftongu *αι*, který byl po přechodnou dobu před úplným splynutím s *ι* vyslovován jako *ü* (Tkadlčík 1956, 200), tedy stejně jako staroslověnský foném, pro který byl určen hlaholský znak ꙗ. Nelze též přehlédnout anologické tvoření formy *αι* se spřežkou *αι*. Je možné, že podoba *αι* vznikla současně s podobou ю jako alternativa při hledání vhodných ekvivalentů hlaholských písmen již při samotném sestavování cyrilice. Podobnost vzhledu ю s o něco později přidanými prejetovanými znaky, se kterými se po fonetické změně *ü > ju/u* sblížilo ю též funkčně, však podle všeho nakonec vedlo k jeho prosazení na většině území. Výskyt formy *αι* právě v textech makedonského původu 12.-13. století, v kterých se objevují i jiné archaické rysy (to se týká především *Slepč*), spíše svědčí o jeho starobylosti než naopak.

Složitá je i otázka systému ***nosových znaků*** v prvotní cyrilici. Ani v nejstarších cyrilských památkách není v užívání jusových znaků jednoty, což opět může poukazovat na to, že pravopisné normy nejstarší cyrilice prošly určitým vývojem. Nejstarší hlaholská abeceda užívala nosové znaky tři (*ϣ* = *o*, *ϣ* = *e*, *ϣ* = *ö*), tento hlaholský tříjusový systém je doložen starobylými památkami jako *Kyjevské listy*, *Pražské zlomky hlaholské*, *Sinajský žaltář* a *Ochridský zlomek evangelia* (Vajs 1932, 100, 132). Rovněž ve většině nejstarších cyrilských památek je doložen systém tří jusů, avšak s odlišnou distribucí. Jediným nosovým znakem, který má jednotné užití ve všech staroslověnských cyrilských památkách, je *ϣ*. Podle vzoru hlaholské abecedy bychom očekávali i poměrně pravidelné užití ekvivalentu hlaholského *ϣ*, avšak jak jsme již výše uvedli, ani nejstarší cyrilské památky nemají jednotnotný ekvivalent tohoto

znaku. Na druhou stranu však mnohé staré cyrilské památky rozlišují dva způsoby vyjádření malého jusu, a to **Ɑ** na začátku slov a po samohláskách (*Supr Sav Vat*) a **Ɱ** po souhláskách (*Supr, v Sav Vat* v této funkci též **Ɱ**). Avšak *Chil* užívá oba znaky v opačných funkcích. Další řada památek pak užívá pouze jediný znak pro malý jus. V *Sam, Und* a *En* je to **Ɑ**, v *Chil* téměř výhradně **Ɱ**, v *Makedonském cyrilském listku* je to zase téměř jen **Ɱ**. Přitom můžeme říci, že prokračování všech těchto modelů psaní variant malého jusu (kromě **Ɱ**, které záhy mizí) nachází široký odraz i v bulharských a makedonských církevněslovanských památkách 12.-13. století. Tato různorodost napovídá, že ani jeden z dochovaných modelů distribuce znaků malého jusu nemusí být původní. Samotné rozlišování **Ɑ** a **Ɱ** má přesnou paralelu a patrně i společný kořen v mladším rozlišování hlaholských znaků **ϣ** a **ϣ̄**. Protože v cyrilici před zavedením znaku **Ɱ** nenacházíme žádný jasný ekvivalent hlaholského **ϣ̄**, je možné uvažovat o tom, že tuto funkci v nejstarší formě cyrilské abecedy plnilo buď **Ɑ** nebo **Ɱ** (pomineme-li **Ɱ** jako funkčně nerozlišenou variantu **Ɱ**). Problém však je, že v žádné klasické staroslověnské památce není ani jeden z obou znaků v této funkci užíván. Takové doklady nacházíme až v poměrně mladém *Grigorovičově parimejniku* z přelomu 12./13. století, který dokládá tříjusový pravopis s **Ɱ**, **Ɑ**, **Ɱ**, přičemž znak **Ɑ** je užíván na začátku slov a po samohláskách jak za etymologické **ϣ**, tak **ϣ̄**. Podobný jev nacházíme již v *Bitolských listcích* snad z konce 11. století, ve kterých je též na místě očekávaného **Ɱ** psáno pravidelně **Ɑ**, po souhláskách však psaní **Ɑ** a **Ɱ** kolísá (Ivanov 1931, 449-452). Spojit však tento jev s uvažovanou nejstarší cyrilskou pravopisnou normou je obtížné, neboť v tomto období už mohly svou roli hrát přehlásky nosových vokálů známé jako *záměna nosovek*. Proto otázku distribuce jusů v nejstarší formě cyrilice musíme nadále pokládat za otevřenou.

Už v staroslověnských památkách 10.-11. století, hlaholských i cyrilských, nacházíme tři varianty psaní **jerŭ**. Původní cyrilometodějský pravopis bezpochyby užíval jery oba a přesně je rozlišoval na svých etymologických pozicích, jak dosvědčují *Kyjevské listy* a s menšími či většími odchylkami i další staroslověnské památky. Přinejmenším od 10. století se však souběžně objevuje pravopisný model užívající pouze jediný z obou jerů. Jednojerový pravopis užívající pouze **ь** byl bezpochyby známý již v 10. století v preslavském centru. Dokládají to fragmenty cyrilských nápisů nalezené v tzv. *Okrouhlém chrámu* v Preslavi a v jeho okolí užívající pouze **ь** (Medynceva-Popkonstantinov 1984, 89). Tento rys je spojuje s *Makedonským cyrilským listkem* taktéž užívajícím pouze **ь**, přičemž se tento rukopis s některými

preslavskými nápisy shoduje i s psaním -ѡѣ-, -ѡѡ-, tedy s vyjádřením svarabhaktického vokálu před sonantou. Jednojerový pravopis s ѡ užívají i druhý a třetí písař *Supraslského kodexu* na listech 129:30 a 131:9-20, resp. 218:8-16 (Zaimov-Kapaldo 1982, 5). Nelze však souhlasit s názorem Gălăbova (Gălăbov 1968, 145), že cyrilice byla odpočátku jednojerová pouze s ѡ a znak ѣ byl vytvořen až později podle cyrilometodějského hlaholského pravopisu. Jeho argument o grafické blízkosti cyrilských znaků ѡ a ѣ nemůže obstát, i hlaholské litery ѣ a ѣ se liší jen minimálně. A je též jisté, že vedle školy jednojerové s ѡ byl v preslavském středisku hojně užíván pravopis oboujerový, jak ve své kritice ukázali Medynceva a Popkonstantinov (Medynceva-Popkonstantinov 1984, 89-95). Společně s cyrilskou abecedou pak jednojerový pravopisný model s ѡ od začátku 12. století expandoval i do Makedonie a našel uplatnění též v ochridské škole, jak o tom svědčí např. *Dobromirovo evangelium*. V severomakedonských textech od 13. století již jednojerový pravopis s ѡ jasně dominuje (Koneski 1975, 25, 72). Paralelně byl přijat jednojerový cyrilský pravopis s ѡ v Srbsku, což dokládají srbské cyrilské památky od 12. století. Jedinou hlaholskou památkou užívající pouze ѡ (ѣ) je *Mihanovićův zlomek praxapoštola* snad z přelomu 12./13. století (Vajs 1932, 140) srbského či charvátského původu.

Avšak též jednojerový pravopis s ѣ má staré kořeny, které můžeme datovat alespoň jedenáctým stoletím, přičemž jsou bohatěji zastoupeny památky hlaholské. Takto je dokonce psán druhý list *Pražských zlomků hlaholských* (Kuľbakin 2008, 115). Jednojerový pravopis pouze s ѣ (ѣ) je důsledně uplatněn též v hlaholském *Dimitrijově žaltáři* z 11. stol. z nových nálezů na Sinaji (Miklas-Sablatnig-Schreiner-Tarnanidis 2012). Tentýž pravopisný rys nacházíme i v mladší části *Zografského evangelia* snad z počátku 12. stol. (Kuľbakin 2008, 118) a z téže doby pocházejícím prvním listu *Kyjevských listů* (Kuľbakin 2008, 119). Pouze ѣ (ѣ) je užíván i v některých hlaholských úsecích pozdějších makedonských cyrilských památek, tak je tomu např. v hlaholicí psaných částech *Ochridského apoštola* z konce 12. století (Kuľbakin 1907, XVI) a v hlaholských přípiscích *Bitolského triodu* z přelomu 11./12. století (Ivanov 1931, 463). Jedinou staroslověnskou cyrilskou památkou s jednojerovým pravopisem s ѣ jsou *Listky Undolského* (Minčeva 1978, 18-24). V nejstarším období mají tedy mezi jednojerovými památkami s ѣ (ѣ) hlaholské rukopisy značnou převahu. Můžeme tudíž patrně v Makedonii předpokládat existenci písařské školy, která zavedla jednojerový pravopis s ѣ (ѣ) nejpozději v druhé pol. 11. století. Existenci takové pozdní hlaholské školy dokládají též jednojerové cyrilské rukopisy s ѣ, u kterých je zjevná hlaholská předloha. Takový stav nacházíme již

v *Eninském apoštolu* z druhé pol. 11. století, který jeví i množství dalších rysů hlaholské předlohy (Mirčev-Kodov 1965, 178-179). Přímou hlaholskou předlohu lze předpokládat i u dalších památek z 12./13. století užívajících jen **ѣ**, jako je *Ochridský apoštol*, *Slepčenský apoštol*, *Grigorovičův parimejník* či *Pogodinův žaltář*. Je pochopitelné, že zejména v Makedonii, kde byla hlaholská tradice nejsilnější, byl pozdě hlaholský jednojerový pravopis s **ѣ** přenášen i do cyrilských přepisů, než i na tomto území zhruba od poloviny 13. století začal převládat cyrilský jednojerový pravopis s **ь**.

Návaznost na makedonskou hlaholskou jednojerovou školu s **ѣ** (ѣ) dokládají i starobylé fragmenty hlaholských textů ze srbských nebo charvátských oblastí. Takto je psán *Grško-vičův zlomek apoštolu* z přelomu 12./13. století snad zetsko-chlumského původu, u kterého Jagić dle záměny nosovky prokázal makedonský původ předlohy (Jagić 1893, 41). Pravopisem pouze s **ѣ** (ѣ) jsou psány též *Vídeňské zlomky hlaholské* snad z konce 12. stol. (Kul'bakin 2008, 126-127), památka starocharvátská. I další nejstarší památky charvátského původu jasně ukazují návaznost na tento jednojerový hlaholský pravopis s **ѣ** (ѣ). Důkazem jsou bez výjimky všechny charvátské hlaholské epigrafické památky 11.-12. století pravidelně užívající pouze **ѣ** (Fučić 1971). Užívání právě tohoto jerového znaku je ještě dobře doloženo např. *Londýnským zlomkem* z první pol. 13. stol. (Vajs 1932, 141), než byl tvrdý jer posléze v charvátskohlaholském písemnictví zcela vytěsněn prodlouženým apostrofem ve funkci pajeříku (Kul'bakin 2008, 134).

Co se týče znaků pro **konsonanty**, neměla pravděpodobně nejstarší cyrilice přímé ekvivalenty hlaholských znaků **ѣ** a **ѣ**. Je obtížné soudit, pro jakou hláskovou platnost byly nejprve Konstantinem při sestavování hlaholice tyto znaky určeny. Je možné, že jejich úkolem bylo skutečně označovat specifické střídnice soluňského nářečí za psl. *tj/kt*, *dj*. Že by však již tehdy byla jejich fonetická realizace totožná se současnými makedonskými *ќ* a *đ*, jak se pokoušel dokázat V. Tkadlčík (Tkadlčík 1963, 340-366)⁹, pokládám za vysoce nepravděpodobné. Této tezi protirečí všechny makedonské památky staroslověnského i církevněslovanského období i reálný stav izoglosy těchto fonémů v současných makedonských nářečích (o tom více v kapitole o konsonantismu *Skop*, str. 131). Spekulacemi o fonetické realizaci prastaroslověnských (soluňských) střídnic za *tj/kt*, *dj* se nebudeme na tomto místě zabývat, je

⁹ R. Večerka v nejnovějším vydání své staroslověnské mluvnice pokládá existenci prastaroslověnských (soluňských) fonémů *t'* a *d'*, pro něž měly být původně určeny hlaholské litery **ѣ** a **ѣ**, za hypotetickou a zvláště v případě *d'* – **ѣ** staroslověnskými památkami nepodloženou (Večerka 2006, 128-129).

však přinejmenším jisté, že ve své soluňské podobě byly cizí moravskému prostředí, jak dokládají *Kyjevské listy* mající na jejich místě pravidelně české střídnice *c, z* (literu *ѣ* mají ve slově *ѣиѣлѣѣ*). Ani po přenesení staroslověnštiny do jihoslovanského prostředí se podle všeho nejprve těchto znaků pro střídnice psl. *tj/kt, dj* neužívalo. Znak *ѣ* se ve shodě s *Kij* v nejstarších hlaholských památkách užívá jen za řecké změkčené *γ* a též v číselném významu 30. Avšak se zdá, že ani znak *ѣ* nebyl zpočátku užíván ve významu střídnice *št*, a to ani v hlaholských ani v cyrilských památkách. Z hlaholských staroslověnských památek píše téměř vždy *ѣт* *Zogr Cloz*, z cyrilských *Supr FragHilf FragZogr Kupr*. V řadě dalších staroslověnských památek, jako jsou *Mar As Sin Chil*, pak nacházíme kolísání. Téměř důsledně pak užívají *ѣ/ѣ* z hlaholských staroslověnských památek *Euch Achr Ryl* (Tkadlčík 1963, 355), z cyrilských *Sav Und Sluck Ostr*. Církevněslovanské památky pak za *št* užívají znak *ѣ* takřka všeobecně, avšak i u nich nacházíme odchylky, *ѣт* ještě užívá např. první písař *Ochr* (Kul'bakin 1907, XIII). Už z tohoto přehledu je patrné, že vyjadřování *št* jedním grafémem sílí směrem k mladším památkám. Motivací pro expanzi znaku *ѣ/ѣ* mohla být jeho grafická podoba připomínající ligaturu *ѣ+т*, svou roli mohla také hrát analogie s řeckými písmeny *ξ, ψ* vyjadřujícími též skupinu dvou konsonantů. Cyrilské *ѣ* je klasicky vykládáno jako ligatura písmen *ѣ+т*. Zjevná podobnost s hlaholským znakem *ѣ* však opět umožňuje i další výklad – prosté přejetí tohoto znaku z hlaholice. Proti tomu, že je cyrilské *ѣ* ligaturou, hovoří i to, že u ligatur je vždy nadepisován druhý komponent, srov. ligurní *ѣ* či později běžný způsob psaní *ѣ, ѣ, ѣ, ѣ* atd. Hlaholský původ znaku *ѣ* potvrzují i doklady jeho neadaptované hlaholské podoby s kroužkem, ta je v *En* doložena čtyřikrát (Mírčev-Kodov 1965, 166). Vzhled znaku *ѣ* s vrchní částí připomínající *ѣ* však mohl být i tak silnou motivací pro interpretaci tohoto znaku právě jako konsonantické skupiny *št* a v této funkci se již nejpozději během 11. století rozšířil v hlaholském i cyrilském písemnictví. Znak *ѣ* však zjevná grafická motivovanost chyběla, proto jeho užití zůstalo okrajovým až do jisté expanze v zetsko-chlumském pravopise a pozdějším písemnictví bosenském (Nedeljković 1979, 185-186).

Nejstarší cyrilice patrně neměla ani ekvivalent hlaholského *ѣ* v hláskové platnosti *dz*. Důvod patrně bude v tom, že v nařeční oblasti, ve které byla cyrilice zformována, tato afrikáta neexistovala. Bylo však již bezpochyby v počátcích cyrilice z řecké alfabety přejato písmeno *ζ* v podobě *s* či *a* pro vyjádření číselného významu 6. Že nebyl tento znak chápán jako afrikáta *dz* dokazují všechny starší cyrilské památky tuto afrikátu znající, které ji pravidelně ozna-

čují znakem **ѣ** vzniklým zjevně druhotnou úpravou znaku **з** (o tom více Mirčev-Kodov 1965, 168-171). Znak **ѣ** nacházíme již v staroslověnských cyrilských památkách jako jsou *Und Chil FragHilf*. Až od 13. století začíná být běžněji užíván pro afrikátu *dz* znak **ѕ/ѣ** (Karskij 1928, 189-190). Příkladem takových textů je např. *Dobrejšovo evangelium* (Lavrov 1918, 105-106) či *Trnovské evangelium* (Lavrov 1918, 82-83).

Nemůžeme na tomto místě vyřešit všechny sporné otázky nejstarší podoby cyrilské abecedy. Z kolísání, které nacházíme v nejstarobylejších cyrilských památkách, je však znatelné, že cyrilice nevznikla jednorázově jako ucelený počín jediného autora, ale formovala se postupně v několika fázích, přičemž nebylo od počátku úplné jednoty v stanovení ekvivalentů jednotlivých hlaholských liter (**Ѡ** nebo **ѡ** za **Δ**, **Ѣ** nebo **ѣ** za **Ϸ**, různé ekvivalenty jusových znaků), stupni adaptace jednotlivých hlaholských liter (neadaptované hlaholské **Ϸ** a **Ѡ** v cyrilských textech) a další cyrilské litery byly postupně přidávány (**ѣ**, prejotované vokály). Snad právě tato nejednotnost v cyrilských normách mohla vyvolat pravopisnou reformu preslavské litární školy zavádějící normované užití prejotovaných vokálů, jejímž cílem snad bylo pravopisné normy sjednotit. Kvůli následnému pádu preslavského centra (po roce 970) však posléze chyběla autorita, které by nové normy mohla prosazovat, proto paradoxně tato reforma vedla nikoliv k sjednocení pravopisných norem, ale naopak k jejich ještě většímu rozrůznění, kdy nové normy jednotlivá jihoslovanská skriptoria v různé míře a různým způsobem spojovala se svými staršími zvyklostmi. Tím lze dobře vysvětlit mimořádnou pestrost pravopisných systémů bulharských a makedonských rukopisů 12.-14. století, ve kterých se velmi často různorodě mísí rysy archaické s inovativními.

Pravopisné jevy Skop

Jery

Jak již bylo řečeno, *Skop* je až na uvedené výjimky rukopisem jednojerovým, užívá pouze **ь**. Jak jsme již ukázali, existenci cyrilského jednojerového pravopisu s **ь** můžeme doložit v preslavském středisku již přinejmenším v druhé polovině 10. století. V severomakedonských skriptoriích ve 13.-14. století jednojerový pravopis s **ь** je již jednoznačně převažující normou. Své uplatnění nacházel však již dříve v oblasti ochridské, jak o tom svědčí např. *Dobromirovo evangelium* z 12. století (Koneski 1975, 25, 72). Do jisté míry je snad možné

řící, že aplikování jednojerového pravopisu s ѣ v severomakedonských střediscích je určitým pokračováním mladších pravopisných norem zaváděných již o něco dříve v středisku ochridském, totéž lze koneckonců říci i o dalších pravopisných jevech, o kterých bude řeč níže. Svou roli v dominanci jednojerového pravopisu s ѣ mohlo hrát též sousedství a staré kontakty severomakedonských skriptorií se středisky srbskými, zvláště rašskými, užívajícími již od nejstarších dob právě jednojerový pravopis s ѣ. Není však nutné hledat v tomto stavu přejetí normy z jedné či druhé strany. V obou případech se spíše jedná o paralelní návaznost na výše zmiňovanou jednojerovou staroslověnskou pravopisnou školu s ѣ, jejíž počátky lze hledat v preslavském středisku.

Lze souhlasit s tvrzením I. Dobreva (Dobrev 1991, 216), že obnova bulharské samostatnosti po roce 1185 vyvolala potřebu obnovy liturgických knih, neboť církevněslovanské písemnictví bylo v době byzantské nadvlády decentralizováno v množství malých skriptorií, čehož odrazem byla mimořádná pestrost a nejednostnost pravopisných norem uplatňovaných na tomto území, nemluvě již o nahromaděném množství textologických variant a porušení liturgických textů, krátké apoštoláře nevyjímaje. Podle jevů, které se objevují v rukopisech 13. století spjatých s trnovským centrem, lze usoudit, že trnovští reformátoři hledali inspiraci ve starých cyrilských textech reformovaného preslavského pravopisného systému s prejotovanými vokály. V preslavském literárním středisku vedle sebe existovala jak konzervativnější škola užívající oba jery, tak inovativnější škola užívající pouze ѣ. To dokládají nejen staré cyrilské rukopisy, ale i epigrafické památky nalezené v Preslavi. Jednojerový pravopis s ѣ (či ѣ pod vlivem hlaholské jednojerové tradice) v průběhu 12. století v jihoslovanském prostoru zcela převládl, ve výchoslovanském prostředí se však z důvodu odlišného hláskoslovného vývoje užívání obou jerů udrželo. Od 13. století se však i v jihoslovanském prostředí znovu začínají hojněji objevovat texty oboujerové, přičemž však bývají oba jery užívány bez rozlišení. Mezi takové texty z 13. století náleží např. *Dobrejšovo evangelium* (Despodova-Slaveva 1988, 116), *Manujlovský apoštol* (Lavrov 1918, 92-93), *Trnovské evangelium* (Lavrov 1918, 82-83) či *Treskavecké euchologium* (Despodova 2000, 29). Tato tendence pronikla i mezi některé texty severomakedonské od druhé poloviny 13. století, jako je *Evangelium popa Jovana* (Mošin 1954, 38) či *Lobkovský parimejník* (Ribarova 2005, 173). Pravděpodobnou inspirací trnovských reformátorů k opětovnému prosazování obou jerů mohly být jak starobylé texty staroslověnské, tak texty ruského původu. Protože oboujerových památek (bez etymologického rozlišení jerových znaků) od 13. století přibývá, je nutno jednojerový pravopis v památkách 13.-14. století pokládat spíše za rys konzervativnosti. V tomto ohledu zůstala

většinou konzervativní i severomakedonská skriptoria, pro která je až na některé texty typické užívání pouze ь a znak ъ v nich má jen povahu vzácné grafické varianty. Přesně tento způsob psaní jerů projevuje i *Skop*.

Jak již bylo uvedeno v grafematickém přehledu, jer mívá v *Skop* vlastní fonetickou realizaci jen uvnitř určitých morfémů (o tom více v kapitole o hláskosloví, str. 80), je též součástí spřežek ѣ a ѡ označujících slabičné sonanty *r*, *l*. V ostatních pozicích žádnou hláskovou realizaci nemá, slouží jen pro označování slovní hranice u slov zakončených na konsonant a též jako ukazatel morfologického švu, přičemž může být v této pozici nahrazen pajeříkem. V pozici na konci slov zakončených konsonantem je ь v *Skop* psán velmi důsledně a pajeřík se v této poloze neužívá, pokud nenásleduje enklitikum (людем^с же 52a30/lit, потом^с же 76a16/**1C15:23**). Případů, kdy je slovo končící na konsonant psáno bez jeru (vyjma předložek в, к, с, popř. прѣд, které jsou bez jeru psány běžně), je uprostřed řádku poměrně málo: въ вѣрѣк 7a4/lit, брашно^м 44b14/**1C6:13**, показани^{ем} 68a30/**Hb12:5**, прѣпѣвни^м 77b26/lit, další případy jsou na konci řádku: ѿлѣк 22a8/**A21:28**, ѿ вѣк 33b1/**1C2:7**, ѿлѣком 36a26/**1C15:39**, ганьрен 42b26/**2T2:17**, керл^м 54a3/**G4:25**.

V kořenech jsou jery bez fonetické realizace zpravidla vypouštěny. Tak jsou obvykle bez jeru psána substantiva кѣнигы (např. кнigy 3a2/**A1:16** atd.), кѣнась (např. кнѣжи 7a20/**A4:8** atd.), пѣтица (např. пѣтица 61b3/trop atd.) a jejich deriváty, tvary adjektiva зѣлъ a jeho odvozenin (např. зѣло 30a16/**R12:9**, ѿ зѣлы 10a29/**A8:22** apod.), tvary zájmen въсь (např. всего, всемоу atd.), въсакъ (např. вѣсь 4b20/**A2:36**, вѣсьскы 19a22/**A17:25** atd.) кѣто (кѣто), мѣногъ (např. мѣногъ 15b5/**A11:24**, мѣножажъ сж 12a30/**A9:31** atd.), nepřímé pády osobního zájme 1. osoby мѣнѣ (мѣнѣ), мѣноиѣ (мѣноиѣ), číslovka двѣ (např. двѣ 2b3/**A1:10** atd.), tvary sloves зѣвати (např. възѣахъ 5b11/**Ps60:3** atd.), вѣрати (např. вѣрати 66b23/**R8:29** atd.), мѣнѣти (např. мѣнѣше 15a9/**A12:9** atd.) a v mnoha dalších obdobných případech. Tvary substantiva дѣнь jsou psány zpravidla pod titlou (дѣне, дѣни), totéž platí pro adverbium дѣньсь (дѣне). Zajímavější jsou proto případy, kdy je naopak jer v slabé pozici v slovních kořenech zachován. V některých dokladech je slabý jer patrně zachován jen přenesením z předlohy či vlivem tradice, tak lze hledět na doklady jako въсѣѣ 21a2/**A20:32**, жѣдати 2a13/**A1:4**, кѣнижникъ 21b20/**A23:9**, пѣтицамѣ 35b27/**1C15:39**, пѣцѣте сж (2. pl. imp. od пѣци сж) 50a3/**Ph4:6**, оупѣвани^е 2a24/**A2:26** (vedle оуповани^е a nejčastějšího оупоувани^е, o čemž bude pojednáno dále), jindy je v těchto pozicích psán pajeřík: вѣси 24a2/**A27:36**, вѣсьмѣ 13a4/**A10:2**, дѣва

3a21/A1:23, д'нѣхъ 2a16/A2:5, изъ'ра 33a1/1C1:27, по к'нигамъ 33a13/1C15:4, м'нѣ 25a10/A28:18, съ м'ноиѣ 21a5/A20:34, п'шеницѣ 24a5/A27:38. Zvláštní skupinu pak tvoří přípa-
dy, kdy byl slabý jer zachován na konci řádku, což souvisí s tendencí končit řádek, pokud
možno, vokálem: помъ|нитѣ 21a7/A20:35, къ|то 32b14/1C9:7, съль|гати 48b11/Hb6:18, мь|нози
32b30/1C1:26, въ мь|нѣ 37b27/G2:20, ѣ|то 47a12/Hb11:40, къ мь|нѣ 75a28/Tt3:12 a snad sem
patří i doklad нѣсь|мь 33a20/1C15:9. Obtížně vysvětlitelnou zvláštností *Skop* je pravidelné psaní
s jerem slova съмрѣть (např. 1b6/trop 23b2/A27:21 29a1/R6:16 atd.) a jeho odvozenin (např.
сьмрѣтныѣж 4a18/A2:24, насьмрѣтники 32a13/1C4:9, бесьмрѣтномуу 49b27/trop apod.). Snad se
jedná o záměrnou knižní stylizaci tohoto výrazu.

Po předložkách въ, къ, съ a прѣдъ je jer vynecháván poměrně běžně, nikoliv však u
všech předložek stejně často. Nejčastěji je psána bez jeru předložka съ, a to zhruba v nadpolo-
viční většině případů. Předložka къ je psána bez jeru zhruba v třetině případů a předložka въ
jen přibližně v desetině případů. Předložka прѣдъ je bez jeru psána pouze třikrát (прѣдъ, лицемъ
5b24/A3:13, прѣдъ, нимъ 12b20/A9:39 62a10/Hb13:21), neboť je obvykle psána zkráceně jako
прѣ. Zajímavé je též zjištění, že u předložky въ až na několik výjimek (в изъли 62b25/Ps75:2
78a23/Ps75:2, в себѣ 15a15/A12:11 26b14/E5:19 42a24/1Th5:15 68a25/Hb12:3, в се 38a9/2C5:5,
в тѣлесѣ 44b24/1C6:24 45a25/R14:22) je psaní předložky в bez jeru doloženo jen před sonan-
tami л, р, н (např. в лѣпотѣж 6a8/Ps92:1, в ладинахъ 23b23/A27:31, в ребра 15a1/A12:7, не в
рѣкотворен'нахъ 19a8/A17:24, в немъ 3a15/A1:20, в народъ 14b7/A14:14, в никеи 20b10/lit atd.).
Případů, kdy je před sonantami л, р, н psána předložka въ s jerem, je podstatně méně. Snad je
tento stav odrazem dřívější sonantní povahy bilabiálního в, které v postavení před jinou so-
nantou ztrácelo svou slabičnou funkci. Předložky къ, съ jsou psány bez jeru též před sonanta-
mi a jinak výhradně jen před neznělými konsonanty (např. к слоужению 3a1/A1:25, к томуу
7b16/A4:17, с постомъ 17a10/A14:23, с товоиѣж 10a26/A8:20 atd.). Příčinou je bezpochyby snaha
zabránit nežádoucí znělostní asimilaci předložek къ, съ > г, з před znělými konsonanty.
Z toho je patrné, že pro církevněslovanskou normu byl stále nepřípustný styk neznělého a
znělého konsonantu, aniž by byly odděleny jerem. Příklady jmenované Bicevskou (Bicevska
2001, 34) ukazují, že totožná pravidla platila i pro ostatní severomakedonské texty. Stejně
jako v nich je i v *Skop* jer u těchto předložek nejčastěji vypouštěn před osobními zájmeny
(v *Skop* např. в насъ 4b6/A2:29, к тебѣ 5b11/Ps60:3, с вами 32a10/R15:32, прѣдъ, нимъ
12b20/A9:39 atd.). Pajeřík je psán po předložkách jen zřídka, registrujeme pouze tyto případy:

в' нарочитѣ 4a14/A2:23, в' нем'же 8a22/A4:31, в' наказахъ 27b23/R3:26, в' нимъже 28a28/R5:2, в' насъ 29b2/R8:18, в' насъ 30b12/R15:4, в' не моци 36b27/2C12:9, в' немоциѣ 36b29/2C12:9, к' себѣ 21b21/A23:9.

Ani případů, kdy je jer zcela vynechán před enklitikem, není mnoho. Registrujeme tyto doklady: помѣлихъ сѣ 4a5/Ps141:2, азъ во 38b1/G6:17, вставихъ тѣ 75a19/Tt1:5, потомъ же 76a16/1C15:24. Ze slovtvorného hlediska sem můžeme zařadit i vztažná zájmena tvořená částicí же, u jejichž nepřímých pádů je vynechání jeru o něco častější, avšak v celkovém úhrnu případů taktéž docela vzácné. Můžeme jmenovat příklady в ни́же 15b16/A15:36, и́же 22b6/A25:18, тѣмъ же 23b8/A27:25 atd. Pajeřík je v této pozici užíván o něco častěji (např. им'же 6b17/A3:21, в' нем'же 8a22/A4:31, и́же 18a12/A16:21, тѣм'же 23b28/A27:2 atd.), avšak i tak psaní s ъ převládá. Případy s pajeříkem před zvratným zájmenem сѣ nenacházíme vůbec.

Další z důležitých funkcí jerového znaku nebo pajeříku bylo vyznačovat morfologické švy, ani v tomto případě nemůžeme počítat s hláskovou platností těchto znaků. Ty často stojí na místě etymologického jeru, jindy však nikoliv, což je svědectvím formálnosti užívání jeru či pajeříku na morfologických švech. Tyto znaky jsou na morfologické švy kladeny s různou důsledností, zjevně značně záviselo na jazykovém citu, znalostech a zkušenostech písaře. Proto nacházíme i případy, kdy nebyl morfologický šev písařem správně identifikován, jak je tomu v případě slova вѣхъ въ воуици 17b30/A16:16, kde není -в- sufixem, ale součástí základu вѣхъвъ. Z podobných příčin byl snad jer také vložen do slova четъ въ рѣтовластникоу 16a6/A13:1. Případ ѣсѣтно 53b13/trop patří snad také do stejného okruhu chyb.

Před sufixy a gramatickými morfémy začínajícími na konsonant (po zániku lichého jeru mezi slovním základem a vlastním sufixem) je v *Skop* jer či pajeřík psán velmi důsledně. V těchto pozicích obvykle bývá jer etymologicky oprávněný a pravidelnost jeho zachování má silnou oporu v tradici, navíc bývají morfologické švy v těchto případech většinou dobře patrné. Tak je jer pravidelně psán před slovtvornými sufixy *-ба (např. слоужѣбы 3a7/A1:17 atd.), *-ба (např. правѣдѣ 14b25/A10:35 atd.). Velmi důsledně je též psán před slovtvorným sufixem *-бсѣ, resp. *-бса (např. вѣици 14b4/A14:13, старѣци 3b20/A2:17, мышѣцѣ 16b19/A13:17 atd.) a též před slovesnými sufixy z něj odvozenými jako *-бѣти, *-бѣти (např. конѣбѣти сѣ 22a5/A21:27, конѣбѣниѣ 22a2/A21:26, вѣтѣриши 24a4/A27:38 atd.), též před deminutivním sufixem *-бѣ (вѣбѣ 10b24/A8:32). Jer je v těchto případech vynecháván jen vzácně, registrujeme např. старѣцы 22a28/A25:15, искоуѣши сѣ 26a1/A2:1 atd. Jer je též

pravidelně psán u substantiv odvozených sufixem **-bstvo* (např. свѣтельство 16b25/A13:22, ѿвѣство 7a3/A3:25, кепльство 3a15/A1:20 atd.) a u sloves od nich odvozených (např. прѣрѣствоваха 20a21/A19:6, свѣдѣтельствоуи 25a22/A28:23 atd.). Jer je užíván též před adjektivním sufixem **-ькѣ* s deklinačními koncovkami (např. крѣпѣци 27a15/Hb11:33, тѣшѣкомѣ 20b1/A20:9, тѣшѣкѣ 25a30/A28:27 atd.), přičemž zaujme současné provedení znělostní spodoby **-žьk-* > *-šк-*, což je častý tvar i v dalších církevněslovanských památkách (podle citací v *SJS* tytéž tvary v *Slepč Mak*, též ташко *Grig*, тешко *Nik Lob Par*). Značně frekventovaný je adjektivní sufix **-ьнѣ*, snad právě proto je před ním užíván pajeřík mnohem častěji než v jiných případech (např. боурѣноу 26a3/A2:2, врѣменѣныхъ 2a20/A1:7, инодѣшно 6a17/A5:12, разоумѣно 3b13/A2:14, неприязнѣни 16a29/A13:10 atd.). Pro vysokou frekventovanost tohoto sufixu nacházíme více případů, kdy je jer vynechán (např. страшна 1b10/Ps65:3, странны 19a9/A17:21, противни 19a1/A17:7, дивна 19a6/A17:19 atd.), v celkovém úhrnu však i tyto případy tvoří minoritu. Pro *Skop* typickým pravopisným jevem je též pravidelné rozšiřování trpného přičestí perfekta na **-нѣ* adjektivním sufixem **-ьнѣ*. V těchto případech je skupina dvojího *-nn-* téměř vždy oddělována pajeříkem (např. написанѣны 11a21/A9:2, повапленѣна 21b6/A23:3, проданѣноѣ 8b7/A5:4 atd.), jen velmi vzácně jerem (посланѣныимъ 13b3/A10:21, данѣнѣи 38b4/2C8:1, неполезнѣно 62a2/Hb13:17, непользѣны 72b18/Tt3:9), jer je vynecháván také jen poměrně zřídka (např. прѣдѣставленѣнаго 6b14/A3:20, свѣзданѣны 11a23/A9:2, свѣрнанѣны 13b20/A10:27 atd.). Výše uvedené platí i o dalších sufixech odvozených od sufixu **-ьнѣ*, jako je jeho měkká varianta **-ьнѣ* (např. вышѣнаи 20a10/A19:1 atd.) a substantivní sufix **-ьникѣ* (např. сътѣникѣ 13a2/A10:1 atd.), který může být připojen i k základu trpného přičestí perfekta (např. каженѣныхъ 11a1/A8:34, свѣщенѣныхъ 75b12/trop atd.). I v případě těchto sufixů bývá občas jer vynechán (např. сътѣникѣ 13b6/A10:22, вѣстѣникѣ 22a16/A21:31 atd.), v naprosté většině případů je však zachováván. Zcela pravidelně je jer psán před adjektivním sufixem **-ьскѣ* s deklinačními koncovkami či v složených tvarech (např. апльскомоу 3b1/A1:25, жидовьска 16a19/A13:6, земьсти 8a11/A4:26, вѣтъьскы 19a22/A17:25 atd.). Pravidelně je též jer či pajeřík psán u adverbia донѣдеже.

Z gramatických morfémů je jer pravidelně psán před i-kmenovou koncovkou *instr. pl. *-ьми* (např. дверьми 5a25/A3:25, людьми 8a14/A4:27, скръвьми 17a8/A14:20 atd.), což je i případ adverbii вельми 20b8/A20:12 76a5/Hb3:5 a кольми 32b14/1C9:7 49a10/Hb10:29 49a24/Hb9:14. U-kmenová koncovka téhož pádu **-ьми* je v *Skop* doložena jen u původního o-

kmenu прѣрокѣми 42b11/1Т4:14. Jer se též užívá v nepřímých pádech ѡv-kmenů: любѣе 43b15/2Т1:7, любѣви 58b21/1С13:8 atd. V případě slovesných tvarů je jer zcela pravidelně psán před morfémem *ptc. praet.* *-ѡš- či *-ѡš- (např. бѡвѡшомоу 7b25/А4:21, видѡвѡше 5b1/А3:3, поставѡше 7a17/А4:7, запрѡцише 7b24/А4:21 atd.).

Užívání jeru po prefixech má podstatně komplikovanější obraz. Příčinou tohoto stavu je, že po některých prefixech má jer své etymologické oprávnění (вѡ(н)-, сѡ(н)-, надѡ-, подѡ-, прѡдѡ-) u jiných nikoliv (вез-, вѡз-, из-, рѡз-), u předpon ов-, от- je výskyt sekundárních jerů u některých slov již starý jev (Kurz 1969, 177). Po zániku lichých jerů pak tendence vyznačovat morfologické švy jerovým znakem vedla k tomu, že začal být jer někdy psán i po předponách původně bezjerových. V *Skop* jsou sice zpravidla předpony вез-, вѡз-, из-, рѡз- psány stále bez jeru, nacházíme však i časté doklady jako везѡгласень 10b26/А8:32, вѡзѡнѡцише 24a27/А28:2, невѡзѡбран'но 25b10/А28:31, изѡвити 23b1/А27:21, изѡвѡгли 18a28/А16:27, изѡведѡше 9b15/А7:58, изѡвлѡци 24a9/А27:39, изѡгна 12b23/А9:40, изѡгнашѡ 9b5/А7:52, изѡдѡше 8b11/А5:5 8b20/А5:10, рѡзѡбѡваше сѡ 24a15/А27:41, рѡзѡврати 16a25/А13:8 atd. s vloženým neetymologickým jerem či pajeříkem. Můžeme si povšimnout, že nikdy není vkladný jer psán v těch případech, kdy docházelo k asimilaci koncového konsonantu předpony vlivem počátečního konsonantu slovního základu (jedná se o případy typu вѡ-чѡстѡе 36a4/1С15:43, и-чѡзѡеть 1b19/Рs67:3, рѡ-жѡизѡшѡ сѡ < *raz-gi- 71b24/2С11:29 apod.), jinými slovy je vkladný jer psán výlučně před znělými explozivami včetně в. Neetymologický jer po předponě ов- není pro *Skop* běžný jev, výjimkou je slovní základ *obъštъ (např. въ ѡвѡщенї 5a13/А2:42, ѡвѡщенѡ 27a1/Р:12 atd.), kde má jer již praslovanský původ (*ESJS* 10, 569-570). Vkladný jer po ов- je v *Skop* též doložen v *ptc. praet.* ѡвѡемѡ 20b4/А20:10 od slovesa *obęti. Starý tvar bez vkladného jeru ѡвѡмѡ je ještě doložen v *Zogr Mar* Мс9:36 (-ѡм- je zde redukovaný ablautový stupeň kořene *em-), vedle toho má na tomto místě však sekundární jer již *As* (ѡвѡемѡ) či *Ostr* (ѡвѡимѡ). Potřeba jasněji vymezit morfologickou hranici v tomto tvaru je zjevná a má nepochybně starý základ. Další doklady sekundárního jeru po předponě ов- v *Skop* nenacházíme. Co se týče předponы от-, neposkytuje *Skop* průkazné doklady. Toto předpona je psána vždy zkratkou ѡ- stejně jako předložka ѡ. Po předložce ѡ, po předponě ѡ- ani v jiných případech (srov. ѡѡѡ) se po této zkratce jer nepíše.

Situace je nejsložitější po předponách **вз(н)-** a **сз(н)-**, ačkoliv pro ně platí v podstatě totožné pravidlo jako pro obdobné předložky. Jer je psán v těch případech, kdyby jeho odstraněním došlo k nežádoucí asimilaci předpony s následujícím konsonantem nebo by se tím ocitly dva totožné konsonanty vedle sebe. V jiných případech byl jer obvykle vypouštěn. Situace je tedy zcela opačná než u předpon **вз-**, **взз-**, **из-**, **рз-**, u kterých byly asimilační procesy naopak žádoucí a jer byl občas vpisován jen tehdy, když asimilace nastat nemohla. Tímto způsobem tak byla i v církevní slovanštině do značné míry konzervována staroslověnská podoba předpon a předložek z doby před zánikem slabých jerů. V případě předpony **вз(н)-** je však v *Skop* situace i tak poněkud nejasná, což můžeme objasnit bývalou sonantní povahou bilabiálního **в**, které tak znělostní asimilaci nepodléhalo. Pravidelně je po předponě **вз(н)-** jer psán jen před **в-** (např. **въвести** сж 22b14/**A27:2**, **въводѣца** 15a12/**A12:10** atd.). V dalších případech výrazně převažuje psaní jeru před neznělými konsonanty (např. **въкоусити** 13a20/**A10:10**, **въпрашаше** 16a22/**A13:7**, **въстанѣть** 20b26/**A20:30**, **въходѣ** 12a23/**A9:28**, **въшедь** 11b24/**A9:17**, **въцри** сж 6a8/**Ps92:1** atd.), ovšem jer je u této předpony pravidelně psán i před znělým konsonantem u slovesa **дати** (**въдахомь** сж 23a18/**A27:15**, **въдашѣ** 16b16/**A16:23** 38b11/**2C8:5**, **въдавшыю** сж 23a17/**A27:15**). Jer není u předpony **вз(н)-** psán před sonantami podobně jako u předložky **вз**, např. **влагаети** 19a6/**A17:20**, **владишѣ** сж 23a23/**A27:17**, **вльзѣ** 20b5/**A20:11**, **внзѣдѣшѣ** 11a25/**A9:3**, **внити** 17a9/**A14:22**, **внушитѣ** 5a2/**Ps48:2** atd. To se však netýká tvaru 2. *sg. imper.* **вньми** 4b24/**Ps5:3** 5a18/**Ps68:19** od slovesa **внѣти*, kde se jer v předponě **взн-** nachází v silné pozici a má tedy náležitou hláskovou platnost. Mimo to je jer často vypouštěn před **с** (např. **всиа** 6a10/*trop*, **всадишѣ** 6b5/**A5:18**, **вселити** сж 9a22/**A7:2** atd.), což jistě souvisí s pravidelným psaním tvarů neurčitého zájmena *всь* bez jeru (**всѣго**, **всѣхъ**, **всѣ**, **всѣкъ** apod.).

V případě předpony **сз(н)-** je již situace o něco pravidelnější. Opět je jer pravidelně psán před počátečními sykavkami **с-**, **з-**, **ш-**, **ж-** (např. **сзидете** 9a30/**A7:49**, **сшедь** 9b24/**A8:5**, **ссѣдь** 11b20/**A9:15**, **сзидѣшѣ** 19a13/**A17:23**, **сзигаета** 25b21/**Ps19:4** atd.), kde by jinak **с-** zcela zaniklo, taktéž před znělými explozivami, kde by bylo asimilováno v **з-** (např. **свѣтъ** сж 3a3/**A1:16**, **свлюденіе** 7a10/**A4:3**, **свборъ** 18b24/**A17:5**, **сграмѣжшыю** 24a29/**A28:3** atd.). Nemůžeme sem však počítat tvary jako **сврати** 7a14/**A4:5** (< **свьрати*), **сзда** 9a27/**A7:47** (< **сзьзда*) apod., nepřímé pády a odvozeniny od slova **свньтъ* jako **сньма** 9a3/**A6:91** (< **свньма*) **сньмице** 9a11/**A6:12** (< **свньмисте*) atd., kde se jer v předponě **сн-** ocitl v silné pozici a má tedy náležitou hláskovou platnost. Jer je u předpony **сз(н)-** obvykle

vynecháván před neznělými konsonanty a sonantami, tedy opět v těch pozicích, kdy nemohlo dojít k asimilaci. Tak jsou psána bez jeru pravidelně slovesa **сказати**, **спаси** a **сѣзати**, dále můžeme jmenovat příklady **скакаше** 14a28/**A14:10**, **сконьчѣвьше** 16a1/**A12:25**, **скроушашце** 21a25/**A21:13**, **сѣчениє** 22a14/**A21:30**, **сходѣ** 12a23/**A9:28**, **сходѣць** 13a22/**A10:11** atd. Bez jeru je též v drtivé většině případů psáno sloveso **створити**, s jerem nacházíme jen dva doklady (**сѣтвори** 2a3/**Ps117:24**, **сѣтворише** 18b24/**A17:5**). Oproti tomu je však vždy jen s jerem psáno sloveso **схранити** (**не схраните** 9b9/**A7:53**, **схранило** 36a30/**1C16:2**, **схранила** кси 74b20/trop) a jinak před neznělým konsonantem registrujeme jen tvar **сѣкроуши** 61b2/trop.

Před sonantami je předpona **сѣ(н)**- obvykle psána bez jeru, nacházíme však určité kolísání. Tak je **svěť* psáno **сѣвѣть** 4a14/**A2:23** 23a8/**A27:12**, **сѣвѣтоу** 24a18/**A27:43** vedle případů zápisu tohoto slovního základu bez jeru (**сѣвѣть** 8a15/**A4:28** 57a3/trop 70a8/**1J:5**, **сѣвѣта** 48b9/**Hb6:17**, **въ сѣвѣть** 63a6/**Ps110:1**, **сѣвѣцашѣ** 12a12/**A9:23**, **сѣвѣцан'но** 8b17/**A5:9**). Psaní jeru v tomto slově je v církevněslovanských památkách rozšířená tendence pro odlišení od jinak homonymního **svěť*; v *Skop* je však uplatněna velmi nedůsledně. Pravidelně je s jerem psáno sloveso **сѣврѣшити** a substantivum **сѣврѣшитель**, dále nacházíme tvary **сѣвладемь** 34a11/**2C1:24**, **сѣвѣци** сѣ 38a7/**2C5:4**, **сѣвѣцѣте** 41a29/**C3:9**, **сѣмирихомь** сѣ 28b14/**R5:10**, **сѣмиривѣше** сѣ 28b16/**R5:10**, **сѣмѣшати** сѣ 13b22/**A10:28**. V ostatních případech před sonantami jer psán není (např. **сѣдошѣ** 12a26/**A9:30**, **сѣвѣдѣтелиє** 2a22/**A1:8**, **сѣвѣть** 24a16/**A27:42**, **сѣвѣзати** 11b19/**A9:14**, **сѣвѣзоста** 11a11/**A8:38**, **сѣмотрѣ** 15b15/**A12:12**, **сѣмѣцѣетъ** 19b28/**Ps45:3**, **сѣнимати** сѣ 15b8/**A11:26**, **сѣнити** 12b3/**A9:32** atd.).

Předpona **подѣ-** je v *Skop* psána s jerem v případě tvaru **подѣжѣть** 2b1/**A1:9**, kde je zjevnou příčinou jeho zachování vymezení morfologické hranice před následujícím vokálem. V dalších dokladech nacházíme kolísání, neboť tendence vymezovat jerem morfologické švy mohla vést k jeho zachování (**подѣложѣ** 47b2/**Hb1:13** 63a16/**Ps190:1**), častěji je však stejně jako u předchozích předpon vypouštěn (**подѣножикє** 4b19/**A2:35** 9a30/**A7:49** 76a20/**1C15:25**, **подѣложѣ** 4b18/**A2:35**, **подѣложитъ** 76a19/**1C15:25**). V případě předpony **прѣвѣдѣ-**, pokud je psána rozepsaně, jednoznačně převládá snaha vymezit morfologický šev a jer je pravidelně zachováván (např. **прѣвѣдѣстоѣж** 30a14/**R12:8**, **прѣвѣдѣставити** 30a25/**R12:1**, **прѣвѣдѣложеноє** 35a5/**1C10:27** atd.). Předponu **надѣ-** v *Skop* vůbec neregistrujeme.

Můžeme předpokládat, že v mnoha případech nebylo zachování jeru po předponách jen pravopisným jevem, ale že se vkládáním jerového vokálu bránila asimilačním procesům na styku předpony se slovním základem též církevněslovanská výslovnost. I pro současné slovanské jazyky ovlivněné církevněslovanskou tradicí jsou typické mnohé dublety slov knižních církevněslovanského původu s vokalizovaným jerem po předponě a slov domácích bez této vokalizace. Jako příklady si můžeme uvést např. makedonské *собоp* ‚katedrální chrám‘ oproti *збоp* ‚slovo‘, *создаде* ‚vytvořit‘ oproti *се здаде* ‚podařit se‘ apod. I v případě slovesa *съхранити* psaného v *Skop* pravidelně s jerem nacházíme v ruštině výraz církevněslovanského původu *сохранить* ‚zachovat, uchovat‘ vedle domácího nářečního *схоронить* ‚pochovat, pohřbít‘.

Jusy

Skop je rukopisem jednojusovým, užívá až na výše popsané případy pouze ꝥ (a Ꝧ jako jeho komplementární variantu na začátku slov a po samohlásce). Jednojusový pravopis na rozdíl od pravopisu jednojerového je v jihoslovanském církevněslovanském písemnictví spíše minoritní tendencí a není běžným jevem ani v severomakedonském okruhu textů. Na rozdíl od jednojerového pravopisu nemá jednojusový pravopis oporu v staroslověnských textech, nejstarší doklady jednojusového pravopisu se vztahují až ke konci 12. století – pouze ꝥ užívá první pisář *Ochridského apoštolu* (Kuřbakin 1907, LIX). Hojněji jsou jednojusové texty rozšířené až ve století třináctém, jako zvláštní skupinu je vyčleňuje Lavrov (Lavrov 1918, 125-133). Mezi památky užívající pouze ꝥ tak jmenuje ze 13. stol. též *Dragiino evangelium*, *Kopitarův triod*, evangelium № 18 (273) Národní knihovny Cyrila a Metoděje v Sofii, *Amfilochijovy lístky Q.n.I 28* Ruské národní knihovny a ze 14. stol. rukopis № 331 (303) srbské Národní knihovny v Bělehradě. Jak již bylo zmíněno, fakticky náleží do této skupiny i *Makedonský (Strumický) apoštol* z druhé pol. 13. stol. Jednojusových textů užívajících pouze ꝥ je ještě méně. Snad byla takového charakteru bulharská předloha srbského *Vukanova evangelia* z 12. století (Lavrov 1918, 129). Dále Lavrov z památek 13. stol. jmenuje *Evangeliář № 26 (397)* Národní knihovny Cyrila a Metoděje v Sofii, liturgický sborník *F.n.I. 75* Ruské národní knihovny a dva zlomky z Rumjancevských sbírek (№ 1693, № 2571).

Vznik jednojusového pravopisu tedy nelze doložit dříve než v druhé pol. 12. století a jeho zavedení patrně reflektuje splynutí obou nosových vokálů do jediného fonému, ke kterému došlo na části bulharsko-makedonského nářečního kontinua. V současnosti je jedna spo-

lečná střídnice (nejprve *ǣ*, které mohlo prodělat další vývoj) za oba nosové vokály i oba jery jevem typickým pro rodopská nářečí bulharštiny (Stojkov 2002, 127). Nelze však vyloučit, že tendence fonetického sblížení obou nosových vokálů mohla mít v minulosti širší rozsah. Bylo by tak přinejmenším možné vysvětlit mnohé případy nepravidelných záměn nosových vokálů častých v některých textech (např. v *Crkolezském apoštolu* z konce 13. stol., Bogdanović-Velčeva-Naumov 1986, 51). Nakonec přehlásky nosových vokálů známých jako „záměna nosovek“ svědčí o podobné tendenci i na makedonském území, třebaže podle všeho nevedla až k úplnému splynutí obou nosových vokálů v jediný foném. Některé jednojusové památky také pocházejí z různých míst Makedonie a mají odlišné nářečními základy (*Mak* z východních oblastí, *Ochr* z jihozápadu, *Skop* je severomakedonský). Pro nevelké množství jednojusových památek a jejich geografickou rozrůzněnost lze jen těžko lokalizovat písarskou školu, která jednojusový pravopis zavedla jako první a ani nelze vyloučit, že byl takový pravopis zaveden vícekrát nezávisle na sobě na různých místech a z různých příčin. V každém případě nenašel jednojusový pravopis ani s *ⷮ* ani s *ⷮ* většího rozšíření, běžnou normou bulharských a makedonských církevněslovanských rukopisů zůstalo užívání obou jusů (ať už s jejich prejetovanými variantami nebo bez nich) s více či méně důsledně provedenou tzv. záměnou nosovek. Tento stav obecně platí i pro texty severomakedonské (Koneski 1975, 72), přestože severomakedonské dialekty s ranou denazalizací $\varrho > u$, $\varrho > e$ neměly pro záměnu nosovek fonetickou oporu. V tomto ohledu se však autorita pravopisných norem ochridského původu v severomakedonských skriptoriích pevně držela, často však s mnoha nedůslednostmi. Příkladem severomakedonského textu se značně rozkolísanými pravidly záměny nosovek je v první řadě *Radomirovo evangelium* z druhé pol. 13. stol. (Ribarova 1984, 197-204).

Jednojusový pravopis *Skop* je tak jevem v rámci severomakedonských textů spíše neobvyklým. Není přitom pravděpodobné, že by jednojusový pravopis měla již předloha *Skop*, neboť téměř ve všech případech, kdy se v *Skop* znak *ⷮ* objevuje, stojí na svých etymologických pozicích. V *Skop* je též sporadicky dosvědčena záměna $\varrho > \varrho$ v postavení po vokálu a po palatálách. Tento druh záměny je v severomakedonských textech důsledněji proveden jen v jusové části *Stanislavova prologu*, pro další severomakedonské texty je typická spíše opačná záměna $j\varrho > \varrho$ (Bicevska 2001, 66-67). Znak *ⷮ* se v *Skop* až na jedinou výjimku (ИЗБИЕНИ БЫШ *ⷮ* 47a1/Hb11:35) neobjevuje v pozici očekávané záměny *ⷮ* > *ⷮ*, tedy po *ш, ж, ц, жд, ц*. To je snad svědectvím toho, že předloha *Skop* znala oba jusy včetně klasické záměny nosovek, nijak by se tak v tomto ohledu neodlišovala od jiných textů severomakedonských, ani od většiny bulharských a makedonských církevněslovanských textů 12.-14. století. Zdá se tedy, že

zavedení jednojusového pravopisu mohlo být invencí přímo písaře *Skop* Nikoly. Inspirací mu mohly snad být starší jednojusové texty z jiných oblastí, ale patrně především jednojusový pravopis poskytoval snadné východisko z narušených pravidel záměny nosovek v severomakedonských textech, přičemž současně znamenal zachování tradice jusového pravopisu oproti tehdy se šířícím srbským rukopisům bezjusovým.

Prejotované vokály

Skop užívá jako komplementární varianty grafémů ϵ , τ , κ na začátku slova a po samohlásce tzv. prejotované znaky ϵ , τ , κ . Zcela totožně je užívána i komplementární varianta ω grafému $\omicron$.

Je třeba zdůraznit, že znak ι není komplementární grafickou variantou spřežky $\omicron$. Jeho užití je samostatné, jak je tomu i v staroslověnských a ve většině církevněslovanských památek. Jak $\omicron$, tak ι mohou vystupovat na začátku slov, přičemž je jejich užití podmíněno lexikálně, nikoliv pozičně. Tak s $\omicron$ se píše předložka $\omicron$ a slova s předponou $\omicron$ -, částice $\omicron$ во, slovesa $\omicron$ мѣти, $\omicron$ пъвати, $\omicron$ чити a jejich deriváty, substantiva $\omicron$ мъ, $\omicron$ смаръ, $\omicron$ ста, $\omicron$ хо a odvozené tvary, bez náslovného ι s počátečním $\omicron$ - jsou též v *Skop* psána propria $\omicron$ лианъ 52b24/kal (Ιουλιανός, srov. при $\omicron$ лианъ Ostr 232bβ1) a $\omicron$ лита 72a19/kal (Ιουλίττα, srov. $\omicron$ литъ Ostr 282ba 14, Ochr 110b13). S ι je psáno příslovce ι же, substantivum ι ръ, adjektivum ι нъ a jeho deriváty (ι ноша, ι ница, ι ность), méně obvyklé, avšak v *Skop* zcela pravidelné, je psaní substantiva ι дъ místo $\omicron$ дъ. Podle *SJS* nacházíme takové tvary i v *Slepč* a *Mak*, jedná se tedy zřejmě o určitou lexikální zvláštnost některých makedonských textů. Kvůli odpadnutí náslovného ι - jsou též s počátečním ι psána propria typu ι дея, ι да a názvy měsíců ι нь a ι ль. Kolísání nacházíme jen u slovního základu $\omicron$ тр-/ ι тр-, přičemž $\omicron$ - nacházíme 4× jen ve spojení въ $\omicron$ трѣи (13a17/A10:9 13b11/A10:23 20a28/A20:7 22b4/A25:1) a též v časté zkratce $\zeta\alpha\hat{\iota}$ (= $\zeta\alpha\langle\omicron\rangle\tau\rho\beta\eta\tau\beta$). Oproti tomu je ι psáno 3× ve spojeních въ ι трѣ 7a11/A4:3, въ ι трѣи 22a1/A21:26 a ѿ ι тра 25a24/A28:23. Kolísání u tohoto slovního základu je doloženo již v kanonických staroslověnských památkách. I v pozici po vokálu je rozlišování $\omicron$ a ι podmíněno lexikálně, jako příklad můžeme uvést prefigované sloveso ι а $\omicron$ стити či proprium ι а $\omicron$ ль oproti duálovým tvarům zájmen ι а ι , ι а ι , ι а ι , ι а ι . Písmeno ι též jako jediné z tzv. prejotovaných vokálů v *Skop* odlišuje palatální souhlásky od nepalatálních. Z párových měkkých sou-

hlásek se užívá po л ve slovech **ЛЮДИНЕ**, **ЛЮТЪ**, **БЛЮСТИ**, **ЛЮБИТИ** a v jejich derivátech, též v koncovkách io-kmenů: např. *dat. sg.* **КОРАБЛЮ** 23a16/**A27:15**, **ДЪЛАТЕЛЮ** 44a21/**2T2:6** apod. Jedinou zachycenou odchylkou je psaní slov odvozených od kořene **kl'uč-*: **ПРИКЛОУЧИ** сж 19b6/**A17:6**, **КЛОУЧИМО** 42b22/**2T2:14**, **НЕКЛОУЧИМЪ** 65a4/**1C9:27**. Spíše než o projev depalatalizace se všaj jedná o kontaminaci s kořenem **luč-*, se kterým vytváří synonymní páry typu **ПРИ(КЛЮЧИТИ)** a **ПРИ(ЛОУЧИТИ)**. Tvary s -**клоу-** nacházíme na uvedených apoštolních místech i v *Ochr* a *Mak*. Po ρ bychom ю očekávali v slovanském názvu měsíce ‚září‘ v nadpisu na listě 52b, avšak je psáno **ρΟΥĚ** s оу. V tomto případě se nejspíše jedná o disimilaci měkkosti *rjujěнь > *rujěнь*, podobně jako *tjudjь > *tuždь*. V *dat. sg. io-kmenů* je ρю psáno pravidelně (**ЦРЮ**, **МОРЮ** apod.). Skupina ню je doložena jen v koncovce *dat. sg.* přenesené k *n-kmenovému* substantivu z *io-kmenů*: **ВРЪМЕНИЮ** 23a3/**A27:10**. Zcela pravidelně je psáno ю po afrikátě ѣ ve všech pozicích, tato pravopisná zásada je vlastní drtivě většině bulharských a makedonských církevněslovanských textů včetně textů ochridského původu, jako je *Ochr* (Kul'bakin 1907, CVIII) či *Bon*, které jinak jeví známky depalatalizace afrikáty ě. Z uvedeného vyplývá, že v *Skop* ю nemá funkci prejotovaného оу, v žádné pozici se s ním funkčně nestřídá, nýbrž má samostatné užití. To jen potvrzuje samostatnost cyrilského grafému ю stejně jako hlaholského ꝥ, přičemž oba znaky byly prvotně určeny pro vyjádření samostatného fonému *ü*. Toto fonemické odlišení vokálů оу a ю alespoň na grafické úrovni velmi dobře zachovává i severomakedonský *Skop* z roku 1313.

Je též třeba připomenout, že prejotovaný znak ѣ je v *Skop* komplementární variantou grafému ѣ, nikoliv grafému ѣ, který žádnou komplementární variantu nemá. Grafém ѣ může stát na rozdíl od grafému ѣ i na začátku slov, tak je tomu v případě spojek ѣ, ѣце, příslovce ѣвнѣ, osobního zájmene ѣзъ, substantiva ѣгньць a adjektiva ѣльцьнь a v celé řadě přejímek z řečtiny či jejím prostřednictvím jako je např. **АПОСТОЛЪ**, **АДЪ**, **АНГЕЛЬ** či vlastní jména jako **АВРАМЪ**, **АНАНИА**, **АПОЛОСЪ** atd. S počátečním ѣ je psána spojka ѣко(же), slovesa ѣсти, ѣвити, ѣхати, substantiva ѣростъ, ѣдрина a mnohá další. Lze též najít doklad minimálního fonologického páru u slov ѣ a ѣ, kdy je první z nich spojkou, druhé z nich *nom.-acc. du. m.* či *nom.-acc. pl. n.* osobního zájmene *jь. Z toho vyplývá, že distribuce ѣ či ѣ na začátku slova stejně jako v případě distribuce ю a оу není určena pozičně, ale lexikálně. Z uvedených slov se jedná o protetické *j* pouze u slovesa ѣвити a jeho derivátů. Psaní ѣв-/ѣв- je častější i v nejstarších staroslověnských textech, což vedlo van Wijka (van Wijk 1931, 121-122) k předpokladu původnosti *j* v tomto kořeni. Vokál ѣ může vystupovat i po samohláskách, přestože se jedná jen

o výrazy cizího původu (např. **харла**нь 9a22/**A7:2**, **венила**минова 16b24/**A13:21** atd.). V případě **ѣ** nejsou žádné takové případy doloženy. V *Skop* je **ѣ** pravidelně a zcela důsledně psáno též po **с** v tvarech zájmen **вьсь** (**вьсьѣ**, **вьсьѣхъ** apod.) a **вьсьѣкъ**, přestože již některé staroslověnské památky v těchto případech píší **вьса-**. Takové tvary jsou časté především v *Supr* a *Sav* (Diels 1932, 143). V severomakedonských památkách je psaní **в(ь)са-** běžné ve většině rukopisů (Bicevska 2001, 111), tedy důsledné psaní **вьѣ-** můžeme v *Skop* pokládat za znak konzervativnosti a za další důkaz toho, že grafémy **ѣ/ѣа** a **а** nejsou v *Skop* zaměnitelné v žádné pozici.

Oproti tomu má distribuce **ѣа** a **ѣ** čistě formální charakter, proto oba znaky musíme pokládat za komplementární varianty jediného grafému a není důvod předpokládat, že by jejich fonetická realizace byla jakkoliv odlišná. Znak **ѣ** po měkkých párových konsonantech *r*, *l* (včetně epentetického), *n*, *s* a po afrikátě *č* neoznačuje měkkost předchozího konsonantu a vokál *a*, ale má platnost fonému *ä* stejně jako v pozicích, kde je přímým pokračováním praslovanského *ě*. V počáteční a postvokální pozici znak **ѣа** označuje tentýž foném. Není jisté a jen ze stavu v *Skop* nelze vyvozovat, zda byla přítomna přehláska *a > ä* po měkkých konsonantech i v tehdejších severomakedonských nářečích. Zcela pravidelná a bezchybná distribuce znaků **ѣ** a **ѣа** v *Skop* však napovídá, že přehláska *a > ä* mohla být stále přinejmenším součástí tehdejší liturgické výslovnosti a písař *Skop* Nikola byl s touto normou dobře obeznámen a pečlivě ji dodržoval.

Distribuce komplementárních variant **ѣ** - **ѣ**, **ѣа** - **ѣа**, **ѣ** - **ѣ** má čistě formální charakter. Znaky **ѣ** a **ѣа** nikdy nejsou užívány k vyjádření měkkosti předcházejícího konsonantu, což potvrzuje fakt, že podle stejných formálních pravidel probíhá i distribuce **ѣ**, tedy vždy na začátku slova a po vokálech. Tak je psáno s **ѣ** např. **морѣ** 8a8/**A4:24**, *dat. sg.* **горѣти** 10b1/**A8:23**, **волѣ** 7b15/**A4:17** apod., tvary zájmen **него(же)**, **немоу(же)** atd., trpná minulá participia jako *instr. sg.* **затворѣномь** 6a11/**тpоp**, *voc. sg.* **испльнѣне** 16a28/**A13:10**, **коурѣние** 3b24/**A2:19**, **смьбрѣние** 53b25/**L1:48**, **ицѣлѣние** 6a7/**A3:16** apod., přítomní tvary jako **глаголѣть** 3b17/**A2:17**, **глаголѣмь** 33a28/**1C2:6** atd., stejně jako slovesné tvary s epentetickým *l* jako např. **приемлѣть** 14b25/**A10:35**, **древлѣ** 38b12/**2C8:5**, **встѣвлѣние** 5a5/**A2:38** a všechny další případy, kde bychom etymologicky očekávali měkký párový konsonant. Stejně tak je po měkkých párových konsonantech psáno vždy **ѣа**, tedy opět není jejich měkkost jakkoliv značena, tak např. *I. sg. praes.* **глаголѣа** 29a7/**R6:19**, **приемлѣа** 21b16/**A23:6**, **мнѣа** 74a28/**2P1:13** atd., participia III. slovesné třídy jako **глаголѣаще** 7b11/**A4:16**, *acc. sg. io-kmenů* **землѣа** 2b14/**Ps18:5**, **сѣвѣатынѣа**

35b24/2C7:1, прѣ 22a28/A25:15 apod., *acc. sg. f.* zájmen ѡѣ(же) a вѣѣ. Tyto případy nelze vysvětlovat jako depelatalizaci měkkých párových konsonantů, neboť grafémy ѣ, ѡ jsou po nich psány zcela důsledně a bezchybně (až na výše zmíněný ροϣѣ), ale tím, že prejetované znaky ѣ, ѡ nebyly chápány jako prostředek pro označení palatálnosti předchozích konsonantů. Svou fonetickou realizací se od vokálů ѣ, ѡ nijak nelišily, stejně jako se nelišilo ѡ a ѡ, ѣ a ѣ. Z psaní ѣ a ѡ nelze ani rozhodnout o přítomnosti či nepřítomnosti protetického či hiátového *j*.

Z výše uvedeného vyplývá, že grafika *Skop* neutilizovala žádných speciálních prostředků pro vyjádření měkkosti konsonantů. Grafémy ѣ a ѡ sloužily pravděpodobně pro vyjádření fonémů *ä* a *ü* (v případě ѡ alespoň tradičně), nikoliv jako prostředek k vyjádření měkkosti předchozího konsonantu. Znaky ѣ, ѣ, ѡ též nikdy nebyly pro vyjádření měkkosti předchozího konsonantu užívány, byly jen prostými grafickými variantami grafémů ѣ, ѣ, ѡ v určitých pozicích (na počátku slova a po samohláске, totéž pravidlo platí pro distribuci znaků ѡ a ѡ), jedinou jejich funkcí bylo patrně jen grafické obohacení textu. Z toho vyplývá ještě další poznatek. Pokud bychom sjednotili grafické varianty ѣ, ѣ, ѡ, (resp. ѣ) s jejich *archigrafémy* ѣ, ѣ, ѡ, (resp. ѣ), získáme systém odpovídající repertoáru vokalických grafémů hlaholice (samozřejmě s přihlédnutím k jednojerovému a jednojusovému pravopisu *Skop*). Z toho je patrné, jak silný vliv tradice hlaholského grafického systému zůstal v Makedonii zachován i na počátku 14. století. Repertoár vokálů *Skop* byl sice obohacen o prejetované znaky ѣ, ѣ, ѡ, zavedenými pravděpodobně reformou cyrilice v preslavském centru v průběhu 10. století, ale tyto nové znaky byly jen formálně naroubovány na zažitý grafický systém vokálů zděděný z hlaholice, aniž by jej jakkoliv funkčně pozměnily.

Jak jsme již uvedli, zejména v makedonských církevněslovanských rukopisech je užívání prejetovaných vokálů ѣ, ѣ, ѣ, ѡ značně rozkolísané. Ve starším období převládají památky, které prejetované vokály neuvádějí vůbec, jako je tomu např. v *Slepčenském apoštolu* z 12. století (Il'jinskij 1912, XVII) či v *Makedonském (Strumickém) apoštolu* z 13. stol. (Bláhová-Hauptová 1990, XII). Nedostatek prejetovaných vokálů vyjma formálního užití ѣ jako komplementární varianty ѣ (avšak druhý písař má jen ѣ) je typický i pro *Ochr* (Kul'bakin 1907, XXXVI-XXXIX) a tatáž charakteristika platí i pro *Bitolský triod* z 12. stol. Též např. ve *Vranešnickém apoštolu* ze 13. století je užíváno ѣ jako komplementární varianta k ѣ, znak ѣ je však užíván jen zřídka a nedůsledně, prejetované nosovky chybí úplně (Koneski 1956, 13-14). Poněkud jiný, avšak rovněž starobylý model, poskytuje *Dobromirovo evangeli-*

um z počátku 12. stol., pro které je typické užívání **ѣ** ve všech pozicích a nedostatek znaků **ѥ**, **Ѧ**, avšak běžně užívá **Ѧ** jako ekvivalent hlaholského **Ѧ** (Velčeva 1975, 23-24). Prejotované vokály se o něco hojněji užívají v *Boloňském žaltáři* z počátku 13. století. Platí v něm stejné pravidlo distribuce **Ѧ** jako v předešlých případech, navíc do něj pronikají též **ѥ** a **Ѧ** jako poziční varianty **ѥ** a **Ѧ**, avšak nedůsledně. Nejhuře se v makedonských rukopisech 12.-13. století prosazuje znak **Ѧ**. To má několik příčin. První z nich je stále přetrvávající starý pravopis píšící **Ѧ** po souhláskách a **Ѧ** po samohláskách. Tak je tomu např. ve *Slepč* a *Grig* (v *Grig* **Ѧ** i za **Ѧ**). Další příčinou nedostatku znaku **Ѧ** je záměna nosovky **Ѧ** v **Ѧ** právě v pozici na začátku slova a po samohláskách, což je odrazem západomakedonských nářečí (Ribarova 1986, 67). Tak např. nacházíme v *Bon* doklady **ѦѦѦѦѦѦ** nebo *gen. sg. f.* **ѦѦѦ** oproti **ѦѦѦѦѦѦ**, **ѦѦѦ** v *Pog*, čímž jsou zároveň eliminovány možnosti uplatnění znaku **Ѧ**.

Relativně nejpravidelněji jsou prejotované znaky psány v rukopisech pravděpodobně vykazujících vlivy trnovského literárního centra. Již jsme vyslovili úvahu, že potřeba obnovy církevních knih po obnovení bulharské nezávislosti roku 1185 vedla k hledání vzorů ve starých preslavských textech, tyto vzory mohly být spatřovány i v jejich ruských prepisech. Jedním z důsledků těchto nápravných snah bylo patrně opětovné zavádění dvoujerového pravopisu, avšak bez jasně funkčního odlišení obou jerových znaků. Další z nápravných snah mohla být tendence intenzivněji prosazovat právě psaní prejotovaných znaků. A skutečně v rukopisech 13. století vykazujících trnovské vlivy nacházíme prejotované znaky nejčastěji, ačkoliv nikoliv s úplnou důsledností. I. Dobrev (Dobrev 1991, 229-235) jmenuje jako hlavní rys obnoveného trnovského pravopisu psaní **Ѧ**, **ѥ**, **Ѧ**, **Ѧ** na začátku slova či po samohlásce. Tyto pravopisné zásady nejlépe dokumentují rukopisy jako *Pogodinův žaltář* z první třetiny 13. stol. nebo jusová část ruského přepisu *Šestodnevu Jana Exarchy* z roku 1263, v menší míře (bez **Ѧ**) sledujeme pronikání prejotovaných vokálů i do *Boloňského žaltáře* napsaného poblíž Ochridu za vlády Ivana Asena, patrně II. (1230-1241), tedy v době, kdy byl Ochrid pod bulharskou správou. Podle Dobreva pak tento trnovský pravopis ustanovený snad koncem 12. století byl někdy v druhé pol. 13. století pozměněn tak, že začalo být místo **ѥ** zaváděno široké **ѥ** a od užívání znaků **Ѧ** a **Ѧ** bylo také postupně upouštěno. Takový stav dokumentuje pravopis *Trnovského evangelia* vzniklého kolem roku 1273 (má však ještě **Ѧ**), v užívání znaků **Ѧ** a **Ѧ** kolísá i *Dobrejšovo evangelium* z 13. stol. Paralelně s takto normalizovaným užíváním prejotovaných znaků bylo patrně trnovským pravopisem koncem 12. století ve stejných pozicích normováno již dříve známé rozlišování běžného **o** po souhláskách a **w** či širokého **o** na začát-

ku slov nebo po samohláskách. Poziční rozlišování o a w se stává známým v památkách od přelomu 12./13. století, jako je *Grigorovičův parimejnik* nebo *Ochridský apoštol* (Dobrev 1991, 234), kde se jedná spíše o projev starší tradice, a dále v rukopisech ovlivněných trnovskými pravopisnými zásadami, jako je *Pogodinův žaltář* či zmíněná jusová část *Šestodnevu Jana Exarchy*.

Podle Dobrevova názoru byly zásady trnovského pravopisu z konce 12. a počátku 13. století přejaty srbskými skriptorii, ve kterých se staly základem tzv. rašského pravopisu. V rašském pravopise pouze nebyly zavedeny nepotřebné jusové znaky a byl zachován jednojerový pravopis с њ. Proti tomu stojí výklad O. Nedeljković (Nedeljković 1979, 182), která hledá zdroj zavedení prejetovaných písmen do rašského pravopisu v ruských textech. Je třeba však též vzít v úvahu, že obnova bulharského státu probíhala ve stejné době jako vzrůst srbského státu dynastie Nemanjićů. V obou státních útvarech bylo třeba vybudovat novou církevní organizaci a sjednotit litugickou literaturu. Není proto divu, že za podobných podmínek a ve stejné dobové atmosféře mohla být jak v Bulharsku, tak v Srbsku hledána inspirace pro obnovu pravopisu jak v starých cyrilských textech s prejetovanými vokály, tak i v jejich ruských prepisech zachovávajících pravopisné zásady preslavské školy. Nemusí se tak jednat jen o přímočaré přejetí pravopisných rysů z jednoho centra do druhého. Stejně tak je třeba počítat se vzájemnou komunikací intelektuálních elit trnovského i rašského střediska, není tedy nic nečekaného, že byly v obou centrech přijaty obdobné pravopisné zásady vycházející ze stejných východisek.

To posouvá do jiného světla otázku užívání prejetovaných vokálů Ѡ, ѡ, ѣ a ѡ v *Skop*. Až na jednojusový pravopis a tím značnou sporadičnost znaku Ѡ pravopisný systém *Skop* přesně odpovídá předpokládaným trnovským pravopisným zásadám z konce 12. či počátku 13. století a současně až na znak ѣ odpovídá pravopisným zásadám rašským. Pro věc je dále příznačný geografický původ památky v severní Makedonii, kam v průběhu 13. století opakovaně zasahoval vliv trnovský v době bulharské vlády nad Makedonií, stejně tak jako od konce 13. století sílil společně s expanzí srbského státu vliv pravopisu rašského. Nelze proto jednoznačně rozhodnout, zda normované užití prejetovaných vokálů v *Skop* je aplikováním starší normy trnovské nebo je až výsledkem mladšího srbského vlivu. Jeden důležitý rys však pravopis prejetovaných znaků v *Skop* přeci jen více spojuje s obnoveným pravopisem trnovským než s pravopisem rašským. V rukopisech ovlivněných trnovskými pravopisnými normami je stejně jako v *Skop* užití prejetovaných znaků jen formální a neslouží k označování měkkosti

předchozího konsonantu. Tuto funkci však prejetované vokály neměly ještě ani v srbských rukopisech do poloviny 13. století. Pro značení měkkosti předchozích párových konsonantů *ř*, *l'*, *ń* začaly být v rašském pravopisu prejetované vokály využívány zhruba od poloviny 13. století, plně však převládlo psaní *рѣа*, *лѣа*, *нѣа* a *рѣе*, *лѣе*, *нѣе* až ke konci tohoto století (Dobrev 1991, 240). Obnovený pravopis s prejetovanými vokály měl však v srbském a bulharském prostředí odlišný osud. V srbském státě Nemanjičů se rašský pravopis poměrně pevně prosadil (to se však netýkalo Bosny, kde se na základě staršího pravopisu zetsko-chlumského rozvinuly vlastní pravopisné zvláštnosti) a od 14. stol. se šířil i za jeho hranice. V druhém bulharském carství byl však vliv obnoveného trnovského pravopisu omezený, neboť narážel na rozdílnost pravopisných tradic předchozího období jednotlivých skriptorií, která nové zásady přijímala jen omezeně nebo vůbec, což dobře ilustruje např. právě *Boloňský žaltář* vzniklý poblíž Ochridu, tedy jednoho z významných lokálních literárních center, který v souladu se starší ochridskou tradicí nezavedl psaní *ѣа* a znaky *ѣе* a *ѣе* užívá vedle staršího tradičního psaní *е* a *ѣ*. Jak již bylo zmíněno, v druhé polovině 13. století od těchto pravopisných zásad částečně ustupují i samotné texty trnovské.

V severomakedonských skriptoriích byly tyto nové pravopisné zásady, ať už pod vlivem trnovským či srbským, přijímány většinou jen částečně a nedůsledně, jak ukazuje přehled Bicevské (Bicevska 2001, 128-139). Nejdůsledněji ze severomakedonských rukopisů užívá plný repertoár prejetovaných vokálů včetně *ѣа* jusová část *Stanislavova prologu* z roku 1330. V tomto ohledu tedy nejlépe souhlasí se *Skop* (až na *ѣа*, které je v *Skop* jako jednojusovém rukopisu vzácné). Většina severomakedonských rukopisů také užívá v různém rozsahu znak *ѣа*, často současně s *ѣ* či po vokálech současně s *а*. Znak *ѣе* je užíván poměrně vzácně, pravidelně ho má jen *Stanislavův prolog*. Na jeho místě užívá podle mladšího trnovského vlivu široké *е* *Lesnovská parenesis* z roku 1353. Specifický způsob adaptace užití znaků *ѣе* a *ѣа* ukazuje *Lobkovský parimejnik* z let 1294-1320, který tyto znaky užívá na začátku řádku bez ohledu na to, zda se jedná o začátek slova či jeho prostředek. V tomto kontextu můžeme tedy říci, že *Skop* je vedle jusové části *Stanislavova prologu* jedním z mála severomakedonských rukopisů, který přijímá normovaný pravopis prejetovaných vokálů poměrně důsledně, *Skop* je přitom o 17 let starší.

IV. Fonologická analýza *Skop*

Vokály

Skop užívá deset vokálních grafémů (а, е, и, о, оу, ы, ь, ъ, ю, ѝ), pomineme-li jejich grafické varianty. To však ještě neznamená, že každý z těchto grafémů zastupuje ve všech pozicích samostatný foném. Fonematickou platnost lze bez větších potíží stanovit jen u vokálních grafémů а /a/, е /e/, и /i/, о /o/, оу /u/. Tyto vokály jsou užívány pravidelně, stojí na svých etymologických pozicích a nenacházíme u nich žádné kolísání s jinými vokály, pokud tedy pomineme náhodné koruptely. Současně připomínám, že grafém и může v pozici po vokálech označovat též konsonantické *j* (např. *nom. sg.* краи /kraj/, ale *loc. sg.* при краи /pri krai/). Problematiku dalších vokálů je však třeba probrat samostatně.

Jerové samohlásky

Vokalizace ѡ

Etymologický ѡ v *Skop* v silných pozicích a v dalších pozicích, kde je vokalizován (o tom více v kapitole *Vokalizace jerů podle pozice ve slově*, str. 93) velmi pravidelně přechází v е, a to ve všech pozicích slova.

Z případů vokalizace v kořenech můžeme jmenovat doklady v těchto slovních základech:

čьn- (redukovaný ablautový stupeň slovesa *čęti): *nom. sg. m. ptc. praet.* здчєнь 3a18/A1:22

čьstb: *nom.-acc. sg.* чєсть 27b27/R2:10 31a7/R13:7_{bis} 42a19/1T1:17, чє 48a14/Hb5:4 57b21/Hb3:3 63b25/Hb5:4, *loc. sg.* по чєсти 54b6/Hb9:4, *instr. sg.* чєстинѡ 30a17/R12:10 59b19/Hb2:7 59b26/Hb2:9, *instr. pl.* чєми 24b16/A28:10, *nom.-acc. sg.* вєчєстинє 36a4/1C15:43, *gen. sg.* нєчєстинѡ 65b11/Tt2:12, *nom. sg. f.* чєстнѡ 59a1/Ps115:6 59a8/Ps115:6, чєнѡ 49b13/Hb13:4, *gen. sg. m.* чєнѡго 54b14/lit 77b20/lit, *nom. pl. n.* чєнѡ 73b27/2P1:4, *acc. pl. f.* чєньиѡ 66a28/trop, вєчєстьни 32a14/1C4:10, вєчєнѡнѡ 61b5/trop, нєчєстивыиѡ 28b8/R5:6, многочєстьно 46a9/Hb1:1, многочєно 62b26/Hb1:1

dvьrbь: *instr. pl.* двѣрьми 5a24/A3:2 15b2/A12:14 52a23/lit (v slabé pozici však ъ pravidelně zaniklo a tím vzniklá složitá konsonantická skupina *dvr-* byla následně rozložena vložením vokálu *ǣ* mezi *d-vr*, o čemž svědčí doklady *instr. sg.* двѣрьемь 6a11/trop, *dat. pl.* двѣрьехъ 8b19/A5:9, *nom.-acc. pl.* двѣри 6b6/A5:19 15b18/A12:13 17a18/A14:27 18a25/A16:26. V těchto případech se tedy o střídnicí ze ъ nejedná.)

двнь: *nom. pl.* дѣниѣ 26a1/A2:1, *gen. sg.* дѣн'ницѣ 63a21/Ps109:3 (jinak tento kořen psán zkratkou дн-)

(j)ьт- (redukovaný ablautový stupeň slovesa *jeti): množství dokladů, např. *nom. sg. m. ptc. praet.* ѣемь 5b5/A3:7, изѣемь 18a27/A16:27 18b6/A16:33, поѣемь 1a5/trop, въвьѣемь 20b4/A20:10, *nom. pl. m.* ѣемьше 11b5/A9:8, поѣемьше 12a14/A9:25, снѣемьше 75b18/A13:29, ѿѣемьше 24a9/A27:40, *inf.* приѣмати 18a13/A16:21 atd.; *subst.* *сѣпьтѣ снѣемь 55a4/Ps73:2 55a14/Ps73:2 78a9/Ps73:2, бѣоприѣемьца 67b13/kal, лихоѣемець 41b13/E5:5

krьs-: vokalizace v tomto kořeni je doložena v *ptc. praet.* slovesa *vъskrьsnoti, jehož *nom. sg. m.* je *vъskrьsъ (v *Skop* psáno jen zkratkou: въскрѣъ 2b10/Ps101:14), v nepřímých pádech došlo k asimilaci *-sъš-* v *-š-*, přičemž je dvakrát doložena vokalizace kořenného jeru v silné pozici: *gen.-acc. sg. m.* въскреша (<*vъskrьsъša) 40b20/E1:20, *dat. sg. m.* въскрешоу (<*vъskrьsъšujemu) 64b1/C2:12 (jednou též psáno pod titlou: въскршаго 1b5/trop).

льгькъ: *subst. verb.* ѿблѣкъчѣниѣ 24a5/A27:38

тър- (redukovaný ablautový stupeň slovesa *merti): *nom. sg. m. ptc. praet.* оумерь 51b19/R6:7, оумеры 66b28/R8:34, *dat. pl. m.* оумерьшимь 76a11/C15:20

тъста: *gen. pl.* мѣсть 14b25/A10:35 49a13/Hb10:30

тъзда: възмѣзиѣ 34b15/C5:5 46b19/Hb11:26 47b10/Hb2:2 47b23/Hb10:35 59b9/Hb2:2

рольдза: полезьнны 72b15/Tt3:8

rvьп-: doložen je 3. *pl. aor.* slovesa възрѣвновашѣ 18b22/A17:5 a *subst.* рѣвнитель 37a19/G1:14, *gen. sg.* рѣвнителя 59a5/trop, *acc. pl.* рѣвнителя 45b10/trop, рѣвнителяѣ 65b17/Tt2:14.

skordьль (též *skordьль, *skordělь), hrncířská hlína: jen adjektivum село сѣдѣльниче 3a8/A1:18 a porušený doklad въ сѣдѣльницѣхъ сѣдѣхъ ѓν ὀστρακίνοις σκεύεσιν 34b21/2C4:7 (err. pro въ сѣдѣльныхъ сѣдѣхъ).

stьbьje: стѣблие 31b22/1C3:12

stьr- (redukovaný ablautový stupeň slovesa *sterti): nom. sg. m. ptc. praet. прѣстѣрь 70b11/A26:1

šьd- (supletivní kořen slovesa *iti): množství dokladů, např. nom. sg. m. ptc. praet. шѣдь 17b20/A15:38, nom. pl. m. вышѣдыше 8b20/A5:10, gen. sg. m. прошѣдышаго 47b30/Hb4:14, ptc. perf. act. вышѣль 66a7/E4:8, дошѣль 3a6/A1:17, пришѣль 14a5/A10:32, subts. verb. пришѣствиѣ 16b30/A13:24, gen. sg. шѣствиа 71b16/2C11:26, шшѣствиа 64b9/2T4:6 atd., subst. пришѣльци 39a19/E2:19.

тъта: jen adjektivum тътънь a jeho deriváty: gen. sg. f. тѣмныѣ 40b30/C1:13, nom. pl. n. тѣмнаѣ 45b17/R13:12, acc. pl. m. тѣмныѣ 67a15/троп, gen. sg. ис тѣмницѣ 15b28/A12:16, dat. sg. тѣмницы 6b6/A5:19 18a24/A16:26, acc. sg. тѣмницѣ 6b5/A5:18 12a15/A9:25 18a17/A16:23 18a20/A16:24 18a26/A16:27, gen. pl. тѣмницѣ 27a21/Hb11:36 47a4/Hb11:36, loc. pl. въ тѣмницѣ 35a18/2C6:5 71b11/2C11:23, nom. sg. m. тѣмнични 18a26/A16:27, dat. sg. m. тѣмничномуу 18a17/A16:23.

въсь: nom. sg. m. neurčitého zájmene весь 16a17/A13:6 22a6/A21:27 22a14/A21:30 26a4/A2:2 27b9/R3:19 39a7/2C11:6 64a5/Hb5:9 67a4/R8:36 69a14/lit a od něj odvozené adverbium вѣѣ 22a9/A21:28 25a20/A28:22 32a30/1C1:4.

žьръсь: jen adjektivum старьшина жрьчески 54b9/Hb9:9

žьzль: жезль 4624/Hb1:8_{bis} 54b3/Hb9:4 63a19/Ps109:2

Pravidelně je s ε psáno vlastní jméno павѣль (< *Pavьль prostřednictvím řeckého Παῦλος) a též je doložena vokalizace vkladného ъ v toponymu *Egьpьть z řeckého Αἴγυπτος v adjektivních tvarech acc. sg. f. египетскыѣ 16b19/A13:17 a gen. pl. n. египетскыѣ 46b18/Hb11:26.

Případů, kdy silný ъ v kořenu v e nepřechází a je psán literou ъ, je v Skop poměrně málo. Nacházíme jen doklady въсь 22a17/A21:31 58a11/1C13:2, дьньми 2a11/A1:3, мьстникъ 31a1/R13:4, неполъзньны 72b18/Tt3:9 a разъньствова 17b1/A15:9. Může se jednat o staré tvary

přenesené z předlohy nebo o sporadický vliv severomakedonské nářeční výslovnosti, kde *ъ* i *ь* mají společnou střidnici *ǎ*. Časté psaní složeného tvaru zájmenе *сь* jako *сьи* /sǎj/ (2a3/**Ps117:24** 3a7/**A3:18** 4b7/**A2:30** 4b7/**A2:30** 9a12/**A6:13** 10a6/**A8:10** 12a4/**A9:20** 12a5/**A9:21** 12a10/**A9:22** 14a5/**A10:32** 18b18/**A17:3** 22a8/**A21:28**) nemá fonetickou příčinu, nýbrž se jedná o analogii ke složenému tvaru *тъи* /tǎj/ zájmenе *тъ*.

Opačné záměny *e* > *ь* jsou v *Skop* vzácné a nejisté. Jedná se o doklady *gen. sg.* *ариева* *льда* 19a11/**A17:22** (*nom. sg.* *ариевъ* *ледъ* 19a5/**A17:19**) a *dat. sg.* *мьчу* 27a14/**Hb11:34** 46b27/**Hb11:34** (*nom. sg.* *мечъ* 3b30/**R13:4** 40b9/**E6:17** 67a2/**R8:35**, *gen. sg.* *мечъ* 27a23/**Hb11:37** 47a6/**Hb11:37**), kde *ь* stojí za očekávané etymologické *e*. Nejedná se však patrně o záměnu grafickou, ale spíše o morfologické přehodnocení kořenného *e* ve slovech *ледъ* a *мечъ* jako pohyblivého, analogicky ke slovům typu *лънь*, *льнь*, *рьсь* apod. Stejný proces nastal u slova *ледъ* v ruštině, srov. *лѣд*, *gen. льда* i *льду*, u slova *мечъ* nacházíme jerovou střidnici v jazycích štokavského nářečního kontinua, srov. současné charvátské *măč*, *gen. măča*. Dalším možným dokladem je *корьнитець* *μάγος* 16a24/**A13:8** (*recte* *коренитець* *Ochr Mak Šiš*, *вльхвъ* *Slepč Hilf*). Tento výraz se však v rámci korpusu *SJS* objevuje jen na tomto místě, proto tvar *корьнитець* v *Skop* nemusí být případem záměny *ь* a *e*, ale spíše nesprávnou morfologickou dekompozicí tohoto vzácného výrazu.

Zcela pravidelná je též vokalizace silného *ь* > *e* v sufixech. Můžeme uvést tyto doklady:

-ьбъникъ: *идолослужьбникъ* 41b13/**E5:5**

-ьсь: *арнець* 10b25/**A8:32**, *вънець* 25b26/**Ps20:4** 52b15/*trop* 52b22/**Ps64:12** 52b23/**Ps64:12** 61a11/**Ph4:1** 64b12/**2T4:8** 64b29/**1C9:25**, *конецъ* 5b11/**Ps60:3** 37b5/**2C3:13**, *конец* 2a24/*lit* 20a6/*lit*, *корьнитець* 16a24/**A13:8**, *лихоумецъ* 41b13/**E5:5**, *любовдънець* 41b12/**E5:5**, *пръвънець* 41a3/**C1:15** 66b23/**R8:29**, *срцевъдънець* 17a29/**A15:8**, *чюдотворецъ* 58b25/*trop*

-ьѣйъ (či spíše **-ьѣйъ* ?): *кръмечуиѣ* 23a5/**A27:11**. Pokud bychom vycházeli z rekonstruované podoby tohoto původně protobulharského sufixu jako **-ьѣйъ*, byl by *instr. sg.* **крътъьѣйъ* v doložené vokalizované podobě *кръмечуиѣ* náležitý.

-ьдъникъ: *праведникъ* 46b4/**Ps91:13** 53a6/**Ps63:11** atd., *праведникоу* 65b28/*trop* 75b5/*trop*, *праведникома* 54a18/*kal*, *праведници* 2a1/**Ps67:4**

-ьдѣнь: правѣдѣнь 13b6/A10:22 20b14/Dn3:27 62b10/Dn3:26 72b11/Dn3:26, правѣдна 50a8/Ph4:8 59a7/trop, правѣдно 6a1/A3:14 7b21/A4:19 9b6/A7:52 47b9/Hb2:2 59b8/Hb2:2 65b12/Tt2:12, правѣдноѣ 53b21/trop 67a15/trop, правѣднаго 69b26/kal 73a25/Ja5:16, правѣдни 27b6/Ps33:18 45b14/Ps32:1 atd.

-ьѣ: жрѣбѣи *nom. sg.* 3b3_{bis}/A1:26

-ьно: *gen. pl.* ѿ врашѣнь 44a4/1T4:3

-ьнѣ: алѣѣнь 13a19/A10:10, безъгласѣнь 10b26/A8:32, бесвѣтѣнь 65a1/1C9:26, безлюбѣнь 53a9/Hb7:26, бескврѣнь 53a9/Hb7:26, блѣговѣрѣнь 13a3/A10:2, блѣговѣнь 45b12/trop, вѣрѣнь 32b7/1C1:9 42b18/2T2:13 43a12/2T3:14 53a8/Hb2:17 56a25/C4:7, невѣрѣнь 35b11/1C14:24 33b27/1C4:2, грѣшѣнь 78b25/záp, дивѣнь 8b24/Ps67:36 atd., достоѣнь 27a25/Hb11:38 32a21/1C15:9 47a8/Hb11:38 60a24/Ps67:36 75b10/A13:25, животѣнь 36a8/1C15:45, немощѣнь 14a22/A14:8 64b23/1C9:22, повинѣнь 27b9/R3:19 51b2/1C11:27 64a6/Hb5:9, пѣбѣнь 71a1/A26:19 73a26/Ja5:17, постѣнь 26b25/R1:10, постѣнь 68b23/lit, прѣпѣбѣнь 53a9/Hb7:26, прѣстѣнь 76a26/1C15:47, рѣвѣнь 74b27/Ph2:6, силѣнь 10b12/A8:27 19b6/A18:24 36a14/2C9:8 45b30/R14:4 52a2/Ps77:65, страшѣнь 20a1/Ps46:3, трепетѣнь 18b1/A16:29, съвбразѣнь 66b22/R8:29, вьбитѣльнѣнь 13a12/A10:6, шумѣнь 52a2/Ps77:65. Do této skupiny náleží též trpná participia druhotně rozšířená sufixem *-ьнѣ*, doloženo je jen избранѣнь 11b21/A9:15.

-ьнѣ: съжѣнь 23b14/A27:28, сѣжѣнь 23b16/A27:28 (*sęzъnъ, ὀργυιάς), рѣжѣнь 70b20/A26:14

-ьнѣсь (též **-енѣсь*): младѣнець 64a9/kal 72a21/1C13:11_{bis} 72a23/1C13:11

-ьнѣство: младѣнѣство 72a24/1C13:11, млѣнѣствоуищѣ 35b1/1C14:20

-ьскѣ: адрамоудѣскѣ 22b13/A27:2 (Ἀδραμυττηνῶ), дамаскинѣскѣ 36b8/2C11:32, житѣнскѣми 44a17/2T2:4

-ьсѣ (původně enklitické ukazovací zájmeno): днѣсь 46a18/Hb1:5 60b19/trop 63b28/Hb5:5, днѣ 1b5/trop 7a21/A4:9 37b9/2C3:15 48a17/Hb5:5 49b23/Hb13:8 50a15/trop 55a30/Hb13:8

-ьвнѣ: вьлтѣрѣ(вьнѣхѣ) 52a24/Ps117:27, днѣвно 64a18/trop

U gramatických koncovek nacházíme vokalizaci *ь* v *e* těchto případech:

instr. sg. konsonantických kmenů a mužských i-kmenů -ьть: господ^ьемь 28a26/R5:1 32a4/R15:30 atd., имен^ьемь 3a1/A1:15 7a14/A4:7 atd., небес^ьемь 26a10/A2:5, родител^ьемь 43a19/2T3:1, словес^ьемь 26a24/Ps32:6, с^ьпител^ьемь 44b4/1T2:3, огн^ьемь 24b11/A28:8 31b25/1C3:13 31b29/1C3:15 46a5/trop

gen. pl. i-kmenů -ьѣ (druhotně též u *io*-kmenů): врач^ьей 58a23/kal 72a2/kal, дн^ьей 17a27/A15:7 21a15/A21:8 atd., люд^ьей 7b24/A4:21 15a18/A12:11 atd., мощ^ьей 66b13/kal, мжж^ьей 7a13/A4:4 20a22/A19:7 atd., похот^ьей 65b11/Tt2:12

dat. pl. i-kmenů a konsonantických kmenů -ьтъ: власт^ьемь 75a23/Tt3:1, г^ьпод^ьемь 17b30/A16:16, дн^ьемь 23a21/A27:20, дьвр^ьемь 6a11/trop, кьзн^ьемь 40a26/E6:11, люд^ьемь 3a17/A1:21 5a3/A2:38 atd., мощ^ьемь 61a1/trop 71a29/kal 74a13/kal, мысл^ьемь 28a9/R2:15, миродръжител^ьемь 40a29/E6:12, рымлѣн^ьемь 18a13/A16:21, римлѣн^ьемь 25a8/A28:17, тр^ьемь 24b28/A28:15, похот^ьемь 45b10/trop

loc. pl. i-kmenů a konsonantických kmenů -ьчѣ (druhotně též u *io*-kmenů): волѣзн^ьехъ 58a24/trop, дн^ьехъ 2a16/A2:5 17b13/A15:36 25a3/A28:17, милот^ьехъ 27a24/Hb11:37 47a6/Hb11:37, дьвр^ьехъ 8b19/A5:9, люд^ьехъ 6a16/A5:12 9a2/A6:8, мц^ьехъ 20a23/A19:8 24b18/A28:11, напаст^ьехъ 52b18/trop, небес^ьехъ 38b17/E2:6 42a8/C1:5 atd., немощ^ье 36b29/2C12:9, похот^ьехъ 45b18/R13:14, пропаст^ьехъ 27a27/Hb11:38 47a10/Hb11:38, пѣсн^ьехъ 41b29/C3:16, скръб^ьехъ 4b24/Ps54:3 19b27/Ps45:2 atd., стѣр^ьт^ьехъ 52b18/trop, стѣр^ьт^ьрпц^ьехъ 63b17/trop, тр^ьехъ 20a23/A19:8 24b18/A28:11 atd., тѣлес^ьехъ 44b27/1C6:19

nom. (acc.) sg. měkké složené adjektivní deklinace -ьѣ: бж^ьей 10a27/A8:20 12a4/A9:20 atd., вол^ьей 46b17/Hb11:26 72b4/1C13:5, вел^ьей 2b12/Ps76:14 6a13/Ps146:5 atd., възвѣщ^ьей 69b4/trop, крѣщ^ьей сж 65a26/lit, мьн^ьей 67a20/Hb7:7, просвѣщ^ьей 67a15/trop, рязѣроуш^ьей 12a6/A9:21 53b22/trop, рязор^ьей 53b22/trop, рож^ьей сж 54a11/G4:29, с^ьей 52b22/Ps117:24, створ^ьей 8a8/A4:24 39a9/E2:14 atd., оутврьж^ьей 65a19/trop, ѡвл^ьей 11b26/A9:17 25b12/trop 65a19/trop

gen. pl. měkké složené adjektivní deklinace -ьѣ: бж^ьей 29a18/R6:23

Vokalizace ъ

Vokalizace ъ nepodává v *Skop* tak jednotný obraz jako vokalizace ь. Pro kořeny a prefixy je spíše typická vokalizace v temný vokál *ǣ* zapisovaný literou ъ, zatímco v suxifech, koncovkách a v některých dalších případech se ъ vokalizuje v *o*.

Z případů vokalizace ъ v *ǣ* v kořenech můžeme jmenovat doklady v těchto slovních základech:

bъdrъ: вьдръ 19b8/A18:25

dъšti: дьщи 4a8/Ps44:11 54a17/Ps44:11 60b26/Ps44:11 78b2/Ps44:11, *nom. du.* дьщери 21a15/A21:9, *nom. pl.* дьщерѣ 3b19/A2:17 35b21/2C6:18, *acc. pl.* дьщерѣ 46b15/Hb11:24

dъštica: на дьщцахъ 24a20/A27:44

dъždъ: дьжь 14b15/A14:17 24a28/A28:2 73a29/Ja5:18, *dat. sg.* дьжоу 73a27/Ja5:17 (též дьжь 69a11/Ps71:6)

kъgda (též *kogda*): кьгъа 25b1/A28:27 47a16/Hb3:12 47b1/Hb1:13 47b7/Hb2:1, нѣкъгъа 41b17/E5:8, никьгъаже 51b18/R6:6

kъznъ: *dat. pl.* кьзнемь 40a26/E6:11

kъždo: кьжо 5a4/A2:38 35a1/1C10:24 36a12/2C9:7 36a30/1C15:58 52a25/lit 76a15/1C15:23 (též кожо)

sъnyje: *nom. pl.* сьниѣ 3b20/A2:17

tъgda (též *togda*): тьгъа 2b7/A1:12 7a19/A4:8 9a8/A6:11 9a24/A7:4 10a18/A8:17 16a10/A13:3 16b4/A13:12 21a24/A21:13 21b5/A23:3 23a29/A27:21 24a22/A28:1 24a25/A28:1 34a4/1C4:5 36b2/1C16:2 41a20/C3:4 70b11/A26:1

vъtъrъ: вь врьтѣрѣхъ 47a10/Hb11:35

vъnъ: вьнь 7b10/A4:15 9b16/A7:58 22a15/A21:30 (též вонь)

върѣти: въпиеть 55b19/trop 56a1/trop 57a14/trop 59a6/trop, въпиеть 27a5/trop 29a24/R8:15 49b2/trop, *nom. sg. m. ptc. praes. act.* въпиѣ 63a30/G4:6. Prézenní tvary tohoto slovesa je třeba rekonstruovat s ъ v pozici napjaté jako *въръѣтъ apod., jedná se tedy o vokalizaci náležitou.

съто: *gen. pl.* сътъ 33a15/1C15:1, сът'никъ 13a2/A10:1 23a4/A27:11, сътникъ 13b6/A10:22 22a18/A21:31 22b22/A27:6 24a17/A27:43 24b30/A28:16, сътникуу 22b11/A27:1 23b22/A27:31

тъщъѣ: тѣщѣ 38a21/G6:12

тъкнѣти: 3. *pl. aor.* затѣкошѣ 46b26/Hb11:34, *nom. sg. m. ptc. praes. act.* тѣкнѣвъ 15a1/A12:7

тъкъмо (též *тъкъма*): тѣкъмо 10a17/A8:16 15a23/A11:19 19b9/A18:25 21a27/A21:13 23a3/A27:10 31a2/R13:5 31a26/1C1:14 34a16/2C2:2 36b20/2C12:5 37a29/G1:19 38a25/G6:14 40b23/E1:21 51a13/1C1:2 64b13/2T4:8 66a9/E4:9, тѣкъма 28b1/R5:3, 31a8/R13:8

тъщъ: *nom. sg. m.* тѣщъ 36a26/1C15:58, *nom. sg. f.* тѣща 33a23/1C15:10, *instr. sg. f.* тѣщѣю 64a22/C2:8, въ тѣщѣ 35a10/2C6:1, *instr. pl. n.* тѣщами 41b15/E5:6, *adv.* тѣщю 72b24/Tt3:13 75a29/Tt3:13, *nom.-acc. pl. n.* тѣщѣтна 8a11/A4:25, тѣщанию 48a25/Hb6:11 73b30/2P1:5, *instr. sg.* тѣщаниемъ 30a14/R12:8 30a18/R12:11, *acc. pl. m.* тѣщивыи 42a22/1Th5:14, *gen. sg.* тѣщегласиа 42b25/2T2:16, 1. *pl. praes.* тѣщимъ сѣ 38a15/2C5:9, 3. *sg. impf.* тѣщашѣ сѣ 20b17/A20:16, *nom. pl. n. ptc. praes. act.* тѣщѣю 39b18/E4:3, 2. *sg. imp.* потѣщи сѣ 42b22/2T2:15 56a24/trop 72b22/Tt3:12 75a28/Tt3:12, 1. *pl. praes.* потѣщимъ сѣ 74a9/2P1:10, 3. *sg. praes.* потѣщѣтитъ сѣ 31b28/1C3:15

уръвати: оупъванию 2a24/A2:26, *instr. sg.* оупъваниемъ 28a29/R5:2, *loc. sg.* въ оупъвани 39b21/E4:4 (vedle оупов- a nejčastějšího оуповъ-, o tom dále)

зълъ: *gen. pl.* зълъ 64b6/2T4:5 (vedle золь 69b14/kal 73b20/kal)

K těmto dokladům můžeme přiřadit též vlastní jméno **маръкъ** 15b17/A12:12 s vokalizovaným vkladným jerem *Маръкъ* z řeckého Μάρκος, totéž platí pro místní název **таръсъ** 12a27/A9:30 15b6/A11:25, *Tarъсъ* < Ταρσός.

Hláskovou platnost měla litera ъ patrně též předložkách, pokud za nimi následovala slabika s etymologickým lichým jerem. To se pravděpodobně týkalo případů jako **въ нѣже** 17a11/**A14:11**, **въ снѣ** 11b9/**A9:10** 11b13/**A9:12** 15a10/**A12:9**, **въ тмѣ** 3b25/**A2:20**, **къ мнѣ** 14a14/trop apod. Jer měl patrně hláskovou platnost *ǎ* i v předponách *sъ(n)-*, *vъ(n)-* ve výše rozebraných případech, kdy byl psán, tedy v případě předpony *sъ(n)-* před sykavkami (např. **съсѣдѣ** 11b20/**A9:15** 13a22/**A10:11** 13b1/**A10:16**, **въ съсѣдѣхъ** 34b21/**2C4:7**, **съзирати** 19a13/**A17:23**, **съзидете** 9a30/**A7:49**, **съшеде** 9b24/**A8:5**, **съжигакема** 25b21/**Ps19:4** atd.) a před znělými explozivami (např. **съблюденіе** 7a10/**A4:3**, **съборъ** 18b24/**A17:5**, **съвѣтъ сѣ** 3a3/**A1:16**, **съграмаѣшоу** 24a29/**A28:3** atd.). Musíme též počítat s vokalizací ъ v *ǎ* po předponách v těch případech, kdy po nich etymologicky následoval slabý jer (např. **съврати** 7a14/**A4:5** atd. < *sъbъrati, **създа** 9a27/**A7:47** < *sъzъda, nepřímé pády a odvozeniny od slova *sъnъmъ jako **сънма** 9a3/**A6:91** < *sъnъma, **сънмице** 9a11/**A6:12** < *sъnъmište atd.). V případě předpony *vъ(n)-* nemusí psaní jeru vždy znamenat vokalizaci v *ǎ*, ale může se též jednat o následek bývalé sonantní povahy bilabiálního *v*. K pravidelné vokalizaci však docházelo v případech, kdy po předložce *vъ(n)-* následovala slabika s lichým jerem (např. 1. sg. aor. **възвахъ** 5b11/**Ps60:3**, 2. sg. imper. **възри** 5b1/**A3:4**, ptc. praet. **възрѣвъ** 9b12/**A7:55**, 2. sg. imper. **вънми** 4b24/**Ps5:3** 5a18/**Ps68:19** od slovesa *vъnъeti atd.). Zcela pravidelně je psána s jerem předpona **въз-/въс-** (např. **възвуди** 15a2/**A12:7**, **възведе** 16b19/**A13:17**, **възѣтъ сѣ** 13b1/**A10:16**, **въскликнѣвшѣ** 9a13/**A7:57**, **въспож** 12b29/**Ps88:2**, **въхитити** 21b26/**A23:10** atd.), u které můžeme počítat s pravidelnou fonetickou realizací jeru. Příčinou byly patrně situace, kdy se jer v této předponě nacházel v silné pozici před slabikou se slabým jerem, jako byly případy typu 2 sg. imper. **възми** 12b8/**A9:34**, ptc. praet. **въземъ** 21a18/**A21:11**, 3. sg. aor. **възпи** 9b21/**A7:60** 18a2/**A16:17**, 3. pl. aor. **възпишѣ** 8a7/**A8:24** atd.). Jedinou odchylkou, kde není jer v této předponě psán, je 3. sg. aor. **възѣтъ сѣ** 2a25/**A1:9** 78b14/**Ps8:2** (avšak **възѣтъ сѣ** 13b1/**A10:16**, **възѣшѣ** 20b3/**A20:9**). Snad tato výjimka souvisí se současným makedonským slovesem *земе*, jež vzniklo odpadnutím náslovného *v* taktéž z tvaru bez vokalizovaného jeru v předponě *vъz-*.

V koncovkách a gramatických morfémech převládá v *Skop* vokalizace ъ v *o*, jedině u nom. sg. m. složeného tvaru ukazovacího zájmena *тъ* převládá vokalizace v *ǎ*: **тъи** 5a12/**A2:41** 10a11/**A8:13** 10b26/**A8:26** 14a7/**A10:32** 18a7/**A16:18** 18b6/**A16:33** 41a7/**C1:17** 41a8/**C1:18** 46a19/**Hb1:5** 49b16/**Hb13:5** 56b8/**1J4:15** 66a10/**E4:10**, **тъиже** 37b14/**2C3:18** 61a8/**Ph3:21**. Oproti tomu je vokalizace v *o* doložena jen čtyřikrát: **тои** 11b12/**A9:11** 41a10/**C1:18** 55a17/lit, **тоиже**

60b13/**1C12:11**. Jak již bylo uvedeno, analogicky k tvaru тѣи je v *Skop* běžně psáno i ukazovací zájmeno съи.

Vokalizace etymologického ѣ v o jsou v *Skop* zastoupeny výrazně slaběji, převažují jen v sufixech a gramatických morfémech. V kořenech nacházíme o v těchto slovních základech:

bagъrъ: *instr. sg.* БАГОРОМЪ 27a3/trop

дъждь: ДОЖЬ 69a11/**Ps71:6** (vedle častějšího ДЪЖЬ)

къждо: КОЖО 26a6/**A2:3** 30b7/**R15:2** 31a22/**1C1:12** 52a29/lit (vedle častějšího КЪЖО)

сър- (původem redukovaný ablautový stupeň slovesa *sypati*): *adj.* СОΠΠΟ διθάλασσον 24a13/**A27:41**

зълъ: *gen. pl.* ЗОЛЬ 69b14/kal 73b20/kal (vedle зьль 64b6/**2T4:5**)

уръвати: ОΥΠΟΒΑΝΙΗ 30b14/**R15:4**, ОΥΠΟΒΑΧΟМЪ 42b5/**1T4:9** 78a1/**Ps32:22** (vedle оупъв- a nejčastějšího оупоув-, o tom níže)

K uvedenému můžeme též připojit výraz *psalъmъ z řeckého ψαλμός, kde se jedná o vkladný jer. V *Skop* je vokalizace v o v tomto slově pravidelná: ПСАЛОМЪ 12b2/**Ps146:1** 78a8/**Ps146:1**, ѡѡЛОМЪ 54b27/lit, ѡѡЛОМЪСКИХЪ 3a13/**A1:20**. Tvar ПСАЛОМЪ byl v církevní slovanštině pod vlivem *Ochridské literární školy* v této podobě lexikalizován a je běžný ve většině památek (Ribarova 1986, 69), není tedy sám o sobě průkazný. Nejsou též průkazné doklady тоѡа 29a13/**R6:21** 54a11/**G4:29** 76a23/**1C15:28**, neboť *togda* a *tъgda* jsou již staré varianty. Z ostatních dokladů je zřejmé, že všechny případy vokalizace ѣ v o v kořenech se ve *Skop* střídají s častější vokalizací v ѣ, můžeme je tedy pokládat za přenesené z předlohy, jež byla svým původem blízká *Ochridské literární škole*. Totéž můžeme říci o dokladu *instr. sg.* БАГОРОМЪ 27a3/trop, u kterého byla koncovka -омъ připojena přímo k pravidelně vokalizovanému БАГОРЪ (*bagъrъ), což může poukazovat na to, že pro písaře nebylo přirozené vnímat o jako pohyblivý vokál na místě jerové střídnice. Dokladem podobného typu je též vkladný jer ve vokalizované podobě o ve slově ХРАВОРЪ 44a15/**2T2:3**. Psaní tohoto slova s vkladným vokálem má však již starý původ, ХРАВЪРЪ píše *Supr*, ХРАВОРЪ *Ochr*, ХРАВЕРЪ *Slepč* a ХРАВЪРЪ *Šiš*. Do *Skop* byl tvar

s *o* též patrně přenesen z předlohy. Jediný případ opačné záměny *o* a *ъ* nacházíme v kompozitu **къзлогласованиѣмь** κόμοις 45b19/**R13:13**. Tato záměna mohla být způsobena snahou omezovat případy vokalizace v *o* v kořenech, které byly v předloze *Skop* pravděpodobně častější. Podobné svědectví nám podává snad též doklad **въ снѣ** 15a10/**A12:9**, ve kterém podle všeho písař nejprve napsal předložku s vokalizovaným jerem **во** (snad podle předlohy), kterou posléze opravil na **въ**. Uvedené doklady vokalizace *ъ* v *o* v kořenech můžeme vnímat jako jisté dozvuky ochridského vlivu v prostředí severomakedonských skriptorií, pro které byl nepochybně běžnou střídnicí etym. *ъ* v kořenech temný vokál *ǣ*.

Zvláštní objasnění též vyžadují tvary slovesa *ирѣвати*. V tomto základu nacházíme jak vokalizace s *ǣ* (**оупѣвание** 2a24/**A2:26**, *instr. sg.* **оупѣваниемь** 28a29/**R5:2**, **въ оупѣвани** 39b21/**E4:4**), tak vokalizace s *o* (**оупование** 30b14/**R15:4**, **оуповахомь** 42b5/**1T4:9** 78a1/**Ps32:22**), avšak zdaleka nejčastější tvary jsou s vokálem *ou* na místě etym. jeru (*I. sg. praes.* **оупоуваѣтъ** 43b21/**1T3:14** 58a15/**3J:14**, **оупоуваѣтъ** 70b8/**Ps20:8**, **оупоувахъ** 78a17/**Ps24:1**, **оупоуваѣ** 72a16/**Ps30:1**, **оупоувахомь** 37a8/**2C1:10**, **оупоуваѣще** 48a26/**Hb6:11**, **оупоувание** 18a8/**A16:19** 21b15/**A23:6** 28b4/**R5:4** 28b4/**R5:5** 29b5/**R8:20** 32b21/**1C9:10** 32b22/**1C9:10** 37b1/**2C3:12** 40b16/**E1:18** 42a7/**C1:5** 48b13/**Hb6:18** 48b27/**Hb10:23** 65b24/**Tt3:7**, **оупоувания** 25a14/**A28:14** 40a17/**E2:12** 65b14/**Tt2:13**, **оупоуваниемь** 30a19/**R12:12**). Tyto tvary vznikly zřejmě podle živých makedonských tvarů typu *купувам*, *купува*, *купување*, které se zformovaly kontaminací infinitivního kmene na *-ovati* s přítomným kmenem na *-ujǫ*, *-uješъ*. Takový kontaminovaný infinitiv je v *Skop* skutečně doložen i u dalších sloves: **повиноувати сѣ** 31a2/**R13:5**, 3. *sg. aor.* **възраѣва** 53b24/**L1:46**. *Skop* tak dokládá, že takové tvary byly již na počátku 14. stol. v makedonštině známy (přínejmenším v severomakedonských nářečích).

Vokalizace *ъ* v *o* v příponách a gramatických morfémech jsou v *Skop* mnohem častější a lze je pokládat za pravidelné.

Doložena je u těchto přípon:

-ѣѣѣ (či spíše **-ѣѣѣ**): *nom. pl.* **книгоуѣѣ** 9a9/**A6:12** 50b17/**1C1:20**. I tento výraz, stejně tak jako **къмеуѣѣ** 23a5/**A27:11**, svědčí pro rekonstrukci tohoto původem protobulharského sufixu jako **-ѣѣѣ**, čímž by se vokalizace *ъ* v silné pozici stala náležitou: **кънѣѣѣѣ*.

-ѣкъ: НАУЖТОКЪ 33b10/**1C16:15** 46a28/**Hb1:10** 47a22/**Hb3:14** 47a26/**Hb1:10** 62a15/trop
68b27/trop 76a11/**1C15:20** 76a15/**1C15:23**, ПОСЛАДОКЪ 46a10/**Hb1:2**, ПАТОКЪ 50b11/lit

Specifickou skupinu tvoří případy, kdy došlo k vokalizaci koncového ѣ před enklitickými ukazovacími zájmeny *-тѣ*, *-сѣ*. V *Skop* nacházíme jediný takový doklad: ПРАЗНИКОСЪ 69a12/lit. Další dva případy jsou bez vokalizace v *o*, což patrně znamená, že v této pozici bylo vyslovováno *ǣ*: ПОТАСЪ сѣ 21a20/**A21:11**, ЧЛѢВЪ сѣ 24b4/**A28:4**.

Další doklady vokalizace ѣ v *o* nacházíme v koncovkách:

acc. sg. ѣv-kmenů **-ѣвъ** (přenesený též do *nom. sg.*): ЛЮБОВЬ 28b5/**R5:5** 28b11/**R5:8**
31a15/**R13:10** 32a5/**R15:30** 33b23/**1C16:23** 34a23/**2C2:23** 38b13/**E2:4** 40a11/**G5:22**
41b24/**C3:14** 42a7/**C1:4** 56b3/**1J4:12** 56b9/**1J4:16** 56b12/**1J4:17** 56b16/**1J4:18**
56b18/**1J4:18** 58b8/**1C13:1** 58b13/**1C13:2** 58b15/**1C13:3** 74a5/**2Pt1:7**, ЦРКОВЬ 16a3/**A13:1**
22a12/**A21:29** 32a1/**1C3:17** 39a23/**E2:21** 52a5/lit 52a22/lit 62a15/trop 62b6/trop, od téhož
základu odvozené adj. ЦРОВНЫ 7a6/**A4:1**

instr. sg. ѣv-kmenů **-ѣвъјѣ**: ЛЮБОВИЖ 33b8/**1C16:14** 34b4/**1C4:21** 38a14/**2C5:9** 39b17/**E4:2**
42b9/**1T4:12**, сѣ ЛЮБОВИЖ 56a4/trop, ЦРКОВИЖ *instr. sg.* 33b19/**1C16:14**

nom. sg. m. tvrdé adjektivní deklinace: ТОИ 11b12/**A9:11** 41a10/**C1:18** 55a17/lit (vedle častějšího ТЪИ)

Z tohoto přehledu je patrné, že vokalizace ѣ v *o* je zcela pravidelná v případě sufixů *-ѣѣъ* a *-ѣкъ* a pádových koncovek ѣv-kmenů. Hypoteticky se týká též koncovek *u*-kmenů, nicméně vokalizovaný *instr. sg.* a *dat. pl.* *-ѣтъ* je roven *o*-kmenovému *-омъ* (v *Skop* jen tak, např. *instr. sg.* ДОМОМЪ 13a4/**A10:2** 18b9/**A16:34** 70a23/**A18:8**, ЧНОМЪ 54a14/**G4:30**, *dat. pl.* ЧНОМЪ 46a12/**Hb1:2**), čili jsou tyto doklady neprůkazné. Průkazný by byl jen *loc. pl.* na *-ѣchъ*, ten však není v *Skop* doložen (doloženo jen sekundárně rozšířené w *воловѣхъ* 32b19/**1C9:9**). Vokalizace ѣ v *o* v uvedených příponách, koncovkách a též některých výrazech (*псаломъ*, *вонъ*, *оуповданіе*) je běžná a pravidelná ve všech severomakedonských rukopisech, můžeme ji poklá-

dat za součást liturgické výslovnosti (Ribarova 1986, 69), přestože nemají v severomakedonských nářečích s jedinou střídnicí *ǎ* za *ъ* i *ь* oporu.

Pro *Skop* typická vokalizace *ъ > e*, *ь* v kořenech a předponách *> ǎ*, v příponách a koncovkách *> o* není shodná ani se stavem centrálních makedonských nářečí, kde dává *ъ > o* ve všech pozicích, ani se stavem v nářečích severomakedonských, která mají za oba jery jedinou střídnici *ǎ*. Tento typ vokalizace jerů je tedy třeba pokládat za součást církevněslovanské normy platné tehdy v severomakedonském prostoru, která je sama o sobě určitým nadnářečním kompromisem. Vokalizace *ъ > e* je vlastní valné většině makedonských i bulharských dialektů a projevovala se již v nejstarších jihoslovanských staroslověnských památkách, což vedlo k velmi pevnému postavení této normy a jejímu důslednému uplatňování i v těch periferních nářečních oblastech, kde byla střídnice za *ь* odlišná, což je i případ severomakedonských nářečí. V případě střídnice za *ъ* však není situace tak jednotná. Již staroslověnské památky vzniklé v Makedonii dokládají vokalizaci *ъ > o* a můžeme předpokládat, že střídnice *o* byla součástí liturgické výslovnosti *Ochridské literární školy* i v těch případech, kdy byl vlivem tradice psán stále jerový znak. Autorita ochridského centra pak vedla k lexikalizování některých tvarů s touto střídnicí (např. *псаломъ, вонъ, оупованиѣ*) a též k normovanému psaní prefixů *-окъ, -оуни* a deklinačních koncovek se střídnicí *o* i mimo oblast samotné izoglosy *ъ > o*, tedy v jihovýchodním okraji Makedonie (zdejší stav dokumentuje *Grigorovičův parimejnik*, Pilát 2010, 327-333), v severní Makedonii a též na bulharském území.

Je však třeba také uvést, že v některých lexémech, v prefixech *въz-*, *въ(n)-* a právě především v sufixech (zejména *-ъкъ*) a gramatických morfémech včetně členového morfému *-ot* nacházíme i dnes četné doklady střídnice *o* v nářečích mimo vlastní izoglosu všeobecné vokalizace *ъ > o*. To se týká i velké části západobulharských dialektů, jak svědčí doklady v *Bulharském nářečním atlasu* (Stojkov-Bernštejn 1964-1981). Tento stav však nemusí být vždy výsledkem fonetického vývoje. Tvary typu *добиток, мозок, крепок* mohly vzniknout vlivem analogie s adjektivy **glōbokъ, *vysokъ*, kde je sufix *-okъ* původní. Na expanzi *o* v deklinačních koncovkách pak mohly mít vliv tvary koncovek *o*-kmenových. Tak již ve východobulharských rukopisech jako *Supr* a *Sav* nacházíme tvary jako *крѣпокъ, любовънъни, смокъовниѣ, смокъовънааго* atd. vedle tvarů s očekávaným *ъ* (van Wijk 1931, 143). Oba rukopisy též znají u *u*-kmenů jen koncovky typu *-охъ, -омъ* s vokálem vyrovnaným podle *o*-kmenů (van Wijk 1931, 242). Některé koncovky související s tzv. balkanizací gramatiky pak expandovaly ve své makedonské fonetické podobě společně s šířením těchto nových gramatických katego-

rií. To se týká nejen členu v podobě *-ot* mimo oblast pravidelného vývoje $\text{ь} > \text{o}$, ale též částice budoucího času *ке*, která je v této podobě užívána i hluboko na bulharském území, kde jinak dominují pravidelné střídnice *št*, *žd*. Nicméně k tomuto vývoji by nejspíše nedošlo bez dominantního vlivu vlastních makedonských nářečí s pravidelnou změnou $\text{ь} > \text{o}$, která ovlivňovala i nářečí sousední. Není tedy žádného divu, že se záhy ustanovila i liturgická výslovnost reflektující tento v zásadě nářečně neutrální model distribuce střídnic *o* a *ǫ*, který byl všeobecně přijatelný na makedonském i bulharském území včetně oblasti severomakedonských nářečí, pro které není vokalizace $\text{ь} > \text{o}$ typická v žádné pozici (pomineme-li přechodné nářeční zóny, do kterých lexémy s touto vokalizací částečně pronikají). Severomakedonská skriptoria přijala tento způsob distribuce střídnic *o* a *ǫ* za normu, společně se střídnicí *e* za *ь*. Stav zjištěný v *Skop* tak tuto situaci velmi dobře ilustruje.

Vokalizace jerů podle pozice ve slově

Podíváme se ještě nyní na otázku vokalizace jerů z hlediska jejich pozice ve slově. V zásadě pro *Skop* platí známé *Havlíkovo pravidlo*, to je však současně často narušováno vlivem morfologických analogií a tendencí zachovávat morfologickou strukturu slova. Tak je u uvedených dokladů vokalizován lichý jer *nom. sg.* *правѣдѣнь* (< *pravьdьнь) analogicky podle dalších padů s náležitou vokalizací jako *правѣдѣньаго* atd. Tím byla v celém paradigmatu udržena jednotná podoba základu *praved-*, totéž se patrně týká i *nom. sg.* *младѣнецъ* (< *mladьньсь, ale může být i z *mladenьсь). Základ *врѣтърь* (< *vrьtьрь) je pak zachován i v nepřímém pádu *въ врѣтърьхъ*, svou roli však mohla hrát i neobvyklost a obtížná vyslovitelnost konsonantické skupiny *-tp-*. Ke vzniku *inf.* *приѣмѣти* (< *prijьmati) mohlo dojít jak pod vlivem tvarů přezentu jako *приѣмѣте* s etymologickým *-jem-*, tak pod vlivem varianty kořene *-jьm-* s náležitě vokalizovaným jerem jako je *ptc. praet.* *приѣмь*. K pravidelné vokalizaci jeru došlo v případech, kdy následující lichý jer v pozici napjaté a přešel v *и*. To jsou případy jako *възмѣ̀жѣ* (< *vьzъmьzъdьje), *дѣ̀ниѣ* (< *dьньje), *пришѣ̀ствѣ* (< *prišьstvьje), *стѣ̀блиѣ* (< *stьbьlje), *сь̀ниѣ* (< *sьньja) apod. Proběhlá vokalizace též dokazuje, že s jerem v pozici napjaté je třeba rekonstruovat též sufix protobulharského původu **-čьjь* (-чии), o čemž svědčí tvary *acc. pl.* *крѣ̀мѣ̀чиѣ* (< *krьmьčьjь) a *книгѣ̀чиѣ* (< *knigьčьjь).

Další odchylky nacházíme v případě ь v první slabice slova. Po předponách se jer vokalizoval podle výše vyjmenovaných pravidel bez ohledu na pozici lichou či sudou. V samot-

ných slovník základech byl často lichý jer v první slabice slova zachován v složitých konsonantických skupinách, které by se jeho zánikem staly nevyslovitelnými a podléhaly by tak dalším změnám. Za důvod vokalizace těchto jerů můžeme pokládat snahu zachovat konsonantickou strukturu kořene. Takovou situaci můžeme najít v konsonantických skupinách *dъšt-* (*nom. sg.* ДЪЩИ, ДЪЩЕРѦ atd., на ДЪЩИЦАХЪ), *dъžd-* (*dat. sg.* ДЪЖОУ), *tъšt-* (*nom. sg. f.* ТЪЩА, *instr. sg. f.* ТЪЩЕИѦ, *1. pl. praes.* ТЪЩИМЪ СѦ atd.), *tъk-* (*3. pl. aor.* ЗДЪКОШѦ, *ptc. praet.* ТЪКНѦВЪ), *tъg-* (ТЪГЪ), *kъg-* (КЪГЪ). Že však byly ve vývoji těchto skupin nářeční rozdíly, dokumentuje např. makedonské *ќерка* bez vokalizace jeru a následným zánikem počátečního *d-* oproti bulharskému *дъщеря* s touto vokalizací, totéž platí o makedonském výrazu *умица* oproti bulharskému *дъчица* (*dъska, *dъstica*). Církevní slovanština jako knižní jazyk zachovávala tvary nezjednodušené. U některých slov, jako je např. *stъgna, *mъgla, *lъžica, mohlo na místě jeru v první slabice dojít též k rozvoji druhotného nosového vokálu (v *Skop* doloženo въ стѣгни 11b10/A9:11). O tom bude ještě pojednáno v kapitole věnované nosovým vokálům (str. 97).

Jery v poloze napjaté

Je dost dobře možné, že původní Konstantinova hlaholice rozlišovala trojí *i* tak, jak to V. Tkadlčík stanovil na základě rozboru *Kyjevských listů* (Tkadlčík 1956). Podle jeho zjištění se znak ѣ (i) užíval jako základní obdoba řeckého ι, znak ж (i) jako *i* bez prejotace na začátku některých slov a jako spojka *i* a znak ѣ byl vytvořen pro vyjádření měkkého jeru v pozici napjaté, který se foneticky odlišoval jak od ѣ, tak od *i*. Přitom absenci zvláštního znaku pro ѣ v poloze napjaté vysvětluje Tkadlčík nižší frekvencí tohoto spojení a také snad menším posunem artikulace ѣ směrem vzhůru před jotou, též mohla hrát roli absence obdobného spojení v řečtině (na rozdíl skupin ία, ίε, ίη, ίο, ίου, jimž jsou slovanské skupiny -ѣ, -ѣ, -и, -иѦ, -ио ekvivalentem). Je zřejmé, že v nejstarším období staroslověnského písemnictví byly oba jery v pozici napjaté od *i*, *y* odlišovány a bez ohledu na svůj artikulační posun směrem vzhůru před jotou si zachovávaly fonologickou platnost jerových samohlásek. To dokazuje fakt, že v *Kyjevských listech* je stále rozlišováno mezi ѣж (ѣи) = *y* a ѣѣ (ѣи) = *ъjъ* v koncovce *nom. sg. m.* složených adjektiv. To v *Kij* umožňuje rozlišení mezi složeným tvarem *ptc. praes. act.* въсемогъи 2a13 = *vъsemogyъ* a složeným tvarem *ptc. praet.* могъи = *mogyъ* (Tkadlčík 1956,

201-202). Je však dlužno říci, že ani v *Kyjevských listech* již nejsou pravidla rozlišování trojího *i* dodržována zcela důsledně.

O to ještě větší různorodost panuje v způsobu realizace a zápisu jerů v pozici napjaté v staroslověnských památkách jihoslovanských. Van Wijk (van Wijk 1931, 172-187) dělí případy s jerem v pozici napjaté do tří skupin, my je na základě jím citovaného materiálu rozdělíme do dvou skupin, přičemž naše skupina a) sjednocuje jeho skupiny *a*. a *в*.

a) v této skupině se nacházejí *ь* a *ъ* v slabé pozici. Náleží sem hlavně koncovky *io*-kmenů, *ia*-kmenů a některé pády *i*-kmenů a též slovesné tvary přítomného času jako **рѣјѡ*, **бѣјѡ*, **тѣјѡ* a koncovky nepřímých pádů složených adjektiv jako **dobrѣimъ*, **dobrѣichъ*. Přítomné tvary typu **рѣјѡ*, **бѣјѡ*, **тѣјѡ* se realizují ve všech staroslověnských památkách jednotně jako *и*, *ѣ* (пѣиѣ, бѣиѣ, тѣиѣ) totéž platí i pro koncovky nepřímých pádů složených adjektiv typu **dobrѣimъ*, **dobrѣichъ* (добрѣимъ, добрѣихъ), pokud u nich nedošlo ke kontrakci. V případě koncovek *io*-kmenů, *ia*-kmenů a některých pádů *i*-kmenů však každá staroslověnská památka kolísá mezi psaním *ь* a *и* s větším či menším příklonem k jedné či druhé variantě. Toto kolísání na jednu stranu dokazuje vyšší artikulaci *ь* v této pozici, nikoliv však totožnost s *i*, na druhou stranu snahu zapisovat po vzoru nejstarších hlaholských textů tuto hlásku známkou pro *i*, avšak již bez odlišení znaku pro *ь* v pozici napjaté a znaku pro běžné *i*.

Až památky církevněslovanského období zavádějí u deklinačních koncovek poměrně důsledné psaní *и*. Důvodem k tomuto sjednocení patrně nebyla inspirace v nejstarším systému hlaholice, ale spíše fakt, že po zániku slabých jerů pravidelně zanikaly i liché jery v pozici napjaté. O pravidelném zániku napjatých jerů v slabé pozici dobře svědčí současné makedonské a bulharské výrazy jako *купување*, resp. *купуване*, *брака*, resp. *брата*. Avšak snaha zachovat dvojslabičnou strukturu těchto koncovek v církevní slovanštině vedla k všeobecnému rozšíření psaní *и* v těchto pozicích, což mělo oporu ve starších textech. Psaní *и* na místě jeru v poloze napjaté v slabé pozici se tak stalo poměrně pevnou církevněslovanskou normou a výrazným stylistickým příznakem knižního jazyka.

Skop tuto normu v drtivé většině případů zachovává a píše za jery v pozici napjaté v slabé pozici *и* a *ы*. Z množství dokladů *io*-kmenů můžeme uvést např. *nom. sg. веселиѣ* 4b3/A2:28, *dat. sg. повелѣнию* 19a1/A17:7, *nom.-acc. pl. видѣниа* 3b20/A2:17 atd., z *ia*-kmenů *nom. sg. братиа* 3a2/A1:16, *acc. sg. f. велиѣ* 19b15/A18:27, *loc. pl. в ладѣихъ* 23b23/A27:31 atd., z *i*-kmenů *instr. sg. ѣростиѣ* 5b9/Ps6:2, *nom. pl. людиѣ* 5b16/A3:11, *gen. du. ѿ ѿчию*

2b1/A1:9. Takřka výlučně je psáno и též v tvarech měkkého skloňování adjektiv na *-ьѣ* jako např. *gen.-acc. sg. m. бѣжиѣ* 11a10/A8:37, *instr. sg. m. величѣмь* 9b14/A7:57, *instr. sg. f. бѣжитѣѣ* 4b14/A2:33 atd. Pochopitelně jsou v *Skop* jako ve všech jihoslovanských památkách psány s i tvary sloves *пити, бити* apod. jako *пичѣтъ* 14a15/trop, *вижитѣтъ* 21b8/A23:3 atd. a též kontrahované skupiny *-ьi- > -y-* v složené adjektivní deklinaci, např. *instr. sg. m. сѣбѣмь* 2a8/A1:2, *gen. pl. ѿ мѣртвѣыхъ* 7b1/A4:10, *dat. pl. мѣртвѣымь* 7a9/A4:1, *loc. pl. при ногахъ апльскѣыхъ* 8b3/A5:2, *instr. pl. многѣми* 24b16/A28:10 atd.

Registrujeme též několik případů, kdy před deklinační koncovkou není и z jeru v pozici napjaté psáno. Je to *nom. sg. дѣланѣ* 17b27/lit a *теченѣ* 75a7/A13:25, *dat. sg. ѿбѣтованю* 48b8/Hb6:17, *ἀναλόγιον ἀναλόγιον* 52a27/lit, *трьпѣню* 52b14/kal, *instr. sg. моленѣмь* 50a4/Ph4:6, *gen. du. ѿ ѿчю* 11b28/A8:18 a *nom. pl. (i-kmenová koncovka) врачѣ* 58a24/kal, kde je ѣ v slabé pozici graficky zachován, dále *adj. acc. sg. f. величѣ* 72a9/trop. V těchto dokladech můžeme spatřovat vliv živé výslovnosti, přičemž tradiční psaní *-ниѣ*, resp. *-лиѣ*, s náležitým prejotovaným *ѣ/ѣ* po vokálu vedlo písaře *Skop* k tomu, aby *ѣ/ѣ*, napsal i v případech *дѣланѣ*, *теченѣ* a *величѣ*, což jsou jediné doklady psaní *ѣ* a *ѣ* po konsonantu.

b) Do této skupiny náleží silné ѣ a ѣ v pozici napjaté. Jak již bylo výše řečeno, *Kyjevské listy* v této pozici píší ѣ nezměněné, zatímco pro ѣ užívají většinou znaku ѣ (и). Ačkoliv byla tedy v této pozici jejich artikulace posunuta směrem k y/i, stále se jednalo o jerové fonémy. V staroslověnských památkách jihoslovanských i v silné pozici nacházíme značnou různorodost. Tak již *Zogr* má např. v *nom. sg. m. složených adjektiv* jednou *-зи* (J6:32), jinak *зи* nebo *зи*. Tvary *nom. sg. m. složených adjektiv* na *-зи* nejsou v nejstarších jihoslovanských staroslověnských památkách nijak časté (běžné jsou jen v *Supr*). Proto lze souhlasit s van Wijkem (van Wijk 1931, 173-174), že tvary na *-зи* jsou v jihoslovanských staroslověnských památkách restituované snad knižní cestou (pokud se nejedná o nářeční variantu), neboť na jihoslovanském území patrně již dříve došlo ke kontrakci **ьѣ > y*. Tento vývoj si však alespoň nářečně konkuroval s vokalizací **ьѣ > -ojь (-ои)*, zřídka dosvědčenou v staroslověnských památkách jako je *Mar Sin Euch* (van Wijk 1931, 174) a též v některých památkách církevněslovanských, jako je zejména *Grigoričův parimejnik* z přelomu 12./13 stol. (např. *вѣрнии* 15b21, *вечестнии* 20b12, *великои* 34v10 atd.). Není bez zajímavosti, že obdobné tvary jsou doloženy z nářečí okolo Soluně, srov. *голој-ум < *golьѣ*, *малкој-ум < *malькѣ* (Koneski 1983, 36). *Skop* v tomto ohledu zcela odpovídá stavu nejstarších jihoslovanských hlaholských

památek a zcela pravidelně užívá u složených tvrdých adjektiv staženou koncovku -ы (např. *nom. sg. m.* дѣнь гнѣь великы и просвѣщенны 4a2/A2:20, *acc. sg. m.* въ градъ самарейскы 9b24/A8:5 atd.). V tomto ohledu se nijak neodlišuje ani od většiny dalších církevněslovanských památek tohoto období.

Situace se silným ь v pozici napjaté je však poněkud odlišná. Staroslověnské jihoslovanské památky i v tomto případě kolísají mezi psaním -ии, а и, vzácně -ьи, přičemž se též již hojně objevuje vokalizovaná forma -еи (van Wijk 1931, 173-175). V církevněslovanských památkách pak forma s vokalizovaným -еи výrazně převládá a totéž platí i pro *Skop*. Vokalizované -еи nacházíme v *nom. sg. io*-kmenových substantiv na -ьъ jako жрѣвѣи 3b3_{bis}/A1:26 a v koncovce *gen. pl. i*-kmenů často druhotně přenesené též k *io*-kmenům a konsonantickým kmenům, jako např. людѣи 7b24/A4:21, дѣи 17a27/A15:7, мѣжѣи 7a13/A4:4 atd. Oproti těmto častým tvarům se objevuje jen jednou kontrahované -и дѣи 56a20/Hb12:10 a jednou též nekontrahované людѣи 6b23/A3:24. Velmi pravidelně je též -еи v *nom. sg. m.* složeného adjektivního měkkého skloňování, např. бѣи 10a27/A8:20, велѣи 2b12/Ps76:14, створѣи 8a8/A4:24, явлѣи 11b26/A9:17 atd., jen velmi zřídka nacházíme v *nom. sg. m.* měkké složené adjektivní deklinace kontrahované -и, např. бѣи слоуга 30b28/R13:4, мьни дпль 33a20/1C15:9.

Skupina *jь- na začátku slova dává v *Skop* и-, jak je běžné v staroslověnině i církevní slovanštině všech redakcí (např. *nom. sg.* имѣ < *jьтѣ, *I. sg. praes.* идѣ < *jьдо, имамь < *jьтатъ, *praep. из* < *jьз atd.). Jedinou výjimkou jsou tvary *ptc. praet.* od slovesa *jęti ѣрь 5b5/A3:7, ѣрьше 11b5/A9:8 12b26/A9:41 18a8/A16:19 22a14/A21:30, ѣрьшимь 3a5/A1:16, které vznikly snad vyrovnáním podle tvarů téhož slovesa s předponou jako поѣрь 1a5/trop, приѣрь 4b15/A2:33, ѡѣрьше 24a9/A27:40 apod., kde se jedná o vokalizaci náležitou. Tvary tohoto slovesa s počátečním и- za *jь- nejsou v *Skop* vůbec doloženy.

Nosové samohlásky

Skop je rukopisem jednojusovým užívajícím pouze jediný nosovkový grafém ѣ. Tento grafém stojí téměř vždy v pozicích etymologicky náležitých nosových vokálů, případy denazalizace nebo užití grafému ѣ na nenáležitých pozicích jsou vzácné a většinou jen málo průkazné. Kvůli užití jednojerového pravopisu lze též v *Skop* jen velmi omezeně sledovat rozsah

tzv. záměny nosovek, což je typický jev pro církevněslovanské rukopisy makedonské a zčásti bulharské.

Denazalizace φ

Jak jsme již uvedli, případy denazalizace jsou v *Skop* vzácné a většinou nejsou příliš průkazné. Přesto nacházíme alespoň některé doklady denazalizace $\varphi > e$. Nejprůkaznější jsou čtyři případy psaní zvratného zájmena *sę jako *ce*, jedná se o tato místa: *мнѣше же ce* *ѣако въ снѣ видѣ* *ἐδόκει* 15a10/**A12:9** (*мнѣше Ochr Mak*, *мнѣше ca Slepč*), *въ ересѣ бо сѣи вѣсто намъ естъ • ѣако вѣѣ прѣвѣки глѣ ce* *ἀντιλέγεται* 25a20/**A28:22** (*прѣвѣки глѣ ca Mak*), *испрѣва неражажциѣ неплоди весели ce* *εὐφράνθητι* 55b26/trop (*възвѣли ca S-882*), *да оумножитъ ce* *въ разоумъ бжеи* *πληθυνθείη* 73b23/**2P1:2** (*да оумножитъ ca Christ*), *то ce* *ти сказоуиеть да испльниши все до великаго поста* 77b15/lit. Další doklad psaní očekávaného φ jako ϵ však již není jistý, proti evangelnímu citátu v *Skop* *и ты втпроуѣ прѣрокъ вы(шьнѣго)* 71a27/**L1:76** sice stojí *отпроуѣ Zogr Mar*, nicméně *втпроуѣ* může být též *voc. subst. отрокъ*. Ještě méně jisté jsou dva doklady výskytu *-e* na místě etymologického *-ę* v koncovkách participií. První z nich je *сиде сѣ народъ • и разумѣси ca ѣако слышахомъ единого когожо ихъ • въ свои ѣззыкѣ глѣциѣ* (*sc. апостолы*) *λαλοῦντων*, *var. λαλοῦντας* 26a13/**A2:6** (= *Mak Vran*, *глѣциѣ Ochr*, *глѣциѣ Crk*, *глѣци Karp*). Náležitě by bylo užití *acc. pl.* na *-ę(ję)*, neboť lid slyšel mluvit apoštoly. Náležitý tvar však nacházíme jen v *Ochr* a *Crk*, zatímco koncovku *-e* nalézáme vedle *Skop* i v *Mak Vran*. To spíše než na fonetickou proměnu poukazuje na syntaktickou záměnu předmětu s podmětem. Další podobný doklad nacházíme jen o něco níže: *иудеиѣ пришеельци • слышимъ глѣциѣ ce* *• критѣне и дравлѣне • ѣшимъ ѣззыкѣмъ • величина бжеи* *λαλοῦντων* 26a23/**A2:11** (*глѣциѣ Ochr*, *глѣциѣ Mak Crk*, *глѣциѣ Vran Karp*). Ani v tomto případě se patrně nejedná o fonetický proces, ale opět o proměnu na úrovni syntaktické, participium bylo vztaženo k přísudku *слышимъ*, tedy nikoliv *slyšíme mluvit v našich jazycích* (Ekum.), jak je náležité, ale chybné *slyšíme, mluvíce v našich jazycích*. Shodný tvar ve *Vran* a *Karp* je opět svědectvím podpírajícím syntaktický výklad. Ani v těchto dvou případech tudíž nemůžeme denazalizaci pokládat za průkaznou. Pro denazalizace $\varphi > e$ nepřímě svědčí haplografie *възнесѣ* 3a19/**A1:22** za *възне(ce) сѣ*. Totožná fonetická realizace dvou po sobě jdoucích slabik by tento případ dobře objasňovala.

43v6 *Stan*, ἀλεξανδρῆσις A28:11 *Verk*. Zajímavé je, že zcela obdobný doklad s denazalizací nacházíme i v *Grš* ἀλεξάνδρῆσις A6:9, což je dalším svědectvím makedonské předlohy této hlaholské památky. V *Skop* je tedy nutno tento způsob psaní pokládat za odraz rozšířené makedonské tradice psát jméno *Alexandr* a analogicky k tomu i *Andronikos* tímto způsobem, o fonetické realizaci tohoto znaku v *Skop* to však nic samo o sobě nevyovídá. Za doklad záměny Δ a ϰ nemůžeme pokládat ani zápis ϰδρινηκ τὸ σκεῦος 23a22/A27:17 (ϰδρο sic! *Karp*, recte ϰδρινη *Mak Crk*), kde spíše došlo ke kontaminaci slova ϰδρινη ,σκεῦος‘ s výrazem ϰδρῆ ,όξύς, ταχύς’, podobně motivovaná chyba se na tomto místě nachází i v *Karp*.

Jasně případy denazalizace ρ nejsou přítomny ani v koncovkách. Ve verši φιλίππῃ • слышϰ и ѣтѣца прѣка исаниϰ • и рече разꙋмѣиши оꙋбо иже ѣтеши ἤκουσεν 10b19/A8:30 (слыша *Slepč Vran*, слышаше *Crk*) bychom sice očekávali aorist слыша, avšak i užití *ptc. praes. act.* слышϰ je syntakticky možné a podobné záměny nejsou v *Skop* výjimečné. Zajímavé jsou též doklady ve verši ни възидϰ въ ѱѣльмъ къ прѣднимъ мене дпѣломъ • иϰ идϰ въ аравиѣ • и паки възвратиѣ ϰ въ дамакѣ оꙋдѣ ἀνήλθον (var. ἤλθον, ἀπῆλθον) εἰς Ἱεροσόλυμα πρὸς τοὺς πρὸ ἐμοῦ ἀποστόλους, ἀλλὰ ἀπῆλθον (var. ἀπῆλθα) εἰς Ἀραβίαν, καὶ πάλιν ὑπέστρεψα εἰς Δαμασκόν 37a24-27/G1:17 (възидохъ – идохъ *Christ Crk Mak*, възидохъ – идѣ *Ochr*, възидохъ – ишедъ *Slepč*, възидъ – идъ *Šiš Hval*). Zdánlivé tvary *l. sg. praes.* възидϰ, идϰ by správně měly být v aoristu, stejně jako stojí v aoristu následující sloveso възвратиѣ. Řešení mohou poskytnout tvary asigmatického aoristu възидъ, идъ, které zachovávají *Šiš* a *Hval*. Je dost dobře možné, že tyto tvary stály i v předloze *Skop*. Písař, který patrně tyto starobylé tvary nerozpoznal, ve snaze eliminovat domnělou denazalizaci ϰ > ϣ v předloze hyperkorektně zaměnil jerový znak jusem, jako by šlo o *l. sg. praes.* Snad se tedy může jednat o určitou stopu toho, že *Skop* vznikl v prostředí, které znalo denazalizaci ρ > ᾱ. Nedostatečně průkazný je doklad въ ѡ • дѣни • смотрϰ петръ • прииде въ домъ мариниѣ συνιδών, var. ιδών 15b5/A12:12 (смотръ *Ochr Crk*, смотривъ *Christ Slepč Karp*, смотръ *Vran Hilf*), kde nacházíme psáno смотрϰ místo očekávaného *ptc. praet.* смотръ. Tvar смотрϰ však současně odpovídá tvaru *ptc. praes. act.*, tedy se spíše jedná o záměnu na úrovni morfologické než fonetické.

Vícekrát zdánlivou záměnu ϰ a ѣ nacházíme v koncovkách proprií cizího původu. Registrujme *acc. sg.* прииде въ кореньтϰ εἰς Κόρινθον 70a20/A18:1, идϰ въ дамакѣ εἰς τὴν Δαμασκόν 70b14/A26:12. Tato dvě propria však mohla být též mylně přiřazena k substanti-

vům ženského rodu. Dokladu *gen. sg.* и мнози ѿ кореньтѣ слышавыше και πολλοὶ τῶν Κορινθίων 70a23-24/A18:8 by mohlo naznačovat záměnu *λ* a *κ*, ale spíše se jedná o syntaktický proces expanze akuzativu po genitivních předložkách, dokladů tohoto druhu lze v *Skop* najít více (o tom dále v přehledu syntaktických jevů, str. 156). K prosté záměně singuláru a plurálu došlo asi v případě dokladu в немъже бывшимъ въ ерѣмѣ • поимыше архiereie • и старцы иудеисти • просѣце на нѣ (sc. на павѣла) прѣ кат' αὐτοῦ 22a28/A25:15 (на нь *Mak Crk Karp*).

Za případ zpětné grafické záměny *κ* a *ь* nelze pokládat ani doklad въ етѣрни ἐπὶ τῆν ῥύμην 11b10/A9:11 místo očekávaného въ етѣрны. V tomto slově má totiž psaní jusového znaku vývojové opodstatnění. Jedná se o jedno ze slov, ve kterých je doložen rozvoj sekundárního nosového vokálu na místě původního slabého jeru. Tato nosovka patrně nebude přímým pokračováním starého jeru, ale spíše druhotným vkladným vokálem rozkládajícím složitou konsonantickou skupinu. Že mohly mít v makedonském prostoru tyto vkladné vokály charakter nosovky *ϕ* (v dalším vývojovém stupni *ǣ*) dokazuje současná makedonština, ve které není charakter vkladných vokálů totožný se střídnicemi jerů, ale vždy se shoduje se střidnicí nosovky *κ*, srov. např. současné makedonské *магла, лага, лажица*. Dalším důkazem nosového charakteru vkladného vokálu jsou i tvary z jihomakedonských dialektů zachovávající zbytky nazaloty, jako jsou např. výrazy z obce Visoka na Soluňsku *laⁿžá < *lʷža, laⁿžica < *lʷžica, maⁿgla < *mʷgla* (Vidoeski 2000, 199). V severomakedonských nářečích však vkladný vokál kvůli rané denazalizaci (*ϕ > e, ϕ > u*) nosový charakter získat nemohl, což také dokazuje fakt, že vkladný vokál v nich má charakter společné jerové střidnice *ǣ*, nikoliv střidnice *u* nosovky *ϕ*, srov. např. severomakedonské nářeční *lǣža, māgla, māska* (Vidoeski 1999, 199). Doklad етѣрни byl tak do *Skop* patrně přenesen z předlohy či je odrazem širší makedonské církevněslovanské tradice. Na druhou stranu však nemůžeme předpokládat, že by tento výraz byl čten podle severomakedonské střidnice *ϕ* jako ^x*stugna*. V tomto období nemůžeme počítat ani s nosovou výslovností, takže toto slovo bylo čteno nejpravděpodobněji jako *stǣgna* s obvyklou makedonskou střidnicí za *ϕ* před změnou *ǣ > a* na části makedonského území. Tato výslovnost by nakonec byla i v souladu s charakterem vkladného vokálu v severomakedonských nářečích. Tedy alespoň jisté náznaky fonetické platnosti znaku *κ* jako *ǣ* na místě nosovky *ϕ* v *Skop* snad spatřovat můžeme.

Mezi doklady denezalizace ϱ v $\check{a}$ nemůžeme počítat staré dublety $\text{сѣмьнѣниѣ} \times \text{сѣмьнѣниѣ}$, přičemž *Skop* užívá variantu s jerem: вѣ сѣмьнѣниѣ 13b25/A10:29, сѣмьнѣниѣ 45a27/R14:23.

Skop zcela postrádá doklady denazalizace ϱ v u typické pro severomakedonské texty. V nich je tento druh denazalizace doložen ve všech pozicích slova, v největší míře v rukopisech jako je např. *Radomirovo evangelium* z 13. stol. (Ugrinova-Skalovska–Ribarova 1988, 18-19), *Kratovské evangelium* a *Verkovičův apoštol* ze 14. stol. (Bicevska 2001, 86). Mezi takové případy opět nemůžeme počítat staré dubletní tvary v kořeni $\text{мѣд-} \times \text{моуд-}$ v dokladech зѣмоудѣниѣ 8b14/A5:7 22b3/A25:17, моудно ѣхавьше 22b24/A27:7, незѣмоудно 52b26/trop a $\text{моуд-} \times \text{мѣд-}$ v dokladech ноуѣд 31a2/R13:5, ноуѣд 53a11/Hb7:27 $\times \text{ѡ}$ нѣдѣд 24a15/A27:41 25a11/A28:19. Jako doklad záměny ϱ a u není možné vzít ani výrazy фрѣгнѣд 19b3/A18:23, вѣ фрѣгнѣд 24b22/A28:13 26a19/A2:10 za řecké $\Phi\rho\upsilon\gamma\acute{\iota}\alpha$, ve kterých stojí ѣ za řecké u místo očekávaného ou nebo u . Psaní tohoto slova s ѣ totiž nacházíme i v dalších rukopisech jako je *Ochr Slepč Mak*, tedy se jedná o odraz širší církevněslovanské tradice s nejasnou motivací.

Denazalizace ϱ v u stejně jako denazalizace ϵ v e byla v severomakedonských nářečích podobě jako v dalších nářečích štokavského kontinua již v 11. století završeným procesem. Úplná absence dokladů denazalizace ϱ v u v *Skop* však nemusí znamenat absenci vztahu se severomakedonskými nářečemi. Písař *Nikola* se mohl denazalizací ϱ v u vyhýbat záměrně ve snaze držet se norem tradiční makedonské církevní výslovnosti, se kterými byl podle všeho velmi důkladně obeznámen. Z uvedených náznaků můžeme usuzovat, že tradiční střídnicí v liturgické výslovnosti bylo stále $\check{a}$. Na počátku 14. století však již bezpochyby existovala makedonská nářečí s mladším přechodem $\check{a} > a$, což dobře dokládá již *Evangelium popa Jovana* z 13. stol. (Koneski 1967, 45). Avšak patrně fakt, že severomakedonským dialektům byl vlastní foném $\check{a}$, i když v jiných pozicích (jako střídnice za ѣ , ѡ), vedl k zachování starší liturgické výslovnosti $\check{a}$ i jako střídnice nosovky ϱ . Současně je zjevné, že liturgická výslovnost, kterou reflektuje *Skop*, je stejně jako v případě střídnic za jery jistým nadnářečním kompromisem. Současně se střídnicí $\check{a}$ za ϱ totiž *Skop* o něco jasněji dokládá též střídnici e za ϵ . Avšak v dialekttech, ve kterých je střídnice $\check{a}$ za ϱ , má ϵ střídnici shodnou s vokálem $\check{a}$. Až když začal vokál $\check{a}$ splývat s vokálem e , tak s ním současně splynula i střídnice za ϵ . *Skop* však žádné doklady záměn $\check{a}$ a e neobsahuje, vokál $\check{a}$ byl jeho písařem bezpochyby přesně rozlišován. V tom případě je zřejmé, že nosovka ϵ v písařově nářečí přešla v e bezprostředně,

Samohláska *ä* (*jat'*)

Jak už z grafematické a pravopisné analýzy *Skop* vyplynulo, pro zápis vokálu *ä* jsou podle pozice ve slově užívána písmena *ѣ* a *ѧ*. V případě zápisu pomocí *ѧ* pravděpodobně vokálu *ä* předcházelo protetické či hiátové *j* (např. *ѧко* = *j*äko, *ѧсти* = *j*ästi, *даѧти* = da^läti, *братиѧ* = brati^lä apod.). Toto *j* však podle všeho nemělo fonologický charakter, neboť skupina *ja*, která by tvořila skupině *jä* protiklad, zřejmě neexistovala. *Jat'* v obou grafických variantách stojí pravidelně a zcela bez výjimky na místě vokálu praslovanského *ě* vzniklého z diftongů *äi/äi* a z *ē*, záměna s *e* není doložena ani v jednom případě. Z toho je zřejmé, že vokál *ä* byl stále pevnou součástí vokalického systému, ze kterého písař *Skop* Nikola vycházel.

Vokál *ä* se však v jazyce *Skop* nachází nejen na místě psl. *ě*, ale též pravidelně v pozicích, kde došlo k přehlásce *a* v *ä*. Tato přehláska po palatálních souhláskách má zajisté velmi starý původ, dosvědčuje ji jak známo již hlaholská grafika, která neznala rozdíl mezi *ja* a *jä* (v obou případech užívala znaku *Ɑ*). Ve skutečnosti takového rozdílu nezná ani o mnoho staletí mladší *Skop*, přestože užívá pro zápis tohoto vokálu dva znaky *ѣ* a *ѧ*. Ty však rozlišuje, jak už jsme ukázali, pouze formálně, oba zastupují tentýž foném *ä*. Repertoár palatálních souhlásek, po kterých docházelo k přehlásce *a* > *ä*, se však během času proměňoval a svou roli zajisté hrály i nářeční rozdíly. Můžeme předpokládat, že tato přehláska byla v nejstarší fázi staroslověnštiny provedena po všech palatálních souhláskách, tedy po měkkých párových *ř*, *ň*, *l'*, včetně *l'* epentetického, resp. též po *s* (ve tvarech zájmeny *vbьb* a jeho odvozeninách). Tato přehláska proběhla též po měkkých nepárových sykavkách *š*, *ž*, *č*, *c*, *dz* a po původně měkkých konsonantických skupinách *št'*, *žd'*. K této přehlásce došlo též po neslabičném *j*, které bylo tímto defonologizováno, neboť jeho výskyt byl posléze určen jen pozičně před předními vokály na počátku slova či slabiky. Takový stav je alespoň zbytkově zachován ještě v nejstarších hlaholských památkách, nejdůsledněji v *Kyjevských listech* (Vaillant 1948, 76), ve kterých je po všech těchto souhláskách doloženo psaní *ѣ* (resp. hlah. *Ɑ*). V staroslověnských hlaholských památkách jihoslovanských, jako jsou čtveroevangelia *Zografské* a *Mariánské*, *Assemaniho evangeliář* a *Sinajský žaltář*, je psaní *ѣ* po původně měkkých sykavkách a konsonantických skupinách *ц*, *жд* také ještě známé, ačkoliv už *Ɑ* převládá. To svědčí o probíhajícím procesu depalatalizace těchto měkkých nepárových souhlásek.

Skopský apoštol náleží mezi památky, které pravidelně píše *ѧⱭ*, *ждⱭ*, *цⱭ*, *ждⱭ* na jedné straně a *ѣѣ*, *ѣѣ* (v tvarech odvozených od základu *vbьb*) na straně druhé. Taková distribuce je

běžná ve většině bulharských a makedonských církevněslovanských památek. Jistou odchylku tvoří památky odrážející ochridské nářečí, které charakterizuje depalatalizace afrikáty *č* projevující se psaním *Ѡ*- a též záměnou nosovky v skupině *Ѡ* > *Ѡ̣* (např. *Ѡ*ѠѠ > *Ѡ̣*ѠѠ, srov. ochridské nářeční *čādo*, Koneski 1983, 46). Další specifickou skupinu tvoří církevněslovanské rukopisy, které s větší či menší důsledností v zásadě zachovávají nejstarší staroslověnský model a píší *ѠѢ*, *ѠѢ* atd. Mezi takové rukopisy náleží např. *Dobromirovo evangelium* z 12. stol., *Dobrejšovo evangelium* z 13. stol., a též některé mladší rukopisy jako *Lobkovský parimejnik* z přelomu 13./14. či *Verkovičův apoštol* z 14. stol. (Ribarova 1991, 33). Spíše než návaznost na starobylé hlaholské předlohy lze tento jev vysvětlit vlivem jihomakedonského nářečního prostoru, ve kterém si tupé sykavky zachovaly měkký charakter až do současnosti a společně s tím byla v tomto prostoru v různé míře zachována i přehláska *a* > *ä* po měkkých souhláskách. Můžeme předpokládat, že izoglosa této přehlásky v minulosti zasahovala mnohem severněji než dnes. Podle toponym a některých nářečních tvarů sahala podle B. Vidoeského (*Траги од прегласувањето на *a во ä /e*, Vidoeski 1999, 69-74) tato izoglosa až po linii Debar - Prilep - Štip - Kočani - Delčevo. Stejný druh přehlásky je též doložen v dialekttech jihobulharských (srov. *шѣнки* < *шанки*, *жѣби* < *жаби*, *чѣши* < *чашу*, Stojkov 2002, 215). Po afrikátě *c* a po *z* vzniklém ze znělé afrikáty *dz* rozlišuje *Skop* *ě* a *a* na svých etymologických pozicích (např. *ицѢление* 6a7/**A3:16**, *рѣцѢ* 7a10/**A4:3**, *рѣцѢте* 1b10/**Ps65:3**, *зѢло* 23a23/**A27:18**, *нозѢ* 21a19/**A21:11**, *помозѢте* 22a8 × *нарицѢте* сѢ 14a4/**A10:32**, *вѢдовицѢ* 12b111/**A9:36**, *сѢжѢемь* сѢ 7a22/**A4:22**, *подвижѢ* сѢ 8a21/**A4:31** atd.). Neutralizace opozice mezi *ä* a *a* ve prospěch *a* po depalatalizovaných ostrých afrikátách *c* a *dz* je jevem typickým pro východomakedonská nářečí a tento jev nachází svůj odraz i v řadě církevněslovanských památek, které píší *Ѡ*ѠѠ, *Ѡ*ѠѠ apod. Mezi takové památky náleží např. *Makedonský (Strumický) apoštol*, *Karpinské evangelium* a *apoštol* nebo *Lobkovský parimejnik* (Ribarova 1991, 33). Ve *Skop* takové tvary nenacházíme. Nacházíme zde však doklady přehlásky *ě* > *a* po depalatalizovaném konsonantu *ж* a depalatalizované konsonantické skupině *Ѡ* před druhotnou koncovkou 2. *pl. imper.* u sloves III. třídy *-Ѣте* (místo původní *-ите*): *нѣ лѣжѢте* 41a29/**C3:9**, *вѣсплѣѠѢте* 5a20/**Ps46:2** 19b30/**Ps46:2** (*вѣсплѣѠѢте Sin*), což plně souhlasí s předpokládaným vývojem *ѠѢ*, *жѢ*, *ѠѢ*, *жѢ* v *Ѡ*Ѡ, *ж*Ѡ, *Ѡ*Ѡ, *ж*Ѡ v důsledku depalatalizace.

Přehláska *a* > *ä* po měkkých párových konsonantech *ř*, *l*, *n* je v *Skop* zcela pravidelným jevem bez jakýchkoliv odchylek. Zachovávání této přehlásky je nakonec typickou normou makedonských i bulharských církevněslovanských rukopisů. Podle důslednosti, s jakou

je tato norma zachovávána až hluboko do 14. století, můžeme předpokládat, že se nejednalo pouze o jev pravopisný, ale též o typický jev církevněslovanské výslovnosti (to snad platí též pro *čä*) i v těch nářečních oblastech, kde tato přehláska nebyla známa. Mezi takové oblasti podle všeho náleželo ve 14. století i severomakedonské prostředí, o čemž svědčí sporadické odchylky od této normy v některých severomakedonských rukopisech, přičemž v tomto ohledu nelze ani vyloučit možnost vlivu rašského pravopisu (Bicevska 2001, 104-105). Písař *Skop Nikola*, jako dobrý znalec církevněslovanských norem a tradiční církevněslovanské výslovnosti, však tuto přehlásku zachovával zcela důsledně.

Samohláska ü

Z grafematické a pravopisné analýzy *Skop* vyplynulo, že grafém *ю* zastupuje stále samostatný foném *ü*, který byl snad ještě zachováván tradiční liturgickou výslovností, pokud již byl vlastním severomakedonským nářečím neznámý. Tento vokál vznikl přehláskou po původně palatálních konsonantech, stejně jako po nich došlo k přehlásce *a* v *ä*. Pokud je ale přehláska *a* v *ä* po tupých sykavkách *š*, *ž*, *šť*, *žd'*, *č* a ostrých afrikátách *c*, *dz* v jihoslovanských staroslověnských památkách doložena již ve více či méně narušeném stavu, je psaní grafému *ю* v těchto pozicích vedle *Kyjevských listů* i v jihoslovanských staroslověnských památkách (vyjma cyrilských *Supr Und En*) zachovávalo mnohem důsledněji (van Wijk 1931, 180-182). Pozůstatky fonému *ü* zachovaly až do současnosti některé okrajové jihomakedonské a jihobulharské dialekty. Vokál *ü* je znám nářečí vsi Boboštica na území dnešní Albánie (Vidoeski 2000, 247) a pozůstatky této výslovnosti můžeme sledovat podle přehlásky *ü > i* ve slovech jako *клич* (< **kličь*), *лунѣв* (< **lüt-*) i v některých bulharských dialektech, např. v panagjurském či v řadě jihovýchodních nářečí, kde jsou dokonce rozšířeny i opačné záměny *i > u* (např. *жыв* < **živь*, *үйме* < *imę* < **jьmę*, Stojkov 2002, 210). Stejně jako v případě přehlásky *a > ä* můžeme předpokládat, že izoglosa fonému *ü* sahala v minulosti podstatně severněji a postupem času ustupovala směrem na jih. Není proto divu, že se pod vlivem jihomakedonských literárních středisek, jako bylo v první řadě středisko ochridské, stalo *ü* po palatálách součástí tradiční liturgické výslovnosti, která mohla být užívána i v oblastech, které tuto přehlásku neznaly.

Vývoj vokálu *ü* byl do značné míry analogický k vývoji přehlásky *ä*. Tupé sykavky *š*, *ž*, konsonantické skupiny *šť*, *žd'* a ostré afrikáty *c*, *dz* prodělaly depalatalizaci (až na okrajový pás jižních nářečí), čímž byla po nich přehláska *u > ü* odstraněna. Snad se však v těchto pozi-

cích udržel vokál *ü* o něco déle než vokál *ä*, o tom snad svědčí jeho podstatně důslednější zachovávání ve většině staroslověnských památek. Jedině staroslověnské památky východobulharského původu, jako je *Supr*, *En*, *Und*, dokládají odstranění této přehlásky, neboť v těchto pozicích užívají prakticky již jen *oy*. Oproti tomu depalatalizace tupé afrikáty *č* proběhla ve většině nářečí se značným zpožděním (pokud vůbec), proto i památky jako *En* a *Und* stále píší *чю*, což se záhy stalo pevnou církevněslovanskou normou (stejně jako psaní *чѣ*). Dokonce i památky ochridského původu, jako je v první řadě *Ochridský apoštol*, které dokládají záměnou *чѣ > чѣ* a psaním *чѣ*- nářeční depalatalizaci *č*, píší vlivem této normy stále *чю* (Kuľbakin 1907, CVIII). *Skop* se této normy také drží a píše na jednu stranu důsledně *шoy*, *жoy*, *цoy*, *жoy* a na druhou stranu důsledně *чю*. Stejně je *ю* pravidelně psáno po měkkých párových souhláskách *лю*, *ню*, *рю* (až na výše zmíněný doklad *рoyѣ* 52b/tit, kde se však patrně jedná o disimilaci měkkosti). Případ, kdy by se *ü* nacházelo po měkkém *s*, není v *Skop* doložen. Stejně jako v případě přehlásky *ä* předpokládám, že byl písař *Skop* Nikola dobře obeznámen s užíváním vokálu *ü* v tradiční liturgické výslovnosti a podle toho jej v textu *Skop* důsledně užíval, přestože byl podle všeho na počátku 14. století vokál *ü* severomakedonským nářečím již neznámý. I v dalších severomakedonských památkách je po měkkých párových konsonantech a po *č* užíváno znaku *ю* se značnou důsledností, přesto se však sporadicky najdou i případy psaní s *oy* (Bicevska, 2001, 154-155). Doklady typu *лoubиTe*, *peвнителѣ*, *мopoy*, *вpатapoy* v těchto textech však nemusí současně svědčit o depalatalizaci měkkých párových konsonantů, protože, jak jsme ukázali výše, tehdejší církevněslovanský pravopis žádné přímé prostředky k vyjádření palatálnosti konsonantů neměl. Proto můžeme takové zápisy interpretovat jen jako doklady neexistence přehlásky *u > ü* po stále měkkých párových konsonantech. *Skop* však až na výše zmíněný případ žádné takové odchylky nezná.

Samohláska *y*

Na rozdíl od grafémů *ѣ* a *ю* můžeme o grafému *ы* v zvukovém plánu jazyka *Skop* s jistotou prohlásit, že neoznačuje žádný zvláštní foném, ale jeho zvuková realizace byla zcela totožná s realizací grafému *и*. V tomto případě nemůžeme ani předpokládat, že by vokál *y* stále běžně rozlišovala tradiční liturgická výslovnost. Na rozdíl od důsledného užívání grafémů *ѣ* a *ю* ve výše popsaných pozicích jsou v *Skop* doloženy mnohačetné vzájemné záměny *ы*

a и, které jsou koneckonců typické pro všechny jihoslovanské církevněslovanské památky od 13. století.

Proces splynutí *y* a *i* prošel několika vývojovými fázemi. V první fázi došlo ke splynutí původně samostatných fonémů *i* a *y* v jediný foném, který se však v závislosti na povaze předcházejícího konsonantu realizoval buď ve své přední nebo zadní variantě. Na fonetické úrovni tedy zůstal ještě v této fázi určitý rozdíl mezi *i* a *y* zachován. Typickým projevem tohoto stupně vývoje je přechod *i* v *y* po depalatalizovaných tupých sykavkách a afrikátách; takové příklady nacházíme již např. v *Mar старьци* **Mt27:41**, *прѣнасы* **J2:15** (van Wijk 1931, 179). Pokročilý stupeň tohoto rozvoje dokládají některé památky 13. století, které přijímají psaní *шы*, *жы*, *чы*, *жды*, *цы*, *сы* (vedle *ѣи*) za pravopisnou normu. Mezi takové památky náleží např. *Stamatovo evangelium* z první poloviny 13. století, vlivem předlohy je podobný systém uplatněn i v *Lobkovském parimejniku* z konce 13. či počátku 14. století (Ribarova 1986, 72). Doklady tohoto druhu jsou však známy i ze *Slepčenského apoštola* z konce 12. století (Il'jinskij 1912, LXVI) a z dalších památek. Většina staroslověnských a církevněslovanských památek se však i přesto snaží rozlišovat *i* a *y* v etymologických pozicích, samozřejmě hlavně v mladších textech s mnoha odchylkami. Mezi takové texty náleží i *Skop*. V době jeho vzniku již bezpochyby žádný fonetický rozdíl mezi *i* a *y* neexistoval, proto distribuce znaků *ы* a *и* závisela jen na předloze, pravopisné tradici a písářových zvyklostech. Upomínkou na starší fázi, ve které byly *y* a *i* pozičními variantami, je v *Skop* doklad *acc. du* *оушы* 9b14/**A7:57** a četnější případy psaní *цы* v koncovkách (*nom. pl.* *велицы* 6a19/**A5:13**, *домашницы* 21a23/**A21:12**, *клеветницы* 22b5/**A25:18**, *наслѣдницы* 29a26_{bis}/**R8:17** 29a27/**R8:17**, *причѣстницы* 68b7/**Hb12:8**, *прѣроцы* 6b24/**A3:24**, *прѣвопрѣстольницы* 71b2/*троп*, *старцы* 22a28/**A25:15**, *творцы* 28a3/**R2:13**, *вѣцы* 30a6/**R9:5**, *ѣзицы* 57b2/**C4:18**; *dat. sg.* *любовдѣицы* 44b19/**1C6:15**, *темницы* 6b6/**A5:19** 18a24/**A16:26**; *loc. sg.* *въ горницы* 20a29/**A20:8**, *въ срѣцы* 29b17/**R10:6**, *въ лицы* 34b19/**2C4:6**, *на лицы* 37b3/**2C3:13**; *loc. pl.* *въ срѣцыхъ* 28a8/**R2:15**; *2. sg. imp.* *вѣлѣцы* *сѣ* 15a6/**A12:7**, *не рѣцы* 29b17/**R10:6**). Etymologické psaní *ци* však u koncovek v *Skop* výrazně převládá.

Můžeme předpokládat, že na většině makedonského území fonetické rozlišení pozičních variant *y* a *i* fonému /i/ přetrvávalo přinejmenším až do konce 12. století. Kolísání mezi znaky *ы* a *и* ve většině památek tohoto období odráží především probíhající depalatalizaci měkkých nepárových konsonantů nebo má jen náhodný charakter, což můžeme objasnit tím,

že akustický rozdíl mezi přední a zadní variantou fonému /i/ nebyl ve všech pozicích a ve všech nářečích stejně výrazný. To je snad příčinou sporadických záměn *i* a *y* v památkách jako je *Mariánské evangelium* nebo *Clozův sborník*, ve kterých můžeme rané oslabování fonetického protikladu *i* a *y* vysvětlit srbským jazykovým vlivem (Vaillant 1948, 59). Již staroslověnské památky východobulharského původu, především *Sav* a *Supr*, dokládají občasné záměny *y* > *i* po *r* (např. **отъкрити Mt11:27 Sav**, **рѣзы 495:30 Supr** atd.), což lze vysvětlit nářeční ranou depalatalizací měkkého *r*. Ačkoliv se po tomto depalatalizovaném *r* jevil foném /i/ ve svém zadním alofonu jako *y*, písaři měli zjevně tendenci psát *и*, obdobně jako je psali *i* po depalatalizovaných *ши*, *жи*, *ци*, *жди* taktéž se zadní variantou fonému /i/. V *Skop* jsou oboustranné záměny *ы* a *и* po *р* doloženy pochopitelně také (např. **рѣмѣдрѣж acc. pl. m. 25b12/trop**, **ѣтерѣ acc. pl. m. 18b28/A17:6**, **варьвары nom. pl. 24b2/A28:4**, **рымлѣнемь 18a13/A16:21**, **ѣтеры nom. pl. m. 18b19/A17:4** atd.), avšak nejsou častější než obdobné záměny po jiných konsonantech.

Až zánik měkkostní korelace konsonantů zapříčinil definitivní ztrátu fonetické opozice mezi alofony *y* a *i* fonému /i/. Můžeme též pozorovat souvislost mezi zánikem měkkostní korelace konsonantů s ústupem přehlásek *ä* a *ü* po palatálních konsonantech. Rovněž můžeme počítat s postupem tohoto procesu od severozápadu k jihovýchodu, nakonec právě v jižním pásu makedonských a bulharských dialektů a ve východobulharských nářečích se měkkostní korelace konsonantů udržela nejdéle. To platí i pro zbytky fonologické opozice mezi *i* a *y* v nářečích kolem Soluně, kde však *y* splynulo s *ä*, např. *synъ* > *sän*, *bylъ* > *bäl* (Koneski 1967, 39). Z tohoto důvodu je v jihomakedonských památkách z konce 12. či počátku 13. století, jako je např. *Ochridský apoštol*, *Boloňský žaltář* nebo *Grigorovičův parimejník*, distribuce *i* a *y* ještě většinou správná, zatímco pro památky druhé poloviny 13. století, jako je např. *Makedonský (Strumický) apoštol*, a zejména pro rukopisy severomakedonské, jsou mnohačetné oboustranné záměny *i* a *y* ve všech pozicích slova charakteristickým jevem. Tento stav platí samozřejmě též pro severomakedonský *Skop*.

Případy záměny *y* > *i* jsou v něm natolik časté ve všech pozicích slova, že je nemá význam všechny jmenovat, je možné jich nalézt hojný počet na prakticky každé straně rukopisu. Přesto se však v některých slovních kořenech, sufixech a koncovkách objevují častěji než u jiných. Časté jsou např. ve tvarech slovesa **быти**, to však může být zapříčiněno vůbec vysokou frekvencí tohoto slovesa. Doloženy jsou tak tvary aoristu jako *l. sg.* **вѣхъ 13b28/A10:30**, *3. sg.* **вѣсть 59a21/Hb8:5**, *l. pl.* **вѣхомь 32a13/1C4:9** atd., ačkoliv tvary s *ы* převažují. Je zajímavé, že

je i téměř pravidelně psáno, když jsou tyto tvary užity jako součást kondicionálu, např. **внхъ** ... оугаждаль 39b9-10/**G1:10**, не **внхъ** была 39b12-13/**G1:10**, не **ви** была 59a17/**Hb8:4**_{bis}, **ви** било 67a28/**Hb7:11**, да **висте** приже 38b25/**2C11:1**. Snad se může jednat o určitou synkrezi se starými tvary kondicionálu *bimъ*, *bi* atd. Tomu by mohlo nasvědčovat i to, že je jako součást kondicionálu užíván jen krátký tvar 3. sg. **ви**, nikdy tvar **вистъ**, který se užívá jako tvar aor. v samostatném postavení. Doloženy jsou též tvary *ptc. praet.* **вивъ** 53a5/trop, **вивъшихъ** 27b22/**R3:25** a *ptc. praes. pass.* **изъвить** 38b7/**2C8:2**, též je poměrně často psáno *ptc. praes. act.* **си** 34b10/**1C5:3** 34b11/**1C5:3** atd., tvary s **ы** jsou však ve všech těchto případech častější.

S **и** se také vždy píší tvary sloves **всхъитити** (**всхъитишъ** 9a10/**A6:12**, **всхъити** 11a13/**A8:39**, **всхъитити** 21b26/**A23:10**, **всхъищена** 36b14/**2C12:2**, **всхъищенъ** 36b17/**2C12:4**), **дъхати** (**дихаѣ** 11a19/**A9:1**, **дихаѣцѣмоу** 24a11/**A27:40**, **въѣханемъ** 38a3/**2C5:2** 38a6/**2C5:4**, **ѡдиханиа** 6b13/**A3:20**), **испытати** (**испытанъ** 33b28/**1C4:3**, **испытанъ** 33b29/**1C4:3**, **испытанъце** 33b30/**1C4:4**), slovesa a substantiva odvozená od kořene *gyb-* (**погибнетъ** 45a8/**1C8:11**, **погибнѣтъ** 28a1/**R2:12** 46a29/**Hb1:11** 47a27/**Hb1:11**, **погибнѣщимъ** 31b2/**1C1:18**, **изъгибнѣщимъ** 50b13/**1C1:18**; **погибѣлъ** 10a26/**A8:20** 22a30/**A25:16**), **прѣтѣкати** (**прѣтѣкаеть** сѣ 45a24/**R14:21**, **прѣтѣканиа** 45a4/**1C8:9**, **прѣтѣканиа** 35a14/**2C6:3** 45a22/**R14:20**), **скытати** сѣ (**скытанемъ** сѣ 32a18/**1C4:11**, **скытанъце** сѣ 27a26/**Hb11:38** 47a9/**Hb11:38**), **стыдѣти** сѣ (**стыдите** сѣ 29a14/**R6:21** 53a28/**Hb2:11**, **стыѣѣ** сѣ 36b28/**2C12:6**, **непостыднѣ** 42b24/**2T2:15**), substantivum **дымъ** (**дымъ** 1b19/**Ps67:3** 52a17/lit, **дыма** 3b25/**A2:19**), **сыръ** v kompozitu **сыропоустънъ** (**сыропоуѣ** 45a18/lit 45b7/lit, **сыропоуѣна** 71a26/lit), číslovka **тѣкъца** a od ní odvozená substantiva (**тѣкъца** 5a12/**A2:48**, **тѣкъць** 7a13/**A4:4**, **тѣкъцникъ** 21b24/**A23:10**, **тѣкъцникоу** 22a17/**A21:31**, **тѣкъцника** 22a19/**A21:32**). U všech těchto slov není psaní s **ы** v *Skop* vůbec doloženo. Často jsou též s **и** psány tvary osobních zájmen jako 2. os. *nom. sg.* **ти** 19a21/trop 47a26/**Hb1:10** atd., 1. os. *nom. pl.* **ми** 17b4/**A15:10** 45a13/**Ps32:22**, *acc. pl.* **ни** 1b13_{bis}/**Ps66:2** 1b14/trop atd., 2. os. *nom. pl.* **ви** 4b22/**A2:36**, *acc. pl.* **ви** 20b25/**A20:29** 20b30/**A20:32** atd. Šíření těchto tvarů má jistě příčinu v analogii s krátkými tvary dativu **ми**, **ти**.

Opačné záměny *i > y* nejsou v kořenech nijak časté. Můžeme jmenovat doklady **дѣхънѣпа** 64b14/kal, **высѣцъ** 13a24/**A10:11**, **высѣцъѣ** 24b2/**A28:4**, **понирыѣцѣ** 43a25/**2T3:6**, **рымаѣнемъ** 18a13/**A16:21**, **вбытѣленъ** 13a12/**A10:6**, **вбыдѣливы** 48a23/**Hb6:10**. Je pravděpo-

dobné, že na psaní *ы* ve slově *вистѣти* měla vliv podobnost se slovem *взискъ*, na tvar *вбыгѣленъ* (< *ob-vitati) zase kontaminace se slovesem *взѣти*.

Snahu poněkud systematictěji normovat psaní *и* a *ы* (třebaže bez etymologického základu) nacházíme u sufixů a deklinačních koncovek. Tak jsou v *Skop* pravidelně psány s *и* sufixy *-ини* (*-*yńi*) a *-ирь* (*-*yřь*), např. *dat. sg.* *бл҃гостини* 40a12/**G5:22**, *loc. sg.* *бл҃гостини* 26a30/**E5:9** atd., *acc. sg.* *мл҃тинѣ* 5a26/**A3:2**, *gen. sg.* *мл҃тинѣ* 12b13/**A9:36** atd., *loc. pl.* *въ поустинѣхъ* 71b18/**2C11:26**, *dat. sg.* *с҃тїни* 60b29/trop 65b1/**Ps113:2**. Psaní sufixu *-*yńi* s *и* mohlo být motivováno podobností s přivlastňovacím sufixem *-инъ*. Se sufixem *-*yřь* nacházíme jen tyto doklady: *nom. sg.* *пастирь* 62a28/trop, *nom. pl.* *пастѣри* 66a13/**E4:11**. Zcela opačnou tendenci však nacházíme u sufixu *-(n)ikъ*, který se vedle etymologicky náležité podoby občas objevuje v podobě *-(n)ыкъ*: *законныкъ* 64b22/**1C9:21**, *законныка* 72b24/**Tt3:13** 75a29/**Tt3:13**, *каженныкъ* 11a1/**A8:34**, *каженныка* 11a13/**A8:39**, *поконныка* 68a20/**Hb12:2** 69b24/**Hb12:2**, *реченыци* 22b1/**A25:16**.

Největší množství záměn *y* v *i* nacházíme v deklinačních koncovkách, v některých koncovkách má etymologicky nenáležité psaní *и* až pravidelný charakter. U substantiv nejsou v singuláru takové tvary příliš časté, pravidelně se však *-и* píše v starém tvaru *nom. sg.* *ъv-*kmenů *любѣи* 30a15/**R12:9** 58b16/**1C13:4**_{bis}, *любѣи* (sic!) 56b10/**1J4:16**, *неплоди* 55b26/trop, též v tvaru téhož pádu sekundárně rozšířeného formantem *-v-*: *цр҃кви* 30b29/**1C3:16** 35b16/**2C6:16** atd., *любѣви* 58b21/**1C13:8**. V *gen. sg.* *a*-kmenů nacházíme koncovku *-и* jen občas (např. *мъзди* 3a8/**A1:18**, *правди* 40b4/**E6:14**, *топлоти* 24b1/**A28:3** apod.), psaní *-ы* výrazně převažuje. V *nom. pl.* se u substantiv drží koncovky své původní podoby s minimem odchylek (jen *варьвары* 24b2/**A28:4**, *силѣи* 67a8/**R8:38**, nepočítáme sem však doklady *nom. pl. io-*kmenů *-цы*, neboť u nich má psaní *ы* fonetický základ). Avšak do *acc. pl. o-*kmenů velmi výrazně expanduje psaní *-и*, což je zřejmá analogie podle *nom. pl. na -и*, takové tvary jsou velmi časté (např. *дн҃гли* 60a1/**Ps103:4** 78a28/**Ps103:4**, *въ вѣки* 51b26/**R6:11** 53a18/**Hb7:28** atd., *оученики* 19b4/**A18:23** 20b27/**A20:30**, *ѣззыки* 14b13/**A14:16** 39b27/**G3:8** apod.), totéž platí i pro *instr. pl. o-*kmenů (např. *с народѣи* 14b5/**A14:13**, *оустѣи* 8a9/**A4:25** 17a27/**A15:7** atd., *ѣззыки* 20a21/**A19:6** 26a8/**A2:4**). Oproti tomu u *acc. pl. a-*kmenů je psáno téměř vždy jen *-ы* (jen *сестри* 32b11/**1C9:5**). Z toho je zřejmé, že se písař při psaní plurálních koncovek substantiv přidržel jednoduchého pravidla. Když se jednalo o substantiva mužského rodu, dával ve všech

pádech přednost koncovce -и (podle *nom. pl.*), když se jednalo o substantiva rodu ženského, dával přednost koncovce -ы (též podle *nom. pl.*). Uplatňování tohoto pravidla dokládá též *acc. pl.* старѣишини 53a16/Hb7:28. Přestože se jedná o *a*-kmen, písař se řídil mužským rodem tohoto substantiva, použil tedy koncovku -и.

Nejhlubší proměny však prodělala distribuce и а ы v koncovkách tvrdé složené adjektivní deklinace. Téměř u všech koncovek této deklinace, kromě *nom. pl. m.*, se silně projevuje tendence preferovat psaní и. Tak nacházíme četné doklady *nom. sg. m.* jako влѣи 78b26/záp, велики 50b11/lit, котори 68b5/Hb12:7, прави 6a12/trop, основави 20b11/trop apod, též *gen. sg. f.* неправедниѣ 3a8/A1:18, сѣиѣ 62a14/kal, чистиѣ 64a16/trop apod., *instr. sg. m.* славнимъ 62a17/trop, сѣимъ 14b30/A10:38 44b25/1C6:19 atd., *nom. pl. f.* асиискиѣ 33b17/1C16:19, velmi četné doklady *gen. pl.* jako мрѣвихъ 6a4/A3:4 26b7/E5:14 atd., невѣрихъ 35a4/1C10:27, сѣихъ 2a4/lit 8b25/Ps67:36 atd. a podobně časté doklady *dat. pl.*, např. вѣримъ 35b6/1C14:22 39b30/G3:9 atd., праведнимъ 57b30/Ps36:39 67a12/Ps96:11 atd., сѣимъ 12b4/A9:32 27a8/Ps15:3 atd., též *acc. pl.* правниѣ 11b11/A9:11 16b1/A13:10, присниѣ 13b15/A10:24, прѣмѣдриѣ 25b12/trop apod. a opět hojné doklady *loc. pl.* jako ѡлломыскихъ 3a13/A1:20, людски 54b108/Hb9:7, въ сѣихъ 55b19/Ps67:36 61b6/Ps67:36 apod. a *instr. pl.* jako добримъ 74a10/2P1:10, живимъ 31b12/R14:9, мрѣвими 31b13/R14:9 apod. Zcela opačná situace je však u *nom. pl. m.*, kde velmi často nacházíme koncovku -ы, která může být jak za koncovku jmenného tvaru -и, tak za kontrahovanou koncovku složeného tvaru -ii > -и. Můžeme jmenovat tyto příklady доволны 44a14/2T2:2, дѣховны 40a19/G6:1, ины 44b16/1C6:14, истинны 35a24/2C6:8, познаваемы 35a25/2C6:9, *pron. dem.* ты 33b16/1C16:17 44a28/2T2:10, вклеветаемъ 32a19/1C4:12 apod. Příčina tohoto stavu není příliš jasná, snad se jednalo o snahu graficky odlišit tvar. *nom. pl. m.* od tvaru *nom. sg. m.*, kam naopak expandovala koncovka -и.

Situaci s distribucí и а ы v *Skop* můžeme shrnout tak, že se písař na jednu stranu snažil zachovávat jejich etymologické pozice, na druhou stranu však pro to nenacházel spolehlivé vodítko ani v živém jazyce, ani v tradiční církevní výslovnosti, ani neměl pevný vzor v rukopisných předlohách, které byly v tomto ohledu již bezpochyby značně rozkolísané. Proto se pokoušel distribuci liter и а ы alespoň podle nějakých formálních pravidel normovat. Bez ohledu na etymologickou oprávněnost tedy preferoval psaní и či ы v některých slovních

kořenech (димь, диѡати, погибнѡти atd.) a sufixech (-ини, -ирь × -(н)ыкъ). Zvláště výrazně se projevil vliv analogie u deklinačních koncovek (и u substantiv mužského rodu, ѡ u ženského), v koncovkách tvrdé složené adjektivní deklinace až na *nom. pl. m.* preferoval koncovku и. Je však dlužno říci, že jmenované tendence distribuce и a ѡ jsou většinou uplatňovány velmi nedůsledně a s množstvím odchylek.

Rekonstrukce vokalického systému představeného v *Skop*

i	ü	u
e	ǣ	o
	ä	a

V tomto vokalickém systému nepředpokládáme existenci nosových vokálů, na jejich místě předpokládáme s největší pravděpodobností vokály *e* a *ǣ* v rozporu se severomakedonskými nářečími (*e* a *u*), ale snad v souladu s tradiční liturgickou výslovností v severomakedonském prostředí. Taktéž vůbec nepředpokládáme existenci vokálu *y*, což jistě odpovídá jak stavu živého jazyka na poč. 14. stol. (snad vyjma periferních jižních nářečí), tak liturgické výslovnosti přinejmenším od druhé pol. 13. stol. Vokál *ǣ* podle všeho v tomto vokalickém systému zastupuje střidnici psl. ѡ a také střidnici psl. ѱ. To patrně odpovídá církevněslovanské výslovnosti tohoto období, ale je v částečném rozporu se severomakedonskými nářečími, kde je vokál *ǣ* střidnicí za ѡ i za ѡ a za ѱ mají severomakedonská nářečí ve shodě se dalšími nářečími štokavského kontinua *u*. Ve shodě s tradiční církevněslovanskou výslovností, avšak patrně v rozporu se severomakedonskými nářečími, je též distribuce vokálu *ä* nejen za praslovanské *ě*, ale též jako výsledek přehlásky po palatálních konsonantech. Podle všeho byl severomakedonským nářečím neznámý vokál *ü* vzniklý v důsledku přehlásky *u* po palatálních konsonantech. Do jaké míry mohl být vokál *ü* na poč. 14. stol. součástí tradiční liturgické výslovnosti, je těžké soudit. Pravidla distribuce litery ю, která tento vokál původně zastupovala, byla totiž značně ustálená a jasná a mohla být dodržována i bez zvláštní fonetické realizace této litery. V *Skop* není jediného dokladu psaní ѱ na místě očekávaného ю (vyjma jiným způsobem vysvětlitelného ѱ^ñ 52b), proto ponechávám *ü* ve výčtu vokalických fonémů *Skop*, přestože není jasné, zda bylo skutečně ю jako zvláštní vokál vyslovováno.

Projevem severomakedonského nářečí je v *Skop* patrně výslovnost střídnice *e* za *ε*, oproti jinak na makedonském území běžné střídnici *ä* (před přechodem *ä* v *e*). Reálná výslovnost střídnic nosovek je však značně zastřena velmi důsledným (jedno)jusovým pravopisem. Vliv místního nářečí (*ε, ε > ä*) zřejmě také přispěl k expanzi střídnice *ä* za psl. *ε* místo střídnice *o* časté v makedonských textech vzniklých na území uvnitř této izoglosy. Střídnice *ä* se stala v slovních kořenech v severomakedonském prostředí normou ve shodě s většinovým bulharským stavem (můžeme počítat s vlivem liturgické výslovnosti trnovského centra v době příslušnosti Makedonie k druhému bulharskému carství) a tento stav též není v rozporu se střídnicí *ä* za oba jery v textech srbských (před změnou *ä > a* v průběhu 14. stol.), zatímco v sufixech a gramatických morfémech zůstává v *Skop* a dalších severomakedonských textech pod vlivem ochridských tradic zachována střídnice *o*. V rozporu se stavem štokavského nářečního kontinua a tím i se severomakedonskými nářečemi, avšak ve shodě se stavem výrazné většiny makedonských a bulharských nářečí a jistě i běžné makedonské a bulharské liturgické výslovnosti, je důsledné užívání střídnice *e* za *ε* v *Skop* a dalších severomakedonských textech.

Kontrakce vokálů

Skop je památkou s pravidelně prováděnou kontrakcí vokálů v koncovkách nebo při styku vokálu koncovky s vokálem základu. Avšak při styku vokálu kořene s vokálem prefixu nebo sufixu naopak *Skop* projevuje tendenci restituovat morfematické hranice. Kontrakce se týkají těchto skupin vokálů: **aa, aje > a*, **'aja, ěa > ě*, **ěje > ě*, **εj, yj > y*, **εj, ij > i* a snad též skupin **ojε > o*, **ejε > ε* pokud se v takových případech nejedná o záměny morfologické. Kontrakce **uje > u* se v *Skop* neprojevuje, neboť koncovka *dat. sg. složených adjektiv -ujemu > -u(u)mu* je již plně nahrazena zájmennou koncovkou *-omu*. *Skop* kontrahované vokály nikdy nezapisuje zdvojeně, jak je běžné v nejstarších jihoslovanských staroslověnských památkách (van Wijk 1931, 124). Kontrakce se týkají těchto gramatických kategorií:

*aa > a:

2./3. *sg. impf.*: např. прѣцаашε (< *prěštaaše*) 2a12/A1:4, χοῖδαашε (< *choždaaše*) 5b7/A3:8, повѣдаашε (< *povědaaše*) 5b25/A8:5 atd.

3. *pl. impf.*: např. въпрашаахѣ (< *vъprašaachε*) 2a17/A1:6, поллагаахѣ (< *polagaachε*) 5a24/A3:2, зѣваахѣ (< *zъvaachε*) 14b1/A14:12 atd.

*aje > a:

gen. sg. m/n. tvrdých složených adjektiv a participií: např. лѣкаваго (< *lōkavajego*) 5a10/A2:40, праведнаго (< *pravědnajego*) 6a1/A3:14, четвъртаго (< *četvrťtajego*) 13b27/A10:30, нарицаемаго (< *naricajemago*) 3a22/A1:23, рекомаго (< *rekomajego*) 16a2/A12:25, ицѣльвьшго (< *icěľěvšajego*) 7b8/A4:14, грѣшцаго (< *grědōštajego*) atd.

Užívání kontrahované koncovky -аго v těchto kategoriích je typickým příznakem církevní slovanštiny. Můžeme předpokládat, že v živém jazyce tohoto období byla běžná i v tomto pádě zájmenná koncovka -ого, podobně jako dativní koncovka -ому. Tuto koncovku můžeme sporadicky nalézt i v některých staroslověnských textech, např. живого L10:30 Sav (van Wijk 1931, 294). Pod vlivem silné knižní tradice však koncovka -ого do církevněslovanských textů pronikala velmi zřídka, doložena je až např. v *Trojanské kronice* ze 14. stol. a sporadicky je doložena též v bulharských dialekttech (Mirčev 1958, 161-162).

*ěja, 'aja > ě:

gen. sg. m/n. složených měkkých adjektiv, např. вышнѣго (< *vyšňnjajego*) 18a2/A16:17, нынѣшнѣго (< *nyněšňnjajego*) 29b1/R8:18, дружьнѣго (< *družňnjajego*) 35a1/1C10:24 atd.

Tato kontrakce se týká pochopitelně jen těch měkkých adjektiv, jejichž konsonant na konci základu nebyl depalatalizován (tedy jen měkké párové konsonanty, doloženo však pouze po *n*). Je též důkazem fonetického základu psaní ѣ po měkkých párových konsonantech, neboť jinak by proběhla kontrakce v -аго, jak se tomu stalo u původem měkkých adjektiv a participií s depalatalizovaným konsonantem na konci základu, u nichž byla přehláska 'a > ä odstraněna (např. повинѣвьшго 29b4/R8:20, сѣдѣшцаго 7b22/A4:19 atd.).

2./3. sg. impf.: např. бѣше (< *běaše*) 3a1/A1:15, чѣше (< *čtěaše*), творѣше (< *tvorjaaše*) 9a1/A6:8, молѣше (< *moljaaše*) 23a1/A27:9 atd.

3. pl. impf.: např. бѣхѣ (< *běachō*) 2b2/A1:10, видѣхѣ (< *viděachō*) 7b8/A4:14, оучѣхѣ (< *učaachō*) 7a7/A4:2, дивлѣхѣ сѣ (< *divljaachō sē*) 10a13/A8:13 atd.

I v případě kontrakce koncovek imperfekta se projevují důsledky přehlásky $a > ä$. Pokud slovesný základ končil na depalatalizovaný konsonant, kontrakce dala výsledek -*aše*, resp. -*achø* (např. *прилежаше* 5b2/A3:5, *хожаше* 5b7/A3:8 atd.). Pokud koncový konsonant zůstal palatální, není ve výsledku kontrakce -'aja a -'ėja žádného rozdílu.

*ěje > ě:

loc. sg. m./n. tvrdé složené adjektivní deklinace: *w cтѣмь* (< *o svĕtějetь*) 9a13/A6:13, *въ мртвѣнѣмь* 28b21/R6:12 (< *vъ mrtvĕnĕjetь*), *w слѣпѣмь* (< *o slĕpĕjetь*) 76b30/lit atd.

*ѣi > y:

nom./acc. sg. m. tvrdé složené adjektivní deklinace: např. *великы* (< *veliktъjъ*) 4a2/A2:20, *сѣботны* (< *sĕbotъnjъ*) 16b13/A13:14, *другы* (< *drugъjъ*) 22b17/A27:3, *нарицаемы* (< *naricajetъjъ*) 5b16/A3:11, *просвѣщенны* (< *prosvĕštenъjъ*) 4a2/A2:20 atd.

V této skupině se *ъ* nacházel v tzv. pozici napjaté a došlo k jeho pravidelné asimilaci v *y*. Skupina *yĭ* pak následnou kontrakcí pravidelně dává *y* (bez kontrakce nacházíme jen *нѣкни* 13a1/A10:1, *лютыи* 40b2/E6:13, *великыи* 50a14/lit). Kontrakci však nepodléhá *nom. sg. m.* tázacího zájmena *кыи* (< *kъjъ*) 9a30/A7:49 a též složený tvar ukazovacího zájmena *тъи* (< *tъjъ*) 5a12/A2:41 10a11/A8:13 atd. Důvodem tohoto odlišného vývoje byla patrně snaha zachovat dvojslabičnou strukturu těchto zájmen.

*yĭ > y:

instr. sg. m./n. tvrdé složené adjektivní deklinace, např.: *кымь* (< *kyimъ*) 7a18/A4:7, *cтѣмь* (< *svĕtyimъ*) 2a8/A1:2 atd.

gen. pl. tvrdé složené adjektivní deklinace, např.: *врѣменныхъ* (< *vrĕmenъnyichъ*) 2a20/A1:7, *мртвыхъ* (< *mrtvŭyichъ*) 7b1/A4:10, *многихъ* (< *mъnogyichъ*) 11b16/A9:13, *прѣвыхъ* (< *prĕvyichъ*) 17a27/A15:7, *рекомыхъ* (< *rekomyichъ*) 23a6/A27:11 atd.

dat. pl. tvrdé složené adjektivní deklinace, např.: *мртвнымь* (< *mrtvŭyimъ*) 7a9/A4:2, *cтѣмь* (< *svĕtyimъ*) 11b17/A9:13, *многымь* (< *mъnogyimъ*) 9b28/A8:7, *посланнымь* (< *poslannyimъ*) 13b3/A10:21 atd.

loc. pl. tvrdé složené adjektivní deklinace, např.: ψάλλομъскиѡхъ (< psal'tьskyichъ) 3a13/A1:20, апльскыѡхъ (< apostol'skyichъ) 8b4/A5:2, земныѡхъ (< zeml'nyichъ) 27a28/Hb11:38 atd.

instr. pl. tvrdé složené adjektivní deklinace: např. беззакон'ныими (< bezakon'nyimi) 4a16/A2:23, црѣквныими (< cr'kvnyimi) 5a25/A3:2, многыими (< mnogymi) 24b16/A28:16 atd.

Z morfologických důvodů nepodléhá kontrakci složený tvar *nom. sg. m. ptc. praes. act.* na -yъ. V případě kontrakce by totiž splynul se složeným tvarem *nom. sg. m. ptc. praes.* na -ъъ. Proto nacházíme живыи (< živуъ) 3a14/A1:20, тлыкыи (< tьkyъ) 15b25/A12:16, радыи 45b26/R13:3.

*ѡ > i:

*loc. sg. n. io-*kmenů na -ъje, např.: ѡ црѣвѣи (< o cěsar'stvěi) 2a12/A1:3, ѡ бл҃годѣвѣи 7a22/A4:9 (< o blagodějaněi), ѡ пришествѣи (< o priš'stvěi) 9b6/A7:52 atd.

*loc. pl. n. io-*kmenů na -ъje, např.: въ знаменѣиѡхъ (< vъ znamen'ichъ) 2a10/A1:3, въ пѣвѣиѡхъ (< pěnyichъ) 26b15/E5:12

loc. sg. měkké jmenné adjektivní deklinace, např.: бѣжи (< božbi) 2a12/A1:3 10a9/A8:12 atd.

Měkká adjektiva mají v naprosté většině v *Skop* tvar *nom. sg. m.* s vokalizovaným jeřem v silné pozici (např. вожен, велен), tedy u nich ke kontrakci původní skupiny -ъъ obvykle nedochází. Kontrahované tvary nacházíme jen výjimečně, např. бѣжи слоуга 30b28/R13:4, мьни апль 33a20/1C15:9. Totéž platí pro *io-*kmenová mužská substantiva na -ъъ (жрѣвѣи 3b3/A1:26_{bis}). Kontrakci též nenacházíme u *ia-*kmenových substantiv na původní -ъja, jedná se výlučně o slova cizího původu a zejména propria, např.: *loc. sg.* на литоургии 1b8/lit, по всен ѡпѣи 12b29/A9:42, въ кесарѣи 13a1/A10:1, въ дньтиѡхъи 15b9/A11:26, въ асѣи 20b16/A20:16, въ фрѣгии 24b22/A28:13 atd. V těchto případech je příčinou neprovedení kontrakce zjevně snaha zachovat morfologickou strukturu slov cizího původu.

***ij > i:**

loc. sg. m./n. měkké složené adjektivní deklinace, např. **ВЫВЪШИМЪ** (< *byvъšiimъ*) 3a5/**A1:16**
22a27/**A25:15** atd.

instr. sg. m./n. měkké složené adjektivní deklinace, např. **ИЗВЪЦЫШИМЪ СЖ** (< *izvěštъšiimъ sę*)
19b20/trop, **ГНІМЪ** (< *gospodъniimъ*) 26a24/**Ps32:6** atd.

gen. pl. měkké složené adjektivní deklinace, např. **ДО ПОСЛѢДНИХЪ** (< *do poslědъniichъ*)
2a24/**A1:8**; **ПРОЧИХЪ** (< *pročiichъ*) 6a18/**A5:13**, **ЖИВЪЦИХЪ** (< *živōštiichъ*) 8b23/**A5:11**,
ПРОРЕКЪШИХЪ (< *prorekъšiichъ*) 9b6/**A7:52** atd.

dat. pl. měkké složené adjektivní deklinace, např. **ЗРЪЦИМЪ** (< *zręštiimъ*) 2a25/**A1:9**,
СЫШЕДЪШИМЪ СЖ (< *sъšъdъšiimъ sę*) 3a16/**A1:21**, **ТОУЖИМЪ** (< *tuždiimъ*) 27a15/**Hb11:34**
atd.

loc. pl. měkké složené adjektivní deklinace: **ВЪ ВЫШИХЪ** (< *vyšъniichъ*) 9a28/**A7:48**

Příklady na *instr. pl.* -ими a *dat.-instr. du.* -има měkké složené adjektivní deklinace v textu nenacházíme. Případů s nestaženou koncovkou -ни nenacházíme mnoho: *nom. pl. m.* **ПРОЧИ** 6b24/**A3:24** 24b19/**A27:44**, *loc. sg. f.* **ИМЪЦИ** 2b9/**A1:12**, *loc. sg. n. w црѣви* **БЖИ** 20a24/**A19:8**.

Zdvojování vokálů

Jevem protichůdným kontrakci je druhotné zdvojování některých vokálů, což je jev typický pro texty psané rašským pravopisem od 14. století (Dobrev 1991, 2). Tímto způsobem byla vyjadřována vokalická délka hlavně v případě *gen. pl.* na -ъь. Nicméně jednotlivé případy psaní zdvojených vokálů lze najít i v některých starších makedonských rukopisech, nelze tedy tento jev vykládat jednostranně srbským vlivem. Takové případy nacházíme již v některých památkách 13. století, jako je *Evangelium popa Jovana*, *Dobřejšovo evangelium*, *Vračanské evangelium* nebo *Radomirovo evangelium* (Ugrinova-Skalovska–Ribarova 1988, 29). I v *Skop* nacházíme deset takových dokladů. Až na doklad **ИЦВЪЛЕНИЕ** 58b4/**1C12:30** se vždy jedná o zdvojené psaní liter и či ъ: zájmeno 2. *os. pl.* **ВЫИ** 32a3/**1C3:17**, **ВЪЫ** 78b22/záp, dále jen v koncovkách: *nom. sg.* **ЛЮВИИ** (< **ljuby*) 56b10/**1J4:16**, *dat. sg.* **ГВІИ** 40a10/**E5:19**, *acc. pl.* **ВЪ ВЪКЫИ** 48b18/**Hb6:20**, *nom. pl.* **МЖЖИИ** 2b4/**A1:11** 9a19/**A7:2**, *inf.* **ОУДРЪЖАТИИ** 47a23/**Hb3:14**, 2. *sg. imp.*

jistě odpovídá běžně adaptované výslovnosti v živém jazyce, neboť pro slovanštinu nejsou počáteční skupiny *ija-*, *ije-*, *iju-* typické.

Řecká samohláska *υ*

Specifickým problémem jsou také různé způsoby adaptace řeckého vokálu *υ*, a to buď stojícího samostatně nebo jako součást diftongů. Samostatně stojící *υ* je v *Skop* adaptováno zhruba v polovině případů jako *и* a v druhé polovině jako *ου*, podobné kolísání je běžné už v nejstarších staroslověnských památkách (Vaillant 1948, 39-40). S *и* se píše v *Skop* např. tato slova, často propria: *ανηκιρѡ τὰς ἀγκύρας* 24a9/A27:40, *въ ѱιγипѣтъ Αἴγυπτον* 26a19/A2:10, *ѱιγипεѣѡѡѡ Αἴγυπτου* 16b19/A13:17, *кипръ Κύπρος* 22b19/A27:4, *πο κιρινει κατὰ Κυρήνην* 26a20/A2:10, *Παμφυλίαν πανηφιλιι* 26a19/A2:10, *въ сиракоуεѡхъ εἰς Συρακούσας* 24b20/A28:21 apod., s *ου* naopak např. slova *αδραμουδεσκъ Ἀδραμυττηνῶ* 22b13/A27:2, *сoυναγοга οἱ ἀρχισυνάγωγοι* 16b14/A13:15, *ακoυλѡλα Ἀκύλας* 19b10-11/A18:26, *ѱεѡτoυχъ Εὐτυχος* 20b1/A20:9, *въ λoυи τῆς Λυκία* 22b21/A27:2, *в лoуετpѣ ἐν Λύστροις* 14a21/A14:8, *въ moуpѣхъ εἰς Μύρα* 22b21/A27:5, *сoυpиѡ τὴν Συρίαν* 17b26/A15:41 atd. Výjimečně je řecké *υ* v *Skop* adaptováno i jinak. Zaujme především čtyřikrát doložená adaptace pomocí *ю*, což by mohlo potvrzovat fonetickou platnost této litery jako *ü*. Ve třech případech se jedná o adaptaci řeckého výrazu *ἄγκυρα*: *ανηкюpы* 23b17/A27:29, *ανηкюpѡ* 23b21/A27:30, *ανηкюpα* 48b14/Hb6:19 (avšak *ανηκιρѡ* 24a9/A27:40), dále jednou *ѱиoπεѣѡѡѡ Αἴγυπτου* 46b18/Hb11:26. V kapitole o denazalizaci (str. 99) byly již zmíněny doklady *φpѡгиѡ* 19b3/A18:23, *въ φpѡгии* 24b22/A28:13 26a19/A2:10 (*Φρυγίαν*), psaní *ѡ* v tomto slově se objevuje i v dalších církevněslovanských rukopisech, jako je *Ochr Slepč Mak*, jedná se tedy o širší tradici. Jedinkrát se na místě řeckého *υ* objevuje *ь* ve slově *ѱельма* 16a24/A13:8 (*Ἐλύμας*), tento ojedinělý doklad můžeme pokládat za koruptelu. Litera *γ* není pro vyjádření samostatně stojícího řeckého *υ* v *Skop* užívána ani v jednom případě. Má to jistě ten důvod, že tato litera měla hláskovou platnost *β*, jak jsme již ukázali v grafematickém rozboru, a byla fakultativně užívána jen na místě řeckého diftongu *ευ*, resp. *αυ* (*ѱεγῖπλιѱ*, resp. *саγλε*).

Konsonanty

V samotném repertoáru konsonantů neproběhly v církevní slovanštině oproti klasickému staroslověnskému stavu žádné výrazné proměny. To však ale nelze říci o systémových vztazích mezi konsonanty. V tomto ohledu došlo k hlubokým proměnám zvláště co do rysu palatálnosti jednotlivých konsonantů, rozvojem a posléze ústupem měkkostní korelace a též rozvojem znělostní spodoby konsonantů po zániku slabých jerů.

Celkově můžeme konstatovat v *Skop* tento konsonantický systém:

	<i>labiály</i>	<i>labiodentály</i>	<i>alveoláry</i>	<i>postalveoláry</i>	<i>veláry</i>	<i>palatály</i>
<i>nazály</i>	m		n / ň			
<i>explozivny</i>	p / b		t / d		k / g	
<i>frikativy</i>		v / f	s / z	š / ž	ch	
<i>afrikáty</i>			c	č		
<i>vibranty</i>			r / ř			
<i>aproximanty</i>			l / l'			j

Tyto konsonanty můžeme dále rozdělit podle příznaků měkkosti a znělosti, tedy vytvářejí korelační řady co do měkkosti a do znělosti, zvláštní skupinu pak tvoří sonanty, které náleží jen do korelační řady co do měkkosti, palatální aproximanta *j* stojí mimo obě korelace.

Znělostní korelace

V konsonantickém systému *Skop* nacházíme tyto znělostní páry: *p - b, t - d, f - v, s - z, š - ž, k - g*. Afrikáty *c, č* jsou pouze neznělé, jejich znělé protějšky *Skop* nezná (vyjma jediného, snad jen grafického dokladu afrikáty *dz*: [Ѡѡрѡѣѣѣ 41a27/C3:8](#)). Znělý protějšek taktéž nemá velární frikativa *ch*. Neznělá labiodentální frikativa *f* se jako samostatný foném vyskytuje pouze ve slovech přejatých z řečtiny či jejím prostřednictvím. Mimo znělostní korelaci stojí sonanty *m, n, ň, r, ř, l, l'* a též palatální aproximanta *j*.

V době do zániku slabých jerů měla znělostní asimilace jen velmi omezený rozsah, docházelo k ní prakticky jen na styku předpon nebo předložek *ѡѣѣ-, ѡѣѣ-, ѡѣѣ-, ѡѣѣ-* s následujícím neznělým konsonantem. Tuto znělostní asimilaci pravidelně odrážejí staroslověnské pa-

mátky a stejně tak i památky církevněslovanské, pokud není v některých z nich narušena tendencí psát etymologické podoby těchto předpon. Až po zániku slabých jerů vzniklo množství dalších pozic, kde se mohla znělostní asimilace uplatnit. Církevněslovanské rukopisy však v tomto ohledu zůstávaly značně konzervativní a nová znělostní asimilace do nich pronikala jen náhodně a sporadicky. Pravidelně se objevuje jen v několika výrazech, které se staly součástí církevněslovanské normy (zejména *къде* > *где*, *съде* > *зде*, *льгъкъ* > *лекъкъ*, *тажько* > *ташко*). Ztrátě znělosti konsonantů na konci slov se písaři pečlivě vyhýbali po celé církevněslovanské období.

Skop v tomto ohledu netvoří žádnou výjimku. Předpony nebo předložky *вєз-*, *въз-*, *из-*, *рѣз-* podléhají znělostní asimilaci před neznělými konsonanty stejným způsobem, jak je tomu ve staroslověněštině běžné. Restituce jejich etymologické podoby (avšak s neetymologickým jerem) není pro *Skop* typická, takových případů nacházíme jen několik: *вєзь* кваса 51a24/**1C5:7**, *въ вєзь* кваси 51a28/**1C5:8**, *изъ* чрѣва 37a21/**G1:15** 63a21/**Ps109:3**, *исъ*хода 48b9/**Hb6:17**. Mimo tyto případy je znělostní asimilace v *Skop* doložena téměř výhradně jen u těch výrazů, které se staly v takové podobě součástí církevněslovanské normy. To se týká výrazů **sьde* a **vьsьde*, které jsou v *Skop* pravidelně psány jako *зѣ* 11b18/**A9:14** 12a7/**A9:21** atd. a *вєзѣ* 22a9/**A21:28** 25a20/**A28:22** atd., dále adjektiv **lьgъкъ* a jeho odvozenin: *adv.* *леко* (< **lьgъko*) 78b22/záp, *вблєкъ* чѣвниа 24a5/**A27:38** (srov. *влекъчише Mak*) a **тѣзъкъ* тѣшъкомь 20b1/**A20:9**, *тѣшъко* 25a30/**A28:27**. Všechny uvedené tvary jsou dobře doložené v bulharských a makedonských církevněslovanských rukopisech, jak vyplývá ze skripcí těchto slov zaznamenaných v *SJS*. Znělostní asimilaci *v* > *f* v *Skop* potvrzuje jediný doklad *въ фторѣкъ* 54b8/**Hb9:7**. Tento příklad však současně dokládá, že přechod původně bilabiálního *w*, které znělostní asimilaci jako sonanta nepodléhá, v labiodentální *v* byl již završeným procesem. Doklady *фторѣкъ*, *фторѣкъ*, *процьфѣтъ* nacházíme v makedonských rukopisech zhruba od poloviny 13. stol., doložené jsou např. v *Makedonském (Strumickém) apoštolu*, *Makedonském evangeliu* nebo *Grigorovičově žaltáři* (Koneski 1967, 80). Případy záměny *vь-* a *u-* na počátku slov, jev typický zvláště pro srbské texty, v *Skop* nenacházíme.

Zvláštním případem znělého konsonantu na místě původního neznělého, je předložka *отъ*, která v makedonštině přechází v *od*. V této fonetické variantě se jevila nejprve jen před znělými konsonanty, posléze byla tato podoba lexikalizována, což dokazuje její užívání i před sonantami a vokály. Jedná se už o změnu poměrně starou, nejstarší doklad lexikalizované formy *od* má již *Dobromirovo evangelium* z 12. stol. (Koneski 1976, 17). Tuto podobu doklá-

dají i další makedonské církevněslovanské texty 13.-14. století a *Skop*, třebaže jeho normou je psaní této předložky v podobě $\bar{w}$, není výjimkou. Příznačné je, že se psaní této předložky v podobě *od* objevuje pouze v liturgickém aparátu a písařově zápisu, tedy v částech textu s volnější pravopisnou a jazykovou normou. Současně je to jasné svědectví, že tato forma byla vlastní mluvenému jazyku. V jednom případě nacházíme formu *od* před vokálem: $\bar{w}$ $\bar{d}$ ь $\bar{a}$ ндипакж 76b14/lit, dvakrát před *v*: $\bar{w}$ $\bar{v}$ знѣниа 76b18/lit, $\bar{w}$ $\bar{v}$ инька 78b17/záp a jednou dokonce před neznělým konsonantem, což je velmi výmluvným dokladem upevnění podoby *od*: $\bar{w}$ $\bar{c}$ рѣдорусалиж 76b16/lit.

Nemotivované záměny znělých a neznělých konsonantů jsou v *Skop* vzácným jevem. V domácím lexiku nacházíme jen doklad $\bar{r}$ ьзѣжце 20a23/A19:8 místo očekávaného $\bar{d}$ рьзѣжце. Další doklad nacházíme v slově řeckého původu *gen. sg.* $\bar{c}$ ретига αἰρετικόν 72b18/Tt3:10. Tentýž tvar má na tomto místě i *Mak* ($\bar{c}$ ретига). Podle *SJS* je tato podoba známa též z *KlimRum* a *Naum*, jedná se tedy o odraz jisté staší tradice.

Měkkostní korelace

System rozdělení konsonantů na palatální a nepalatální tak, jak ho znala pozdní praslovanština a s tím i nejranější fáze staroslověnštiny, prodělal v bulharsko-makedonském nářečním kontinuu během následujících staletí výrazné proměny. Stopy těchto proměn nacházíme v bulharských a makedonských památkách staroslověnských, stejně jako v pozdějších církevněslovanských. Nesourodost takových dokladů v písemných památkách však současně svědčí o tom, že tyto palatalizační a depalatalizační procesy byly od počátku natolik nářečně rozrůzněné, že je dnes přesnější chronologické a geografické určení jednotlivých proměn v oblasti měkkostní korelace velmi komplikovaným problémem historické fonologie.

Poziční palatalizace konsonantů

První proměnou byl vznik pozičně palatalizovaných konsonantů před předními vokály. Tyto nově palatalizované konsonanty (nazývané též poloměkké, označujeme ') je třeba odlišovat od starých praslovanských palatál (tedy měkkých) *ř*, *l'*, *ň*, resp. též *ś*, se kterými zpočátku nesplývaly (ke splnutí mohlo dojít až v pozdějším nářečním vývoji). K pozičnímu měkčení muselo dojít ještě před zánikem slabých jerů, neboť v nářečích, která palatalizované konsonanty zachovávají dodnes, se změkčené konsonanty nacházejí též před zaniklým *ь*, srov.

např. v nářečí obce *Visoka* na Soluňsku: *zeⁿ't'* (< *zētb), *sol'* (< *solb) apod. (Vidoeski 2000, 196-197) nebo též jihobulharské nářeční *zver'* (< *zvēr̥b), *d'en'* (< *dъnb), *bol'ka* (< *bolьka*) apod. (Ivanova-Mirčeva–Charalampiev 1999, 82). Více či méně důsledné zachovávání pozičně palatalizovaných konsonantů je dnes typické pro sersko-dramské nářečí v jihovýchodní Makedonii a pro nářečí jihobulharská. Můžeme však předpokládat, že v minulosti byl rozsah této izoglosy mnohem širší, snad zahrnovala celé území bulharsko-makedonského nářečního kontinua. Svědectví počátku tohoto procesu nám poskytuje tzv. Jagićův zákon (o něm van Wijk 1931, 155-163), tedy realizace jeru v jeho přední či zadní variantě v závislosti na měkkosti či tvrdosti následující slabiky, např. **вѣнѣти**, **възѣмѣ**, **възѣрати**, **тѣма**. Znamená to tedy, že konsonanty před předními vokály již byly palatalizované. Jagićův zákon se vyjma Kyjevských listů projevuje ve větší či menší míře ve všech staroslověnských památkách. Dalším svědectvím dřívějšího rozsahu pozičního měkčení je také vývoj samohlásek *i* a *y*. V kapitole věnované vokálu *y* (str. 107) jsme již zmínili, že rozvoj pozičního měkčení vedl ke splynutí těchto dvou vokálů v jediný foném, který se nadále podle povahy předcházejícího konsonantu realizoval ve své přední či zadní variantě. Po depalatalizaci pozičně změkčených konsonantů však oba alofony fonému /i/ definitivně splývaly. Již jsme také uvedli, že postup tohoto procesu můžeme od počátku 13. století sledovat od severu k jihu, podobě jako ústup přehlasovaných vokálů *ä*, *ü*. Můžeme tedy současně usuzovat, že společnou příčinou těchto sledovatelných proměn ve vokalismu byla právě postupující depalatalizace pozičně změkčených konsonantů, která se posléze směrem na jich a východ rozšířila po většině území bulharsko-makedonského nářečního kontinua vyjma uvedených periferních oblastí, přičemž nejsilněji zasáhla právě Makedonii, zvláště severní, kde je podle všeho chronologicky nejstarší. Proto můžeme oprávněně předpokládat, že na počátku 14. století severomakedonská nářečí žádné palatalizované konsonanty již neznala (to se však netýká starých palatál). V *Skop* nenacházíme žádné náznaky toho, že by konsonanty před předními vokály byly vyslovovány změkčeně. Pro absenci takového příznaku u konsonantů též svědčí mnohačetné fonologicky nemotivované záměny liter *i* a *y*.

Depalatalizace starých nepárových palatál

Dalším starým procesem je tendence k depalatalizaci starých nepárových palatál *š*, *ž*, *č*, *c*, *dz* a původně měkkých střídnic *št'*, *žd'*. Počátky této depalatalizace můžeme také sledovat v staroslověnských památkách. Tak již např. v *Supraslském sborníku* na konci slov výrazně

převládá psaní -шъ, -зъ (< sь), -цъ, -штъ, -ждъ, -ѣъ, jen -жъ je psáno o něco častěji než -жъ (van Wijk 1931, 133). Podobné doklady se ve větší či menší míře objevují i v dalších staroslověnských, bulharských a makedonských csl. památkách (Vaillant 1948, 75). Depalatalizace afrikáty ѣ měla však nářečně omezený charakter, v církevněslovanských památkách je typickým znakem textů ochridského původu. Ostatní makedonské památky, stejně tak jako památky bulharské, naopak svědčí pro zachování měkkosti č, což odpovídá situaci v současné ruštině.

Stejně jako poziční změkčení konsonantů byla i měkkost starých palatál nejdéle zachovávána v jižním pásu bulharsko-makedonského nářečního kontinua, dodnes si výrazně měkký charakter tyto souhlásky zachovávají v sersko-lagadinských nářečích v jihovýchodní Makedonii a jihobulharská nářečí rupská (Stojkov 2002, 121). Můžeme předpokládat, že i depalatalizace těchto konsonantů postupovala severo-j jižním směrem, tedy v minulosti sahala izoglosa tohoto jevu mnohem severněji. Ústup této izoglosy můžeme též v staroslověnských památkách sledovat postupnou eliminací grafiky шѣ, жѣ, цѣ, ждѣ ve prospěch ша, жа, ца, жда, jak již bylo zmíněno v kapitole pojednávající o vokálu *ä* (str. 104). Avšak patrně v jižní Makedonii, kam depalatalizace stále nezasahovala, vznikl též církevněslovanský pravopis užívající шѣ, жѣ atd. Takový pravopisný model nacházíme např. v *Dobromirově evangeliu* z 12. stol., *Dobřejšově evangeliu* z 13. stol. a z mladších rukopisů též v *Lobkovském parimejniku* z přelomu 13./14. či dokonce v severomakedonském *Verkovičově apoštolu* z 14. stol. (Ribarova 1991, 33), což je patrně odrazem jeho jihomakedonské předlohy.

Ani depalatalizace ostrých afrikát *c*, *dz* neproběhla ve všech nářečích ve stejnou dobu. Na většině území k jejich depalatalizaci došlo patrně již poměrně brzy, zjevně ještě před rozvojem přehlásky *'a > ä*. Proto je také ve většině památek po nich *λ* a *ѣ* rozlišováno etymologicky. Ve východomakedonském nářečí se však jejich palatální charakter uchoval podle všeho o něco déle, přinejmenším do doby přehlásky *a > ä*, která se po nich rozvinula jako po jiných měkkých konsonantech. Později při odstraňování této přehlásky v rámci silných depalatalizačních tendencí byla tak ve východomakedonském nářečí po *c* a *dz* odstraněno nejen *ä* vzniklé přehláskou *a*, ale též *ä* z psl. *ě*, čímž vznikly tvary typu цапа, сапа doložené východomakedonskými památkami od 13. století (Ribarova 1986, 71).

Většina rukopisů církevněslovanského období však poměrně jasně dokládá završenou depalatalizaci starých nepárových palatál ш, ж, ц, s (resp. > з) a střídnic џ, жд a naopak pře-

trvávající palatálnost υ . Mezi takové rukopisy náleží též *Skop*. Dokládá to nejen pravidelné psaní $\psi\lambda$, $\mathfrak{z}\lambda$, $\psi\lambda$, $\mathfrak{z}\lambda$, resp. $\psi\sigma\gamma$, $\mathfrak{z}\sigma\gamma$, $\psi\sigma\gamma$, $\mathfrak{z}\lambda\sigma\gamma$, oproti $\upsilon\mathfrak{z}$, $\upsilon\mathfrak{z}$ a etymologické psaní $\psi\mathfrak{z}$, $\mathfrak{z}\mathfrak{z}$ ($< s\mathfrak{z}$) a $\psi\lambda$, $\mathfrak{z}\lambda$ ($< s\lambda$), ale též jmenované doklady psaní $-\psi\mathfrak{z}$, resp. jednou doložené $-\psi\mathfrak{z}$. Je však obtížné říci, zda skutečně existoval v severomakedonském prostředí na poč. 14. stol. znatelný fonetický rozdíl mezi graficky tvrdými ψ , $\mathfrak{z}$, ψ , $\mathfrak{z}$ ($< s$) na jedné straně a graficky měkkým υ na straně druhé. V slovanských jazycích se silnými depalatalizačními tendencemi posléze zaniká příznak tvrdosti či měkkosti i u sykavek. To dnes platí pro češtinu i pro jihoslovanské jazyky. Můžeme předpokládat, že stejná situace byla ve 14. stol. i v severomakedonských nářečích, ve kterých byly tehdy hlavní depalatalizační procesy již završeny. V tom případě má nejspíše odlišování měkkého υ v *Skop* a v dalších severomakedonských rukopisech jen grafický charakter a je tak odrazem starší tradice.

Měkké párové souhlásky

Staré měkké párové souhlásky $\acute{r}$, l' , $\acute{n}$, resp. též $\acute{s}$ (jen v pádových tvarech zájmeně всьь a odvozených zájmenech jako всьакъ , всьаѣвськъ apod.), byly v makedonském a bulharském prostoru zachovávány nejdéle. S mladšími pozičně palatalizovanými r' , l' , n' (resp. s') nejprve většinou nesplývaly. Když došlo k depalatalizaci pozičně palatalizovaných souhlásek, staré palatály zůstaly zejména v Makedonii zachovány (jejich depalatalizace je v různých nářečích mladšího data). Stopy rozdílu $\acute{n}$ a n' nacházíme i v současné makedonštině, alespoň v některých pozicích. Srov. např. mak. коњ ($< *ko\acute{n}\mathfrak{z}$) oproti bulh. кон , ale vedle toho např. mak. a bulh. ден ($< d'en' < *d\mathfrak{z}n\mathfrak{z}$). Charakter palatály mělo zjevně též $\acute{n}$ vzniklé v důsledku tzv. nové jotace ($\text{z-je} < *-\mathfrak{z}je$), srov. např. mak. страдање ($< \text{stradanje} < *stradan\mathfrak{z}je$) oproti bulh. страдање . Pomineme-li funkčně minimálně vytižené $\acute{s}$, depalatalizace nejdříve postihovala palatálu $\acute{r}$. Jak již bylo zmíněno v kapitole o vokálu y (str. 107), nejstarší známky depalatalizace $\acute{r}$ nacházíme v staroslověnských památkách východobulharského původu. Jako jasný důkaz depalatalizace měkkých párových konsonantů však nemohou být brány doklady *l. sg. praes. sloves IV. třídy* jako сѣтворѣ , творѣ v *Zogr*, рѣзѣрѣ , оуѣрѣ v *Supr*, молѣ *сѣ Cloz*, исплѣнѣ , весеѣ *сѣ As* apod., neboť v těchto případech se též může jednat o morfoložické vyrovnání základu podle dalších osob *praes. bez palatálního konsonantu* jako твориши , творитѣ atd. pod vlivem *l. sg. praes. sloves I. třídy* jako несѣ , ведѣ . Totéž se týká případů koncovek *acc. sg. ia-kmenů*, kde se může jednat o vyrovnání koncovek podle tvrdé deklinace, např.

бoуpж *Supr*, зeмлж *Cloz*, милоcтъинж, вapж *Sav*, поустъинж *As*.¹⁰ Od 12. století je po měkkých párových konsonantech běžně doložena přehláska (tzv. záměna) nosovky *o* v nosovku *e*. V rukopisech, které záměnu nosovek znají, probíhá tento typ přehlásky pravidelně též po *ř*, je tedy zjevné, že v nářečích znajících záměnu nosovek byl palatální charakter *ř* stále zachová-
ván (Koneski 1967, 63).

Skopský apoštol, až na několikrát zmiňovaný doklad *poуѣ* 52b, kde se podle všeho jedná o starou disimilaci měkkosti **rjujenь > rujenь*, podobně jako **tjudjь > tuždь* a na výrazy odvozené od kořene **kluč-*: приклоуѣи сж 19b6/A17:6, клоуѣимо 42b22/2T2:14, неклоуѣимь 65a4/1C9:27, kde se spíše jedná o kontaminaci se synonymním kořenem *luč-*, žádné jasné doklady depalatalizace měkkých párových souhlásek včetně *ś* neobsahuje. Po všech měkkých párových souhláskách (a též po *ʋ*) jsou pravidelně psány litery ѣ a ю, které odpovídají přehlasovaným vokálům *ä* a *ü*. Je tedy pravděpodobné, že se tradiční liturgická výslovnost snažila měkké párové souhlásky včetně přehlásek přesně zachovávat i v jazykovém prostředí s tak silně rozvinutými depalatalizačními tendencemi, jako byla severní Makedonie. Do jaké míry však v severomakedonských nářečích již tehdy mohla proběhnout depalatalizace měkkých párových konsonantů, není vůbec jisté. Za doklady jejich depalatalizace nelze jednoznačně pokládat případy typu вола *Verk*, оcтaлвлaтu *Rad*, блoуѣи *Karp*, лoубuтe *Rad*, cъвлaждaет тa *Krat*, бoуpа *Rad*, мoрoу *Rad Verk* apod. (příklady jmenovány z Bicevska 2001, 154). Spíše pokládám za pravděpodobnější, že tyto tvary dokládají nepřítomnost přehlásek *a > ä*, *u > ü*, aniž by to muselo současně znamenat depalatalizaci souhlásek *ř*, *l'*, *ň*. Tradiční církevněslovanský pravopis žádné ustálené prostředky pro vyjádření měkkosti konsonantů neměl, proto bez liter pro přehlasované vokály *ä* a *ü* nebylo možné ani jejich měkkost vyjádřit.

Epentetické l'

S rozvojem a následným ústupem poziční palatalizace konsonantů snad souvisí i zánik epentetického *l'* v bulharském a makedonském jazykovém prostoru. Epentetické *l'* nebylo svým původem samostatným fonémem, ale pouhým palatálním příznakem palatálních retnic *b^{l'}*, *p^{l'}*, *m^{l'}*, *w^{l'}*, které v pozdní praslovanštině tvořily korelační páry s nepalatálními retnicemi *b*, *p*, *m*, *w*. Po vzniku pozičně palatalizovaných konsonantů vedle starých palatálních retnic *b^{l'}*, *p^{l'}*, *m^{l'}*, *w^{l'}* vznikly i nové palatalizované retnice *b^j*, *p^j*, *m^j*, *w^j*, v nichž se palatální element na rozdíl od starých palatál jevil jako s retnicí současně vyslovované *j*. To vedlo ke vzniku tří

¹⁰ Doklady převzaty z Ivanova-Mirčeva–Charalampiev 1999, str. 82, kde jsou uvedeny jako nejstarší doklady depalatalizace měkkých párových konsonantů.

řad retnic v rámci měkkostní korelace. Tento komplikovaný stav pochopitelně vyvolal potřebu zjednodušení, které mohlo probíhat dvojím způsobem. V prvním případě byl u starých palatál typu b^l palatální příznak postponován, čímž vznikla skupina dvou vedle sebe stojících konsonantů bl' . Dokladem tohoto vývoje je možnost vsunutí vkladného vokálu mezi oba konsonanty (srov. rus. *gen. pl. земля* od *земля*). Tímto způsobem byla situace vyřešena ve východoslovanských jazycích a v západní části jihoslovanských jazyků. V druhém případě staré palatální retnice typu b^l splynuly s nově pozičně palatalizovanými retnicemi typu b^j , což byl vývoj ve východní části jihoslovanských jazyků a snad též v západoslovanských jazycích, pokud v nich vůbec kdy palatály typu b^l , p^l existovaly a nerealizovaly se již od počátku jako b^j , p^j .

Staré palatální retnice se ve východní části jihoslovanských jazyků dále vyvíjely stejně jako mladší pozičně palatalizované retnice, tedy nejpozději během 13. století došlo na většině území k jejich depalatalizaci. Na rozdíl od pozičně palatalizovaných konsonantů, které mohly stát jen před předním vokálem, resp. na konci slova či před jiným konsonantem po zaniklém υ , se mohly palatalizované retnice na místě bývalého epentetického l' ocitnout po odstranění přehlásek $\bar{a}$, $\bar{u}$ též před zadními vokály. Při depalatalizaci v takových případech palatální element retnic nezaničl, ale postponoval se v podobě konsonantu j (tento proces mohl být ovlivněn též morfologickými okolnostmi, fakticky se jedná jen o pozice před koncovkami). Kvůli fonetickému vývoji $\varphi > \bar{a} > a$, zániku syntetické deklinace a různým analogickým procesům v konjugaci, se v dnešním jazyce takové případy dochovaly hlavně u koncovky *ia*-kmenů, jako je mak. *земја* či bulh. *земя*, v bulharštině též v *l. sg. praes.* typu *куня*. Podoba doložená v *Boloňském žaltáři* z počátku 13. stol. *земѣж* svědčí o tom, že již tehdy byly ochridskému nářečí takové formy vlastní. Další řadu tohoto druhu příkladů je možné najít v *Evangelii popa Jovana* z 13. stol.: *на коупѣж своѣж, ис корабѣжѣж, корабѣжю, аврамѣжѣж, капиѣжѣж, дрѣвѣжѣж, дрѣвѣжю* (příklady převzaty z Koneski 1983, 56).

Staroslověnské památky bulharské a makedonské spadají do doby, kdy docházelo k rozvoji poziční palatalizace konsonantů a současně s tím k splývání starých palatálních retnic typu b^l , p^l s novými palatálními retnicemi typu b^j , p^j . Materiál staroslověnských památek též dokládá, že k tomuto splnutí nejprve došlo v těch případech, kdy za tzv. epentetickým l' stály vysoké přední vokály i a υ . To je důkazem výše nastíněného vývoje, neboť před vysokými předními vokály mohlo nejnáze dojít k asimilaci palatálního elementu l' v palatální element j . Z bulharských a makedonských staroslověnských památek nejlépe zachovává epentetické l' *Zografské čtveroevangelium*, zejména jeho poslední část. V dalších památkách, jako

je např. *Clozův sborník* a *Euchologium sinajské*, již před *i* a *ь* epentetické *l'* poměrně často mizí, zatímco v ostatních pozicích zůstává. *Supraslský sborník* již dokládá úplný zánik epentetického *l'* ve všech pozicích (van Wijk 1931, 106-108), totéž platí pro *Eninský apoštol* (Mirčev-Kodov 1965, 209). Církevněslovanské památky jsou v postojí k epentetickému *l'* nejednotné. Na jednu stranu některé památky, jako je např. *Grigorovičův parimejnik*, jej téměř vůbec neužívají, v dalších památkách, jako je např. *Ochridský apoštol*, se projevuje snaha epentetické *l'* zachovávat, avšak s mnoha nedůslednostmi. Je pravděpodobné, že snaha zachovávat epentetické *l'* je výsledkem konzervativního vztahu k jazykové normě Klimentovy *Ochridské školy*, přestože se přinejmenším od poloviny 11. století jednalo již jen o knižní prvek bez opory v živém jazyce. Důkazem toho je fakt, že je epentetické *l'* nejlépe zachovááno v knižních gramatických tvarech jako jsou posesivní adjektiva typu *иakovль*, staré tvary participií typu *поставль*, *явьль* a v církevních termínech jako např. *вогоставлєнїє* (Ribarova 1986, 72).

Situace v *Skop* poskytuje ohledně epentetického *l'* zajímavý obraz. Jeho distribuce totiž v zásadě odpovídá stavu většiny staroslověnských památek: před *i* a *ь* (po jeho zániku před konsonantem nebo na konci slova) je většinou vypouštěno, zatímco před ostatními konsonanty je zachovááno, avšak v obou případech bez úplné důslednosti. Tak nacházíme např. *nom./acc. sg. коравь* 22b13/A27:2 22b22/A27:6 atd. a *loc. sg. корави* 16a14/A13:4 24a3/A27:37 a odvozené výrazy *коравьници* 23b13/A27:27, *коравникомь* 23b8/A27:30, oproti *gen. sg. коравль* 23b4/A27:22 23b19/A27:30 atd. (avšak též *коравь* 23a3/A27:10 24a20/A27:44) a *dat. sg. коравлю* 23a16/A27:15 23a25/A27:19. Podobně je i *nom. sg. земль* 1b9/Ps65:2 1b11/Ps65:4 atd. a pády na *-ę* či *-o* pravidelně psané jako *земль* např. 2b14/Ps18:5 5b11/Ps60:3 atd., zatímco bez epentetického *l'* je psán *dat. sg. зєми* 1b15/Ps66:3 19a18/A17:24 atd. (avšak též *земли* 2a24/A1:8 3b24/A2:19 atd.) a *adj. зємьсти* 8a11/A4:26, *зємна* 35b28/1C15:40 atd.

Dále je epentetické *l'* zachováno před *ѣ* např. ve slovech *аравльне* 26a22/A2:11, *дивльхъ сѣ* 12a5/A9:20 26a13/A2:7, *крѣпльше сѣ* 15b23/A12:15, *вєнавльѣжи* 6a12/trop, *противльше сѣ* 16a23/A13:8, *противльѣщєи сѣ* 18b22/A17:5, *римльне* 26a21/A2:10 atd.; před *є* např. v poss. adj. *nom. sg. n. аврамле* 51a1/G3:14 71b8/2C11:22, *вземеть сѣ* 10b28/A8:33, *древле* 38b12/2C8:5 46a9/Hb1:1, *прїеметь* 14b25/A10:35, *прїемете* 19a20/A17:25 atd.; před *ѣ* ve slovech *l. sg. praes. прїемль* 21b16/A23:6, *любль* 56a2/trop, *непрїемльщюу* 22b25/A27:7 atd. Dále je před etym. *ь* epentetické *l'* zachováno ve tvarech *ptc. praet. ѿстѣпльша* 17b19/A15:38, *оустравльше сѣ* 24a2/A27:36, *явьльше сѣ* 39a7/2C11:6, *явьльши сѣ* 45b2/R16:26 a

před vokalizavým *ь* v složeném tvaru *ѡВЛѢИ СЖ* (< **javl'bjb*) 11b26/A9:17 25b12/trop 65a19/trop, což plně odpovídá obecné tendenci zachovávat epentetické *l'* právě v takových knižních gramatických tvarech. Proti tomu stojí doklad *ѡСЛАВЪШЕ* 24a10/A27:40.

Kolisání nacházíme také v tvarech *ptc. perf. pass.* a *subst. verb.* sloves IV. třídy, kde je epentetické *l'* etymologicky oprávněné, avšak již v staroslověnských památkách jsou takové tvary na ústupu, nejčastěji je bez epentetického *l'* psáno *БЛАГОСЛОВЕНЪ* (Vaillant 1948, 285). V *Skop* je většinou epentetické *l'* u těchto slovesných tvarů zachovááno, tak je např. pravidelně psáno *ВЪЗЛЮБЛЕНЪ* 64b5/Ps83:2 atd., *ИЗБАВЛЕНИЕ* 27a18/Hb11:35 atd., *ѡБНОВЛЕНИЕ* 30a29/R12:2 atd., *ѡСТАВЛЕНЪ* 22a25/A25:14, *ѡСТАВЛЕНИЕ* 5a5/A2:38 atd., *ѡВЛЕНИЕ* 26a5/E5:13, *БГОУБЛЕНИЯ* 64b15/kal apod. Stejně jako již ve většině staroslověnských památek je však v *Skop* psáno jen *БЛГЛОВЕНЪ* 20b13/Dn3:26, *БЛГЛОВЕНИЕ* 25b5/A28:28 atd. Další doklady bez epentetického *l'* jsou v těchto kategoriích vzácné, avšak výmluvně dokládají, že i zde bylo epentetické *l'* jen knižním jevem: *ПРЪПОЛОВЕНИЕ* 14a12/trop, *ПРЪПРОСЛАВЕНЪ* 20b10/trop, *ѡСТАВЕНИЕ* 70b29/A26:18. V případě slovesa II. třídy *ДРЪЗНЖТИ* je *ptc. perf. pass.* obvykle tvořeno pomocí rozšířeného sufixu *-ovenъ*, tedy *ДРЪЗНОВЕНЪ*, takže u něj není epentetické *l'* etymologicky náležité. V *Skop* však nacházíme vedle náležitých tvarů *ДРЪЗНОВЕН'НО* 8a17/A4:29, *ДРЪЗНОВЕНИЕ* 24b15/A28:15, též častější *ДРЪЗНОВЛЕНИЕ* 7b4/A4:13, *ДРЪЗНОВЛЕНИЕМЪ* 4b4/A2:29 8a23/A4:31 atd. s epentetickým *l'* podle analogie se slovesy IV. třídy. Takové tvary jsou známy i v jiných makedonských památkách, např. v *Ochr*.

Můžeme dojít k závěru, že písař *Skop* Nikola se snažil zachovávat psaní epentetického *l'* podle tradice zavedené *Ochridskou školou*, tedy jej neužívat před *i* a *ь* a naopak jej užívat před ostatními vokály. Obousměrné odchylky od této normy však současně dokládají, že se jednalo již jen o knižní pravidlo, které nemělo oporu v živém jazyce. V rámci knižní tradice také většinou udržoval psaní epentetického *l'* v gramatických kategoriích, jako jsou staré tvary *ptc. praet.* a s určitými odchylkami se též snažil epentetické *l'* zachovávat ve tvarech *ptc. perf. pass.* a *subst. verb.* u sloves IV. třídy. Tyto pravopisné zásady nepřipustily v *Skop* výskyt forem typu *земѡна*, přestože výslovnost *zemja* byla podle všeho již vlastní živému jazyku. Je dost dobře možné, že se v *Skop* také promítá obraz staré předlohy dobře epentetické *l'* zachovávající, taková předloha by v tomto ohledu mohla být velmi blízká *Ochridskému apoštolu*.

Skupiny *št, žd*

Typickým znakem všech církevněslovanských památek bulharského a makedonského původu je důsledné zachovávání staroslověnských skupin *št, žd* jako střídnic za praslovanské skupiny *tj/kt, dj* a jako výsledek první palatalizace skupin *sk, zg*, resp. též za skupiny *st, zd* před *ǰ*. V *Skop* je skupina *št* psána pravidelně jediným grafémem ψ a *žd* je analogicky k tomu takřka vždy psáno s nadepsaným Δ , jako $\psi\Delta$. Jazyk *Skop* nezná po těchto konsonantických skupinách přehlasované vokály $\mathfrak{t}$, $\mathfrak{u}$, což svědčí o jejich depalatalizovaném charakteru.

Vysvětlení původu typicky makedonských střídnic *ś* a *ř* na místě *št* a *žd* je jednou z nejobtížnějších otázek makedonské historické mluvnice a dialektologie. Vidět v nich přímé a takřka nezměněné následovníky praslovanského *t'* a *d'* je výklad nejméně pravděpodobný, přestože se tuto tezi v době poměrně nedávné snažil rozsáhlým rozborem hlaholské grafiky a na základě současné makedonské nářeční situace obhájit V. Tkadlčík (Tkadlčík 1963, 340-366). Ať už však byla původní hlásková platnost hlaholských znaků $\mathfrak{t}$, $\mathfrak{d}$ jakákoliv, nic dalšího dostatečně přesvědčivě nenasvědčuje tomu, že by na makedonském území byly dnešní střídnice *ś* a *ř* bezprostředními kontinuanty praslovanských *t'* a *d'*. Důvodů pro to je více. Střídnice ψ a $\mathfrak{t}\Delta$ sice byly bezpochyby pevnou církevněslovanskou normou. Pokud byl však vývoj živého jazyka od církevněslovanských norem odlišný, pak živé jazykové rysy pronikaly do písemných památek alespoň jako sporadické odchylky od stanovené normy. Realita je dokonce spíše taková, že přinejmenším do 13. století byla církevněslovanská norma zvláště vůči fonetickému vývoji poměrně otevřená, to můžeme sledovat např. zaváděním jednojerového a jednojusového pravopisu, ústupem epentetického *l'* v některých památkách, zavádění nebo odstraňování přehlásek různých vokálů v závislosti na změnách v systému měkkostní korelace konsonantů (zejména tzv. záměna nosovek), proměny v distribuci vokálů *i* a *y* atd. Písařské školy ani jednotliví písaři však v tomto nepostupovali jednotně, proto nacházíme takovou pestrost až chaotičnost v jednotlivých památkách. Nakonec ani v jednotlivých nářečích neprobíhaly tyto procesy vždy stejným způsobem a ve stejnou dobu. V kontrastu s tím působí velmi nepravděpodobně, kdyby tak výrazná odlišnost, jako by byly uvažované střídnice *t'* a *d'* na velké části makedonského území, alespoň několika ojedinělými doklady do psaných textů nepronikla. Vždyť i nejstarší srbské texty reflektují odlišnou povahu střídnic za *kt/tj, dj* buď tím, že za ně píší znak $\mathfrak{t}$ vypůjčený z hlaholice (zetsko-chlumský pravopis), nebo ve starší fázi rašského pravopisu přímo litery κ , ρ (Nedeljković 1979, 182). V makedonských církevněslovanských památkách však nic takového nenacházíme, střídnice *št* a *žd* v nich mají zcela pevné

postavení. Střídnice *ќ* je dokonce poprvé zachycena až v 15. stol. zápisem toponyma *Свекани* v tureckých listinách (Koneski 1967, 84).

Ani nářeční distribuce střídnic *ќ* a *ѓ* nijak nesvědčí pro jejich původnost. Tyto střídnice mají takřka výsadní postavení v severomakedonských nářečích, dále jejich izoglosa vytváří směrem na jih úžící se trojúhelník, jehož osou je zhruba řeka Vardar. Avšak ani v centru této oblasti není postavení střídnic *ќ* a *ѓ* výlučné. I v této oblasti zůstává řada slov zachovávajících střídnice *št* a *žd* (a jejich nářeční varianty), přičemž nacházíme často i u jednoho kořene dubletní tvary (např. *синоќа* × *сношти*, *моќ* × *мошине*, *праќа* × *праштило* apod.). Směrem na západ a na východ od tohoto trojúhelníku případů se střídnicemi *ќ* a *ѓ* postupně ubývá, přestože některé tvary jako je částice *ќе* nebo slova *ќерка*, *уѓе* (< *хуѓде*) pronikají až hluboko do bulharského území (Mirčev 1958, 141). Pokud by střídnice *ќ* a *ѓ* byly archaismem a nikoliv inovací, očekávali bychom distribuci zcela opačnou – v centrální oblasti střídnice *št*, *žd* a na jazykové periférii archaismy *ќ* a *ѓ*. Jen v severomakedonských nářečích snad můžeme pokládat střídnice *ќ* a *ѓ* za původní. Fonetický systém severomakedonských nářečí má praštokavský základ, tedy střídnice *ќ* a *ѓ* v nich mají stejný genetický původ jako střídnice *ć* a *đ* na ostatním území štokavského nářečního kontinua. Přesto jsou však známa z tohoto území toponyma, ve kterých jsou střídnice *št*, *žd* dosvědčené – např. *Побуѓже*, *Радибуѓж*, ve středověkých zápisech psaných jako *Побѣжда* / *Побоужда* / *Побоуждиѣ*, *Радиивоужда*, nakonec podobná toponyma nacházíme i v jižním Srbsku: *Небрегоште*, *Ображда*, *Селогражде* (Koneski 1967, 84). Není jasné, zda z toho vyvozovat, že i tato nářečí měla v nejstarší době střídnice *št*, *žd*, jak činí Koneski, či zda se spíše nejedná o pozůstatky nářečního míšení, které mohlo být způsobeno starými migracemi obyvatelstva, či zda na podobu těchto místních názvů nemohla mít i vliv oficiální církevněslovanská norma. S ohledem na celkový charakter severomakedonských nářečí, která zjevně sdílejí nejstarší fonetický vývoj se srbštinou, neshledávám první možnost za příliš pravděpodobnou.

Samotný vznik střídnic *ќ* a *ѓ* v makedonštině se pokoušejí vysvětlit dvě hlavní protichůdné teorie. Podle první z nich, kterou zastával A. Seliščev (Seliščev 1918, 127-146), v historické gramatice bulharštiny K. Mirčev (Mirčev 1958, 155) a makedonštiny B. Koneski (Koneski 1967, 82-89), se jedná o srbský jazykový vliv. Tato teorie však neobjasňuje, proč srbský vliv izolovaně zasáhl právě jen tento fonetický jev, zatímco u jiných fonetických rysů se neuplatnil (vyjma počáteční skupiny *cr-*, kde se však spíše jedná o paralelní vývoj). Druhá teorie, zastávaná B. Šklifovem (Šklifov 1973, 24-26) a V. Georgievem (Georgiev 1985, 39-40), kterou do své historické gramatiky bulharštiny převzali též D. Ivanova-Mirčeva a I. Cha-

ralampiev (Ivanova-Mirčeva–Charalampiev 1999, 84-85; Charalampiev 2001, 81-83), se snaží vznik střídnic *ć* a *ř* objasnit vnitřním fonetickým rozvojem, přičemž rekonstruují složité vývojové řady *št' > šk' > ch'k > jk' > k' (> č)*; *žd' > žg' > ch'g > jg' > g' (> dž)*. Už komplikovanost takového hypotetického vývoje vyvolává pochybnosti. Jednotlivé hláskové proměny tohoto typu jsou sice v různých nářečích a různých pozicích doloženy, avšak uvedený směr vývoje není jistý. Např. makedonské nářeční formy *кујќа*, *вејѓу* svědčí spíše pro proces druhotné anticipace měkkosti ze staršího *куќа*, *веѓу*, stejně jako nářeční forma *којњ* (a dále *којн*) vznikla anticipací měkkosti ze staršího *< коњ*. Především, pokud by k takovému vývoji skutečně došlo, očekávali bychom výskyt přechodných forem typu **кухќа*, **веѓу* v hraničních územích střídnic *ć*, *g* a *št*, *žd*. Avšak nic takového pro ně není typické, naopak se v širokém pásmu nejasné hranice této izoglosy objevují střídnice *ć*, *g* a *št*, *žd* smíšeně. Nářečí skutečně projevují tendenci skupiny *št*, *žd* zjednodušovat, zvláště v postavení před konsonantem, prakticky vždy se tak však děje vypadnutím elementu explozivního, nikoliv spirantního, např. *мошне* z *моштне*, *кражба* z *краждба* apod.

A-M. Totomanova ve své studii „*Още веднџ за меките к и г на мястото на праславянските тј и дј в југозападните български говори*“ (Totomanova 2009, 51-54) pak zdůrazňuje vliv tzv. nové jotace na šíření střídnic *ć* a *ř* na části makedonského území. K nové jotaci docházelo po zániku slabého jeru při styku s následujícím *j* v případech jako *cvěťje > cvěťe*; *ľudьje > ľud'e*, *kipovanьje > kipovañe > kipuvañe*. V makedonštině novou jotací vznikaly skutečné palatály, nikoliv palatalizované konsonanty, jak jsme již výše zmínili (str. 123). V bulharštině (tedy alespoň v nářečích odrážejících její spisovnou formu), byl však vývoj odlišný, zde konsonanty vzniklé novou jotací naopak splynuly s pozičně palatalizovanými konsonanty a byly s nimi následně depalatalizovány (v nářečích, kde tato depalatalizace proběhla). Srov. např. makedonské *цвеќе*, *луѓе*, *купување* oproti bulharskému *цвете*, *луде*, *купуване*. A právě zde je patrná územní shoda mezi vývojem nové jotace v palatály *ř*, *d'* (posléze *> ć*, *ř*) a výskytem střídnic *ć*, *ř*, neboť tyto střídnice se nevyskytují mimo oblast, ve které vznikly novou jotací palatály. Podle Totomanové se následně projevuje vliv srbštiny, ve které jsou výsledky staré praslovanské jotace (*sveća*, *međa*) a nové jotace (*cveće*, *gvožđe*) totožné. Srbským vlivem byly od konce 13. století nejvíce zasažené dialekty v úrodné oblasti kolem řeky Vardar a nedaleké Pelagonské nížiny, kudy procházely významné obchodní cesty. Nacházela se tu také městská centra jako Skopje, Prilep, Veles, Bitola, kam jistě společně se srbštinou přicházelo z vlastního Srbska množství dalšího obyvatelstva, jejichž mluva mohla v této době požívat u místního obyvatelstva jistou prestiž. Pod tímto tlakem mohly být novou jotací vzniklé fonémy *ř* a *d'* dosazovány do stejných slovních kořenů a gra-

matických kategorií (přechodníky na *-ku*, částice *-ke*), v jakých byly jim analogické fonémy *ć* a *đ* přítomné v srbštině, avšak bez úplné důslednosti a s různou intenzitou v jednotlivých nářečích. K velarizaci fonémů *t'* a *d'* v současné *k* a *g* pak s největší pravděpodobností došlo pod vlivem starých přejímek z řečtiny s pozičně měkkými *k* a *g* (např. κῆτος > κитъ, ἄγγελος > ан҃҃҃ель) a pak zvláště pod vlivem novějších přejímek tureckých, ve kterých byly tyto souhlásky obzvláště časté (např. *κέλας*, *ἴγῶρε*). Těmto měkkým velárám cizího původu se pak přizpůsobila i výslovnost palatál *t'* a *d'*, čímž s nimi splynuly. V prostředí srbském, kde byl řecký a turecký vliv již o něco slabší, naopak splynuly měkké veláry v přejímkách s domácími fonémy *ć* a *đ*. Výše nastíněný výklad Totomanové sice úspěšně spojuje vznik nové jotace s rozšířením střídnic *k* a *ř*, avšak stále zůstává nejasné, proč se srbský vliv tak silně projevil právě v tomto rysu a nikoliv v dalších výrazných fonetických odlišnostech srbštiny, jako je např. střídnice *u* za *o* (až na slova *γуска*, *κυκά*, *βρυκίνα*, *μυδαρ*, *ρυчек*, *суд* v makedonštině běžná) nebo střídnice *a* za oba jery. Proto pokládám otázku rozšíření střídnic *k* a *g* v makedonštině za stále otevřenou.

Palatální k, g v přejímkách z řečtiny

Jako palatální jsou v klasické staroslovenštině vykládány veláry *k* a *g* v přejatých řeckých slovech, pokud po nich následuje přední vokál (včetně řeckého *υ* a diftongů *αι*, *οι*). Grafika *Skop* však jejich předpokládanou palatálnost nijak neoznačuje, píše se jako běžné *κ*, *γ* + přední vokál, např. *акельдамь* Ἀκελδαμάχ 3a12/A1:19, *въ кесаринѣ* εἰς Καισάρειαν 11a18/A8:40, *ἀπὸ Κιλικίας* ѿ *киликѣ* 9a5/A6:9, *верники* Βερνίκη 22a22/A25:13, *въ кипрь* εἰς Κύπρον 16a14/A13:4, *анькирѣ* τὰς ἀγκύρας 24a9/A27:40; *сь серьгемь* Σεργίω 16a21/A13:7, *еглѣста* τοῦ εὐαγγελίου 17a28/A15:7, *въ перьги* εἰς Πέργην 16b8/A13:13, *въ египьтѣ* Αἴγυπτον 26a19/A2:10 atd. Vedle toho však nacházíme *анькюры* 23b17/A27:29 23b21/A27:30, *анькюра* 48b14/Hb6:19 a jednou *егюпетьскихъ* Αἴγυπτου 46b18/Hb11:26. Znak *ю* na tomto místě reprezentuje řecký vokál *υ* a svou pravděpodobnou fonematickou hodnotou *ü* může indikovat palatální výslovnost předchozího konsonantu. Ale může se jednat jen o tvary přenesené z předlohy bez vztahu k reálné výslovnosti. Proti palatálnosti *κ* a *γ* svědčí i četné příklady, kdy je řecké *υ* adaptováno jako *ου*, srov. *аксούльла* и *приксούльла* (sic!) Πρίσκυλλα καὶ Ἀκύλας 19b10-11/A18:26 apod. Je tedy nanejvýše sporné, zda můžeme v zvukovém plánu představeném v *Skop* počítat se zvláštní palatální výslovností *k* a *g* v těchto pozicích. Po depalatalizaci pozičně změkčených konsonantů a tedy po úplném splnutí vokálů *i* a *y* začalo být spojení velár

s předními vokály přípustné i ve slovanských slovech. Nebylo tedy již žádného důvodu odlišovat takové skupiny v přejímkách z řečtiny či jejím prostřednictvím.

Sonanty

Mezi sonanty můžeme v zvukovém plánu jazyka *Skop* počítat hlásky *r*, *l*, *ŋ*, *ŋ* (resp. *ŋ*). Z grafického hlediska na sonanty upozorňuje psaní *ь* po sonantě, pokud předchází či následuje konsonant. Na místě *ь* vyznačujícího sonantu není nikdy užíván pajeřík.

Sonanty *r*, *l*

Distribuce sonant *r* a *l* se v *Skop* nijak neodchyluje od nejčastějšího staroslověnského úzu, nenacházíme žádné známky zániku jejich slabičné funkce ani doklady změny pozice svarabhaktického vokálu či jeho proměny v pravý vokál, či záměnu *l* v *u*, jak je tomu dnes v severomakedonských nářečích. Neproměněná zůstala též počáteční skupina *čr-*: *чрьвленицеѣ* 27a4/trop, *чрьвиломь* 58a14/**3J13**, *чрьвьцемь* 76a8/lit oproti *cr-* v dnešní makedonštině (*чрв*, *чрвен* apod.) Pro jihoslovanské jazyky obecně je typické splynutí praslovanských skupin *-br-/-br-*, *-bl-/-bl-* s praslovanskými skupinami *-rb-/-rb-*, *-lb-/-lb-*, přičemž výsledkem je v obou případech slabičné *r*, *l*. Doklady v *Skop* plně odpovídají tomuto vývoji, tedy v něm nacházíme pravidelně psáno *крьвь* 3a12/**A1:19** atd., *пльть* 27b11/**R3:20** atd. se slabičnými *r*, *l*, aniž by docházelo k vokalizaci jeru nacházejícího se z praslovanského hlediska v silné pozici (srov. např. ruské *кровь*, *плоть* nebo české *krev*, *plet*). Výjimku však tvoří *ptc. praet.* slovesa *въскрєшѣти*, u kterého nacházíme místo očekávaného *r* tvary s vokalizovaným *ь* v *e*: *gen.-acc. sg. m. въскрєша* (<*vъskrьsъša) 40b20/**E1:20**, *dat. sg. m. въскрєшомоу* (<*vъskrьsъšujemu) 64b1/**C2:12** (jednou též psáno pod titlou: *въскрѣшаго* 1b5/trop). V tomto případě nelze vyloučit ruský vliv na podobu tohoto církevního termínu, srov. rus. *воскресишй*.

Další pozice pro slabičnou funkci sonant *r* a *l* vznikly po zániku slabých jerů. Bylo tomu tak i v počáteční slabice, pokud za zaniklým slabým jerem následoval konsonant, jak o tom svědčí doklady *2. sg. imp. рьци* 8b15/**A5:8** atd., *2. pl. imp-. рьцѣте* 1b10/**Ps65:3**, *рзвениемь* 38b26/**2C11:2**; *dat. pl. львомь* 27a12/**Hb11:33**, *1. sg. praes. не льжж* 29a28/**R9:1** atd., *2. pl. imp. не льжате* 41a29/**C3:9**, *льживѣдѣтель* 31a11/**R13:9**, *gen. sg. льсти* 16a28/**A13:10**, *3. sg. praes. льститъ* 41b15/**E5:6** apod. Slabičné *r* na počátku slova je vlastní i dnešní makedonštině, srov. mak. *'рбет*, *'рѣа* apod. Další takovou pozicí byl konec slova, pokud před koncovým *r* nebo *l*

stál konsonant. Mezi takové případy v *Skop* náleží slova **вѣдръ** 19b25/**A18:25**, **выспръ** 3b23/**A2:19**, **добръ** 43b20/**1T3:13**, **немаждръ** 36b21/**2C12:6**, **ωдръ** 12b9/**A9:34**, osobní jméno **петръ** 2b19/**A1:13** atd. a místní název **кипръ** 15a25/**A11:20** atd. Případy s /r/ na konci slova nejsou v *Skop* doloženy. Odchylku tvoří výraz **храборъ** 44a15/**2T2:3** s vkladným vokálem *o*. Psaní tohoto slova s vkladným vokálem má však již starý původ, srov. **χραβωρς** *Supr*, **χραβορς** *Ochr*, **χραβερς** *Slepč* a **χραβър** *Šiš*. Současná makedonština sice slabičné *r* na konci slova nezná, jeho dřívější existenci však dokládá vokalizovaný svarabhaktický vokál v takových pozicích, srov. mak. *добар*, *мудар*, *Петар* apod. Proto můžeme v případě *Skop* počítat se slabičnou funkcí sonant *r* a /r/ počítat i na konci slov.

Sonanty *m*, *n* (resp. *ŋ*)

Oproti sonantám *r* a /r/ jsou slabičné nazální sonanty *m*, *n* (resp. *ŋ*) poměrně vzácné, přesto grafika *Skop* ukazuje, že v určité fázi vývoje jazyka s jejich existencí musíme počítat.¹¹ K jejich fonologizaci došlo patrně až po zániku slabých jerů v pozici *konsonant + nazála + jer*, neboť do té doby mohly tvořit s následujícím jerem úplnou slabiku. Takových případů je však jen velmi málo. V případě *m* se jedná o číslovky **седмь**, **осмь** a o přítomné tvary slovesa **взгити**: *1. sg.* **ѣсмь** a *1. pl.* **ѣсмъ**. Číslovky **седмь** a **осмь** jsou však v *Skop* vždy psány číslicí, tedy potřebné doklady neposkytují. Důkazem existence bývalé výslovnosti *sedm̄*, *osm̄* jsou však současné makedonské tvary **седум**, **осум** s vokalizovaným svarabhaktickým vokálem *u*, což přesně odpovídá totožným tvarům těchto číslovek v obecné češtině. Též u tvaru *1. sg. praes.* **ѣсмь** můžeme předpokládat bývalou výslovnost *(j)esm̄*. Důkazem je opět současný makedonský tvar **сум**, ve kterém došlo ke stejné vokalizaci svarabhaktického vokálu v *u* jako u číslovky **седум**, **осум**. *Skop* píše pravidelně **ѣсмь** 11a29/**A9:5** atd., což s předpokládanou výslovností *(j)esm̄* není v rozporu. Jen jednou je psáno **нѣсъ|мь** 33a20/**1C15:9**, avšak **нѣсъ** se nachází na konci řádku a jak už jsme dříve uvedli, písař *Skop* se snažil vyhýbat konsonantu na konci řádku. Proto výskyt jeru v tomto slově nemusí mít fonetický základ. Po depalatalizaci pozičně palatalizovaného *m'* se tvar *1. sg. praes.* **jesm̄* stal homonymní s tvarem tvar *1. pl. praes.* **jesm̄*, což u plurálního tvaru vedlo k různým rozšířením koncovky. V *Skop* se užívají tvary **ѣсмы** i **ѣсме**.

¹¹ O vývoji slabičných sonant v makedonštině pojednává podrobně F. V. Mareš (Mareš 2008, 115-121).

Dokladů na slabičné *ŋ* nebo *ŋ'* také není mnoho. V tomto ohledu je nejprůkaznější slovo **ognь*. Přestože se jedná historicky o *i*-kmen, jsou v staroslověnských památkách již běžnější tvary *io*-kmenové. Podle nepřímých *io*-kmenových pádů jako je *gen. sg.* *огня* pak pronikla palatála *ŋ* i do *nom./acc. sg.* *огнь*. V dnešní spisovné makedonštině můžeme najít odrazy obou těchto variant. Jak ve zmíněné studii ukazuje Mareš, v případě tvaru *ognь* se svarabhaktický vokál vokalizuje jako *ogaн*, v případě varianty *ogŋ'* jako *oguh*. Pravopis *Skop* však nemá vlastních prostředků pro vyjádření měkkosti konsonantů, proto ani nemůžeme rozhodnout, zda se v dokladech *вгнь* 24b5/A28:5 31b24/1C3:24 46a23/Hb1:7 49b8/Hb12:29 68b14/Ps65:12 jedná o *ŋ* či *ŋ'*. V adjektivu *огньнь*, resp. *огньнь*, se pak slabičné *ŋ* či *ŋ'* dostává též do pozice uprostřed slova. V *Skop* máme doloženo *вгньньжж* 27a13/Hb11:34 46b26/Hb11:34, *вгньньоу* 49a6/Hb10:6. Zvláště výmluvný je doklad *вкньц³мь* 36b8/2C11:32 (< **okъньсетъ*), kde slabičná povaha *ŋ* dokonce zabránila vokalizaci *ъ* v předcházející slabice (ocitl se tak v slabé pozici, ačkoliv je etymologicky vzato sudý, ani graficky nezůstal zachován). Pozice pro vznik slabičnosti nastala také po zániku koncového jeru *i* u sufixu *-знь*. V *Skop* registrujeme doklady *воязнь* 29a22/Hb8:15 atd., *жизнь* 42a17/1T1:16, *неприязьнь* Σατανῶς 8b5/A5:3. Pro současnou makedonštinu je tento sufix periferní, registrujeme však alespoň knižní nebo nářeční výrazy *боязан*, *соблазан* (vedle běžnějšího *соблазна*), v bulharštině např. *боязън*, *неприязън*, *съблазън*. Všechny tyto příklady dokládají vokalizovaný svarbhaktický vokál, který svědčí pro bývalou slabičnou výslovnost *ŋ* (resp. *ŋ'* před depalatalizací) v tomto sufixu. Všechny jmenované doklady nijak neprotiřečí předpokládané slabičné funkci *ŋ*, *ŋ'* (resp. *ŋ'*) v těchto pozicích.

Je otázkou, zda mohly mít nazály *m* a *n* slabičnou funkci též na počátku slova. Mohl by proto svědčit fakt, že v *Skop* je po nich i v této pozici většinou psán *ь*, někdy i neetymologický. Nacházíme tyto doklady: *мьгновеение* 76b4/1C15:52 (**mьgnovenьje*), *мьгъи* 3a8/A1:18, *мьгъж* 31b27/1C3:14 52b25/trop (**mьzda*), *мьгъжж* 25b8/A28:30, *comp. мьни* 33a20/1C15:9, *мьнеи* 67a20/Hb7:7 (**mьňbjь*), *dat. sg. мьчю* (**mečь*) 27a14/Hb11:34 46b27/Hb11:34; *ньравы* 18a12/A16:21, *ньравомь* 53a3/trop (**nравь*). Nezdá se být příliš pravděpodobné, že by se v těchto pozicích výslovnost *ŋ*, *ŋ'* mohla dlouho udržet. Taktéž se nemůže jednat o zachované slabé jery, neboť ve všech uvedených případech se jedná o *ь*, jehož pravidelnou střídnicí by bylo *ε*, navíc v třech posledních dokladech se ani žádný jer nenacházel. S největší pravděpodobností se krátce po zániku slabých jerů rozvinul v těchto pozicích vkladný vokál *ǣ* bez ohledu na to, zda se v takové pozici dříve jer nacházel či nikoliv. Svědectvím takového rozvoje

je současné makedonské *нарав* s vkladným vokálem *i* na místě bez etymologického jeru. Situace v *Skop* takovému výkladu neprotiřečí. Podobným vývojem vzniklo i současné makedonské slovo *магла*, přičemž zopakujeme, že nářečně jsou doloženy i případy, kdy měl takový vkladný vokál povahu nosovky, jako je např. výraz *maⁿgla* z obce *Visoka* na Soluňsku. Vkladný vokál se však často nerozvinul v případech, že stály dvě nazály na počátku slova za sebou. Proto jsou také v *Skop* pravidelně bez jeru psány tvary **многъ** 15b5/**A11:24** a odvozené **множицеѣѣ** 71b12/**2C11:23**, **множаѣѣ сѣ** 12a30/**A9:31** atd., tvary zájmen **мнѣ** 4b16/**A2:33** a **мноѣ** 13b30/**A10:30** (vedle toho vzácně **въ мнѣ** 25a10/**A28:18** a **съ мнѣ** 21a5/**A20:34**, pajeřík však hláskovou funkci nikdy nemá) a tvary slovesa **мнѣти** (např. 1. sg. *praes.* **мнѣ** 5b2/**A3:4**, 3. sg. *impf.* **мнѣше** 15a9/**A12:9**, *ptc. praet.* **мнѣвьше** 23a12/**A27:13** atd.). Oproti tomu však stojí uvedený *comp.* **мъни** 33a20/**1C15:9**, **мънеи** 67a20/**Hb7:7** (**mъnъjъ*), u kterého k rozvoji vkladného vokálu podle všeho došlo. Tento tvar má paralelu v štokavském *mānjī*.

Proměny konsonantických skupin

*Praslovanské skupiny *ort-, *olt-*

Za praslovanské skupiny **ort*, **olt*, **tert*, **telt* má *Skop* zcela pravidelné výsledky metateze *trat*, *tlat*, *trēt*, *tlēt*, typické pro jihoslovanské jazyky, československou oblast a samozřejmě též pro staroslověnštinu a jihoslovanskou církevní slovanštinu. Přesto v některých staroslověnských památkách nacházíme malé množství příkladů bez metateze, známý je příklad **отъ золъта** **Ps71:15** Sin; časté jsou takové tvary v *Šestodnevu* Jana Exarchy, např. **бал'тинъи** 73a21, **мал'дичиѣ** 107c5, **салностъ** 75d28 atd. (van Wijk 1931, 86). To poukazuje na to, že přinejmenším ještě v 10. století existovaly ve východobulharském prostoru dialekty, ve kterých doposud nebyla metateze likvid završena.

Poněkud komplikovanější je situace na počátku slov u skupin **ort-*, **olt-*. Pravidelným jihoslovanským výsledkem metatezí těchto skupin by mělo být bez ohledu na intonaci *rat-*, *lat-*, avšak ve staroslověnštině i v současné bulharštině a makedonštině nacházíme jisté množství odchylek od tohoto vývoje. Je pravděpodobné, že v době vzniku staroslověnštiny nebyla metateze skupiny **olt-* ještě provedena, proto též v staroslověnských památkách stále nacházíme tvary jako **алъдни**, **алъкати**, **алъѣнъ**, **алънии** apod., přičemž časté psaní neetymologického jeru naznačuje slabičnou funkci *л* v této pozici. Tvary **алъкати**, **алъѣнъ** a další

odvozeniny od tohoto kořene byly v podobě bez metateze lexikalizovány a v církevní slovanštině mají prakticky výsadní postavení. Z ní pak přešly do některých současných slovanských jazyků (srov. rus. *алкать, алчность*, bulh., mak. *алчен, алчност*). Takový tvar nacházíme i v *Skop*: **алъченъ** 13a19/**A10:10**, 1. pl. praes. **алъчємъ** 32a17/**1C4:11**, jinak jen tvary s metatezí: в **ладинахъ** 23b23/**A27:31**, **ладидж** 24a13/**A27:41**.

V případě skupiny **ort-* sice metateze v době vzniku staroslověnštiny již proběhla, její výsledky však nejsou zcela jednotné, v některých případech kolísají mezi *rat-* a *rot-*. Takové kolísání je podle *SJS* v staroslověnských památkách doložené u výrazů **равъ** / **ровъ** a odvozených slov, **раждиє** / **рождиє**, **развѣ** / **ровѣ** a **расти** / **рости**, u předpony **раз-/роз-** ve slovech **развити** / **розвити**, **разбоинокъ** / **розбоиникъ**, **различънъ** / **розличънъ**, **размъслити** / **розмъслити**, **распати** / **ропати**, **растворити** / **ростворити**, **раширити** / **роширити**, přičemž není bez zajímavosti, že tvary s *rot-* jsou nejčastější v *Supr* (nikoliv však výlučně), tedy v památce východobulharského původu. Že se nejedná o západoslovanský (moravský) vliv, ale o jihoslovanský nářeční jev, dokazuje též současný bulharský a makedonský výraz *роб* (vedle knižního *раб*). *Skop* má běžně metatezi *rat-*: vždy v předponě **раз-**, dale např. ve slovech **равъ**, **равъини**, **раба**, **работа**, též **раженъ** 70b20/**A26:14**. Jednou je však doložena i varianta *rot-*, a to ve slově *gen. sg.* **роѣина** 24a30/**A28:3**. Tato forma je poměrně rozšířená i v ostatních staroslověnských a církevněslovanských památkách, jak vyplývá ze *SJS*.

Palatalizace skupin sk a zg

Pravidelným výsledkem první palatalizace skupiny *sk* je v klasických staroslověnských památkách skupina *št*, srov. např. přítomní tvary slovesa *искати*, *искж* nebo *ицж*, *ицєши* nebo sufix *-цє* oproti *-ско*. Totožný stav zachovává též bulharská a makedonská církevní slovanština a tím pochopitelně i *Skop*, srov. např. *ptc. praes. act.* **ицж** 16a25/**A13:25**, 3. pl. **възицжтъ** 19a26/**A17:27**, **съньмицє** 9a11/**A6:12**, **привѣжицє** 19b26/**Ps45:2** atd. Podobná situace nastala též při styku předpon či předložek *iz-*, *raz-*, *bez-*, *vъz-* s počátečním *k*, pokud následoval vokál působící první palatalizaci. V staroslověnských památkách vzniká v této pozici pravidelné *št*, např. ve slově *iz-čeznōti* (< **iz-k^heg-*), které se běžně objevuje v podobě **ицєзнити**. Tato změna však poněkud zastírá původní podobu kořene a morfologickou hranici na jeho styku s předponou, proto již od nejstarší doby současně působí tendence oba morfémy restituovat ve své původní podobě. Máme tedy již v *Supr* doložen i tvar **изъчєзнити** a asimilací z následujícím *č* vzniká pak forma **ицєзнити** doložená v *Sin*. Tuto podobu užívá i *Skop*,

srov. и҃җедѣть 1b19/**Ps67:3**, и҃җезнѣть 2a1/**Ps67:3** atd., totéž platí i po předponě *bez-*: вѣ҃җестѣни 32a14/**1C4:10**, вѣ҃җестѣиѣ 36a4/**1C15:43**. Příklad první palatalizace skupiny *zg > žd* nacházíme např. ve slově ро҃җина 24a30/**A28:3** (srov. ро҃җга / ра҃җга), stejný výsledek je doložen též po předponě *iz-*: 2. *sg. imp.* и҃җени (< **iz-ge-*) a *raz-*: ра҃җени 57a4/trop (< **raz-ge-*).

Pro většinu staroslověnských památek je typický pravidelný výsledek druhé palatalizace skupiny *sk* v *sc*. Avšak už *Supraslský sborník* má téměř vždy tuto skupinu druhotně zjednodušenou v *st* (van Wijk 1931, 217-218) a *st* pak převažuje též v církevněslovanských památkách bulharských a makedonských, ačkoliv ne zcela výlučně. Církevněslovanské památky srbské naopak většinou zachovávají skupinu *-sc-*. Ve slovním kořeni se taková skupina nachází např. ve slově бли҃җати / вли҃җати, to však není v *Skop* doloženo. Proto se drtivá většina dokladů vztahuje k adjektivnímu sufixu *-скъ*, např. зѣ҃җьсти 8a11/**A4:26**, людѣ҃җи 7a21/**A4:8**, ию҃җени҃җи 3b12/**A2:14**, кипрѣ҃җи 15a25/**A11:20**, въ оу҃җени дпль҃җь atd. Vyjimku však tvoří proprium дама҃җь, jež tvoří pravidelně *loc.* se skupinou *-цъ-*: въ дама҃җь 11b8/**A9:10** 12a10/**A9:22** 12a2/**A9:19** 12a21/**A9:27**, důvodem je patrně snaha zachovat hláskové složení tohoto cizího propria. Ze stejné příčiny je nejspíše v *Skop* zachovávána skupina *-цъ-* i v tvarech výrazu па҃җка, srov. ко҃җь па҃җь 2a24/lit, по па҃җь 6b10/lit atd. K druhé palatalizaci skupiny *-sk-* mohlo dojít i při styku předpon či předložek *iz-*, *raz-*, *bez-*, *vъz-* s počátečním *k*, pokud po něm následoval vokál působící druhou palatalizaci (ě vzniklé z diftongů *ai/oj*). Takovým případem je sloveso *iz-cělěti* (< **iz-kajl-*) a jeho odvozeniny. Přestože bychom očekávali pravidelný výsledek и҃җь҃җьти a po zjednodušení и҃җь҃җьти, jsou již v staroslověnských památkách takové tvary na ústupu před tvarem и҃җь҃җьти apod. s asimilovaným *s* pod vlivem následujícího *c* (van Wijk 1931, 218-220). Takové tvary má i *Skop*, např. и҃җь҃җьѣть 12b8/**A9:34**, и҃җь҃җь 24b14/**A28:8**, и҃җь҃җьениѣ 6a7/**A3:16**, чю҃җонць҃җьениѣ 8a2/**A4:22** atd.

Epenetické -d-

Pro staroslověnské památky je typické vkládání epenetického *d* mezi souhlásky *z* a *r*, např. вѣ҃җра҃җдовати сѧ, и҃җра҃җсти, и҃җра҃җилъ apod. Církevněslovanské památky jsou pak v tomto ohledu většinou rozkolísané, obecně jeví tendenci epenetické *d* odstraňovat s výjimkou slovesa ра҃җра҃җьшити, které si v jihoslovanských církevněslovanských památkách podobu s epenetickým *d* dobře zachovává (Vaillant 1948, 83-84). *Skop* velmi dobře tomuto schématu odpovídá. Epenetické *d* je v něm zachováno jen u tvarů sloves ра҃җра҃җьшити a též ра҃җра҃җьшити, srov. ра҃җь҃җьши 4a17/**A2:24** 39a10/**E2:14**, ра҃җь҃җьши 1b6/trop, ра҃җь҃җьши 12a6/**A9:21** 53b22/trop, jinak je psáno jen *-zr-*, např. въ҃җра҃җдова сѧ 4a23/**A2:26**, въ҃җра҃җоу҃җемь сѧ 6b9/**Ps94:1**,

възрѣвновашиж 18b22/A17:5, възрѣстити 36a20/2C9:10, неизрѣченъныиж 36b18/2C12:4 atd. Slovo издрѣилъ je v *Skop* vždy psáno pod titlou jako изъль, o přítomnosti či nepřítomnosti epentetického д, tak nelze rozhodnout.

Zjednodušování konsonantických skupin

Ve *Skop* lze shledat pravidelné zjednodušování konsonantické skupiny *-zdn-* na *-zn-*, v takových případech ani není užívána titla či nadřádkové д či т. Můžeme uvést tyto případy: въ везъниж 29b18/R10:7, *dat. sg. n. празноу* 39a12/E2:15, празниѣ 68b2/lit atd., празноучемъ 51a25/1C5:8 69a14/lit, испразънити 31b1/1C1:17 76a18/1C15:24, оупразънити 33a3/1C1:28 atd., празни вѣхъж 19a9/A17:21. V *Skop* nenacházíme jediný případ, ve kterém by nebyla skupina *-zdn-* na *-zn-* zjednodušena. Zjednodušení skupiny *-stn-* na *-sn-* nacházíme pouze v dokladech въ днѣ пенѣдикосни 20b18/A20:16, дениѣ пендикосни 26a1/A2:1 (*pro* -костъни). V jiných případech tendence zachovávat podobu morfémů na morfologickém švu zjednodušení této skupiny zabránila: извѣстна 4a11/A2:22, четъврьтовластникоу 16a6/A13:1, вѣстникъ 22a16/A21:31, мѣстникъ 31a1/R14:4 apod. Tendence k zjednodušování skupin *-zdn-* a *-stn-* má jistě základ v mluveném jazyce, srov. současné makedonské *пазен, празна, празник, извесен, извесна, весник* apod.

Je velmi pravděpodobné, že došlo též k zjednodušení konsonantické skupiny *-srdc-* v *-src-* ve slově срѣдъце. Přestože je v *Skop* vždy tradičně psáno pod titlou jako срѣце, je pravděpodobné, že právě tento zdánlivě zkrácený zápis zachycuje skutečnou výslovnost. Můžeme též předpokládat, že došlo k asimilaci skupiny *otč-* v *oč-* ve *voc. otъче* a v přivlastňovacím adjektivu *отъчи*. Tyto tvary jsou několikrát psány i bez titly: *dat. pl. wъемъ* 25a7/A28:17 37a20/G1:14, *acc. sg. f. wъж* 34b7/1C5:1, což může vystihovat skutečnou výslovnost, srov. současný makedonský *voc. oče!*. Totéž zjednodušení sledujeme i ve slově *притъча*, jež se v *Skop* též jeví v zjednodušené podobě: *acc. sg. приѣж* 73a9/Ja5:10, къ приѣи 72a24/1C13:12. V *Skop* je jednou tázací zájmeno чѣто psáno zkráceně jako чо 40b17/E1:18, což připomíná jeho ekvivalent v současné slovenštině. Může se však jednat jen o náhodnou koruptelu. Z dalších konsonantických skupin je v *Skop* doloženo zjednodušení *-stč-* > *-šč-* (současně s asimilací *sč* > *šč*): *лъш'чѣмъ* 44a2/1T4:2 (**lʃstʃčemъ*); *-tst-* > *-st-*: *соуѣствию* 29b3/R8:20 (**sujetʃstvju*); *-tc-* > *-c-*: *некроци* 43a21/2T3:3 (**nekrotʃci*), *-čst-* > *-čt-*: *нечтивы* 42b26/2T2:16.

V. Morfologické a syntaktické rysy *Skop*

Popis morfologie a zvláště syntaxe *Skopského apoštola* má na rozdíl od rozboru paleografického, pravopisného a hláskoslovného svá specifika, neboť se v něm v podstatně větší míře promítá problematika textologická. Protože však nejsou všechny otázky týkající se staroslověnského překladu apoštola a jeho dalšího vývoje v písemné tradici doposud uspokojivě objasněny a současně nebylo doposud vytvořeno kritické vydání staroslověnského překladu apoštola jako textu, fakticky postrádáme relevantní srovnávací materiál, podle kterého bychom mohli míru konzervativnosti či inovativnosti *Skop* v morfologických a syntaktických kategoriích spolehlivě posuzovat jak vůči hypotetické podobě cyrilometodějského originálu, tak vůči skupinám textů vykazujícím mladší úpravy původního předkladu. Proto se v této kapitole soustředíme především na gramatické odchylky *Skop* od klasické staroslověnské normy, jak ji představují tzv. kanonické památky. V oblasti skladby blíže probereme pádovou syntax, jež v *Skop* projevuje nejvýraznější odchylky vůči staroslověnským normám a současně vypovídá o hlubokých strukturních proměnách probíhajících ve 13.-14. stol. v živém jazyce. Nelze však zcela vyloučit možnost, že jevy, které budeme s ohledem k uzuální staroslověnské gramatice hodnotit jako odchylky či inovace, mohly být vlastní již originálnímu překladu apoštola, zatímco z jazykovědného pohledu archaičtější rysy mohly být vneseny až při pozdějších úpravách (to se může týkat např. krátkých nominativů mužských *n*-kmenů typu *κΑΜΖΙ*, *ΠΛΑΜΖΙ*). Tento problém se však v menší míře dotýká i dalších cyrilometodějských biblických překladů včetně evangelií a žaltáře.

Substantiva

Skop jako ostatní bulharské a makedonské církevněslovanské památky v zásadě zachovává syntetickou deklinaci se všemi pády, jak je znala staroslověnština. Inovativní tendence se projevují zejména v jistých proměnách v distribuci koncovek u jednotlivých paradigm, zvláště u personálních substantiv, stíráním rozdílů mezi měkkou a tvrdou deklinací, větší závislostí deklinace na jmenném rodu a ústupem neproduktivních a periferních paradigm, jako byly zejména *u*-kmeny a některé konsonantické kmeny.

Deklinace *o*-kmenová a *io*-kmenová

Pro koncovky některých pádů *o*-kmenové a *io*-kmenové deklinace je typická expanze *u*-kmenových koncovek. Tak již v staroslověnských textech se hojně šíří v *dat. sg.* zvláště u osobních jmen původem *u*-kmenová koncovka *-ови* (resp. *-еви* u *io*-kmenů). Též v *Skop* běžně takové tvary nacházíme, např. **аврамови** 39b28/**G3:8**, **корнилови** 13a14/**A10:7**, **павлови** 22b18/**A27:3**, **саоулевѣи** 12a13/**A9:24** apod., též progr. **иѣлевѣи** 16b29/**A13:23**. Totéž platí i pro apelativa označující osoby, např. **бѣговѣи** 15b5/**A11:24**, **иереувѣи** 67a30/**Hb7:11**, **архинеувѣи** 11a20/**A9:1**, **цѣревѣи** 19b24/**Ps44:2** atd., **мжжеви** 38b28/**2C11:2** (jinak jen **мжжову**) či personifikované jevy: **дѣховѣи** 18a5/**A16:18** 29a25/**R8:16** (jinak jen **дѣхову**). U neživotných substantiv nacházíme tuto koncovku u slova **рѣхъз**: **рѣхъзовѣи** 28b19/**R6:11** 51b23/**R6:10** 51b25/**R6:11**, toto substantivum má často *u*-kmenové koncovky i v dalších pádech. Dále je s *u*-kmenovou koncovkou doloženo neživotné substantivum **вальтаревѣи** 67b4/**Hb7:13**.

Jistou expanzi projevuje *u*-kmenová koncovka *-ове* též v *nom. pl. m. o*-kmenů. Máme doloženy formy **жидове** 12a12/**A9:23** a **попове** 52a9/lit 78b23/záp. Je příznačné, že se v obou případech jedná o jednoslabičná substantiva, u kterých preferuje koncovku *-ови* (nářečně též *-ове*) i dnešní makedonština. Navíc doklad **попове** se dvakrát nachází v písarově zápisu, ve kterém se silně projevuje vliv živého jazyka. V *gen. pl. m.* nacházíme doklad **рѣхъовѣ** 5a5/**A2:38** 46a15/**Hb1:3** 70b29/**A26:18**, nicméně u tohoto substantiva je *u*-kmenová koncovka *gen. pl.* častým jevem již v staroslověnských památkách, jak vyplývá z dokladů uvedených v *SJS*. Dále tuto koncovku nacházíme v dokladu **гладѣ** (= **гладѣовѣ**) 77b29/lit. V jednom případě je též *u*-kmenová koncovka doložena v *instr. pl.*: **прѣрокъми** 42b11/**1T4:14**. Počátky expanze *u*-kmenových koncovek ke všem uvedeným pádům lze shledat již v staroslověnských textech (Vaillant 1948, 112-113). Situace v *Skop* je tak pokračováním již v staroslověnině zachycených tendencí a *Skop* se ani četností ani charakterem takových případů od staroslověnských památek nijak výrazně neodlišuje.

Substantiva *io*-kmenová podléhají v *Skop* poměrně silnému vlivu *i*-kmenové deklinace. Běžná je koncovka *-иѣ* v *nom. pl. m. životných io*-kmenů. Takové tvary ještě nebyly pro staroslověnské texty typické, ale od 12. století se stávají v církevněslovanských textech makedonských i bulharských běžným jevem (Koneski 1967, 137; Mirčev 1958, 151). V *Skop* registrujeme doklady **врачѣиѣ** 58a24/kal, **архинеиѣиѣ** 8a5/**A4:23** 22a27/**A25:15**, **иудеиѣиѣ** 17b23/**A17:5** atd., **иереиѣиѣ** 61a18/**Ps131:9**, **калоугерѣиѣиѣ** 78b23/záp, **мжжиѣиѣ** 3b12/**A2:14** atd.,

сѧдоукеиѣ 7a7/A4:1 atd., фѧрисиѣиѣ 21b13/A23:6 21b19/A23:8, цѣриѣ 8a11/A4:11. Tvar *nom. pl.* мѧжи je však i tak zhruba dvakrát častější než мѧжиѣ. Tato koncovka expanduje též k substantivům na -тель a -рь, u kterých vytlačila starší konsonantickou koncovku -e: прѣдѧтелиѣ 9b7/A7:52 43a22/2T3:4, свѣдѣтелиѣ 2a22/A1:8 atd., оучителиѣ 16a4/A13:1 atd., цѣриѣ 8a11/A4:26. Po těchto sufixech je koncovka -иѣ v *Skop* užívána výlučně. Další doklady pronikání *i*-kmenových koncovek nacházíme v *loc. pl.*: по трѣхъ мѣѣхъ 20a23/A19:8 24b18/A28:11, въ стрѣрѣпцѣхъ 63b17/trop.

Nacházíme též dva specifické doklady pronikání *io*-kmenových koncovek k *o*-kmenům. V obou případech se jedná o výskyt *io*-kmenové koncovky -e v *acc. pl.* místo očekávaného -y. V prvním případě se jedná o celé syntagma: възревновашѧ • противѧвѣщѣи же сѧиюдѣиѣ • и поѣмъше трѣжъники • мѧжѧ иетерѧ изѣлтѧ (sic!) • и съборъ сътворъше мѧвѣхѧ по граду ѡвѣрас тивѧс повηρούς 18b24/A17:5 (мажа етерѣзи зѣлзи *Ochr Mak Crk Karp Šiš*, мѧжа нѣкзиѧ зѣлзи *Christ*, нѣкзиѧ ... мѧжѧ боуѧ *Slepč*). Průnik koncovky -e do tohoto syntagmatu nejspíše usnadnil výskyt *io*-kmenového tvaru *може* na jeho počátku. Tuto koncovku nacházíme též v koruptele изѣлтѧ, kterou můžeme vyložit jako *acc. pl.* издрѧилѣтѣи od *nom. sg.* издрѧилѣтинѣ, v předloze *Skop* však stálo jistě зѣлзи jako v jiných archaických textech. Další doklad se nachází v zápisu písaře *Nikoly*: еѣѧ пови тоурѣѧ въ грѣцѣхъ 78b18. V případě *a*-kmenů je podobné šíření *ia*-kmenových koncovek v *Skop* zaznamenáno o něco častěji. Můžeme v tomto příkladu spatřovat severomakedonský nářeční rys společný štokavskému nářečnímu kontinuu, pro které je expanze původem měkkých koncovek ke tvrdým vzorům typická. Srov. např. *acc. pl.* *прозоре* od substantiva *прозор* v současné srbštině.

Zbytky *u*-kmenové deklinace

Již v staroslověnských památkách je stará *u*-kmenová deklinace značně porušená. Ve skutečnosti není kompletní *u*-kmenové paradigma doloženo ani u jediného substantiva (van Wijk 1931, 240). Ve všech památkách se u původem *u*-kmenových substantiv běžně užívají též koncovky *o*-kmenové a *u*-kmenové současně pronikají k *o*-kmenům, jak bylo ukázáno výše. Nijak tedy nepřekvapuje, že v *Skop* z poč. 14. století nelze o nějaké samostatné *u*-kmenové deklinaci příliš hovořit. Původem *u*-kmenová substantiva v něm mají běžně *o*-kmenové koncovky: pravidelně *gen. sg.* ѣѧ 11a10/A8:37 atd., pravidelně též *gen.-acc.* ѣѧ

37b29/**G2:20** atd. Vedle toho též nacházíme jednou **ѡ** **полюѡ** 62b17/lit, jedná se však nejspíše o ustrnulé adverbializované spojení. V *dat. sg.* též převažují *o*-kmenové koncovky: **волюѡ** 32b19/**1C9:9**, **Домоуѡ** 75b29/**Ps92:5**, **ѡиноуѡ** 63b30/**Hb5:6**, **ѡноуѡ** 52a14/lit. Vedle toho je sice též *u*-kmenové **ѡнови** 46a23/**Hb1:8**, tento tvar však souvisí vůbec s šířením koncovky *-ови* k mužským substantivům označujícím osoby. Též ve *voc. sg.* je pravidelně *o*-kmenová koncovka: **ѡне** 16a29/**A13:10** atd., jen jednou je doložen tvar *u*-kmenový: **ѡноуѡ** **мои** 68a29/**Hb12:5**. V *loc. sg.* je sice též doloženo *o*-kmenové **ѡнѣ** 44b11/lit 70a13/**1J1:7**, u jiných substantiv jsou však běžné staré tvary na *-оуѡ*. Příčina bude zřejmě v tom, že se většinou jedná o ustrnulá adverbializovaná spojení: **въ Домоуѡ** 11b11/**A8:11** 13b29/**A10:30** 18b5/**A16:32** 43b23/**1T3:15** 57b19/**Hb3:2** 76a4/**Hb3:2**, **на Домоуѡ** 48b22/**Hb10:21**, též nacházíme doklad **въ ѡиноуѡ** 76a15/**1C15:23**.

Jednou je též doložen *nom.-acc. du.* **ѡна** 53b26/**G4:22**, tedy opět s *o*-kmenovou koncovkou. Pouze v *nom. pl.* je doložena výlučně koncovka *u*-kmenová, je to však pouze u substantiva **ѡзынѣ**: **ѡнове** 3b18/**A2:17** atd. (celkem 11×), tento tvar se všeobecně drží i ve staroslověnských textech. To jistě souvisí s obecnou expanzí koncovky *-ove* právě k jednoslabičným či životným substantivům. U tohoto substantiva nacházíme též *u*-kmenový *gen. pl.* **ѡновѣ** 11b22/**A8:15** 29b3/**R8:19**, běžný též v staroslověnských památkách. V *dat. pl.* je většinou užíván tvar **ѡномѣ** 46a11/**Hb1:2** 56a12/**Hb12:7** 68b4/**Hb12:7**, který je standardní již v staroslověnských památkách, což svědčí o raném analogickém vyrovnání této koncovky podle *o*-kmenů. Vedle toho je však v *Skop* doložena koncovka druhotně rozšířená o sekvenci *-ov-*: **ѡновомѣ** 14b26/**A10:36** 68a29/**Hb12:5**. Stejně tvořený tvar nacházíme též v *loc. pl.* **ѡ воловѣхѣ** 2b19/**1C9:9**. Takové tvary jsou přítomné i v dalších bulharských a makedonských církevněslovanských památkách od 12. století (Ivanova-Mirčeva-Charalampiev 1999, 93). Můžeme předpokládat, že plurálové tvary tohoto druhu byly vlastní živému jazyku u těch substantiv, u kterých se ustálil *nom. pl.* *-ове*. Sekvence *-ов-* pak byla interpretována jako jakési rozšíření základu, ke kterému byly připojovány *o*-kmenové koncovky, tedy *gen. pl.* **ѡзын-ов-ѣ**, *dat. pl.* **ѡзын-ов-омѣ**, *acc. pl.* **ѡзын-ов-ѣи**, *loc. pl.* **ѡзын-ов-ѣхѣ**, jen *instr. pl.* zůstal podle všeho **ѡзынѣми** (*u*-kmenová koncovka *-ѣми* naopak expandovala k *o*-kmenům, čímž byla odstraněna homonymie *acc. pl.* a *instr. pl.*). Tento vývojový rys sdílelo bulharsko-makedonské nářeční kontinuum s nářečním kontinuem štokavským, srov. např. v současné srbštině tvary *nom. pl.* **синови**, *gen. pl.* **синова**, *dat.-loc. instr.* **синовима**, *acc. pl.* **синове**.

Deklinace *a*-kmenová a *ia*-kmenová

Tyto deklinace prodělaly obecně jen velmi málo proměn a jejich koncovky zůstávají v *Skop* v zásadě shodné se staroslověnským stavem (odhlédneme-li od jednojusového pravopisu). Vlivem severomakedonského nářečního prostředí však můžeme vysledovat několik případů svědčících o pronikání *ia*-kmenových koncovek k *a*-kmenům. Tento rys sdílí severomakedonská nářečí s celým štokavským nářečním kontinuem, srov. např. v současné srbštině *gen. sg.* жене, *dat. sg.* жени, *nom.-acc. pl.* жене. Obdobné tvary jsou u *a*-kmenových substantiv a adjektiv ženského rodu doloženy též v *Skop*.

Tak nacházíme celé spojení v *gen. sg.*: и се мѣжь мѡуринь • кажниць силень • каньдакѣ цѣцѣ мѡурьскѣиѣ • ѣже бѣ надъ всеѣ газиѣиѣ Κανδάκης βασιλίσσης Αιθίοπων 10a12-14/**A8:27** (каньдаки цѣрици мѡуромъ *Slepč*, кадъникъ цѣрица мирскаа *Mak*, каньдакъ цѣцѣ мѡурьскы *Crk*, кандакиа цѣцѣ мѡурьскыа *Vran*, кандакиа цѣрица мѡурьскѣ *Karp*, кандикии цѣрици мѡуромъ *Hilf*, каньдакии цѣце мѡурьскы *Šiš*). Koncovku měkké deklinace nacházíme v substantivu каньдакѣ (titul etiopské královny) a též v složeném adjektivu мѡурьскѣиѣ (*etiopský*). Můžeme si povšimnout, že měkkou koncovku *gen. pl.* u adjektiva мѡурьскѣ nacházíme též v *Mak* a *Karp*. V dalších dokladech stojí koncovka -ѣ na místě očekávaného adnominálního genitivu: въ послушание вѣрѣиѣ εις υπακοην πίστεως 45b4/**R16:26** (вѣрѣиѣ *Christ En Mak Šiš*, вѣрѣиѣ *Ochr*), ѣко призрѣ на смѣрениѣ рабѣиѣ ἐπι τὴν ταπείνωσιν τῆς δούλης αὐτοῦ 53b25/**L1:48** (рабѣиѣ своѣиѣ *Zogr Mar*), сѣбѣиѣ • христинѣиѣ 73b7/kal. Dále stojí v *Skop* koncovka -ѣ po genitivních předložkách: приидоста до водѣиѣ ѣдинѣиѣ ἐπί τι ὕδωρ 11a6/**A8:36**, ѡ славѣиѣ въ славѣиѣ ἀπὸ δόξης εις δόξαν 37b15/**2C3:18**, аврамъ има • бѣ • сѣна • ѣдиногѡ ѡ рабѣиѣ ἐκ τῆς παιδίσκης 53b26/**G4:22**, ѣже есть ѡ рабѣиѣ по пальти роди сѣиѣ ἐκ τῆς παιδίσκης 53b27/**G4:23**, ѡдъ андипакѣиѣ 76b14/lit, ѡ пакѣиѣ 77a3/lit, ѡ прѣвѣиѣ нѣ по 77b23/lit. V těchto případech sice může znak ѣ vyjadřovat *ia*-kmenovou koncovku -ѣ, současně se však může jednat o případy expanze akuzativu po původně genitivních předložkách. Oba výklady jsou možné. Nacházíme snad též doklad *ia*-kmenové koncovky -и v *loc. sg.* *a*-kmenového substantiva глѣбина: ноцѣиѣ и дѣнь въ глѣбинѣиѣ створишь ἐν τῷ βυθῷ 71b15-16/**2C11:25** (въ глѣбинѣиѣ *Christ Ochr Šiš*). Je však také možné, že se jedná o náležitý tvar *iia*-kmenového subst. глѣбини, pro něž má jeden doklad ze *Svjatoslavova sborníku z roku 1073* Miklošičův slovník (Miklosich 1865, 131).

Další doklady jsou přítomny v *nom.* a *acc. pl. a*-kmenové deklinace. Nacházíme tyto případy *nom. pl.* на -ѣ: и в нѣмь бѣшѣ змиѣѣ четврѣногѣ • зѣвриѣ и гади • и птицѣ небѣныѣ πάντα τὰ τετράποδα τῆς γῆς 13a25/A10:12 (вѣѣ четврѣнога *Ochr*, вѣѣ четврѣногаѣ зѣма *Slepč Hilf Šiš*, *err.* четврѣнога змиѣѣ *Mak*, вѣѣ четврѣногаѣ зѣмѣнаѣ *Crk*, вѣѣ четврѣногаѣ зѣмѣнаѣ *Vran*). Toto místo je v *Skop* porušeno, koruptely se nacházejí též v *Ochr* a *Mak*. V *Skop* stejně jako v *Ochr* bylo vypuštěno зѣмѣѣ resp. зѣмѣнаѣ за τῆς γῆς (možná odraz staré společné předlohy) a adjektivum четврѣногѣ pak bylo mylně vztaženo k змиѣѣ, čímž vzniklo nesmyslné spojení ‚čtyřnozí hadi‘. U dalšího příkladu бѣхѣ же свѣциѣ многѣ въ горници лампѣδες ικανοί 20a29/A20:8 (= *Karp*, свѣциѣ многѣ *Ochr*, свѣциѣ многѣ *Slepč Mak Crk Christ Šiš*) je zajímavé, že stejný tvar s koncovkou měkké deklinace nacházíme v severomakedonském *Karp*, zatímco v *Ochr* je naopak vazba свѣциѣ многѣ sjednocena podle deklinace tvrdé. Další možný příklad nacházíme v *acc. pl.*: павлоу прошедьшоу вышѣнаѣѣ странѣ τὰ ἀνωτερικὰ μέρη 20a9-11/A19:12 (вѣшѣнѣѣѣ странѣ *Ochr*, вѣшѣнѣѣѣ странѣ *Slepč Mak*). Je však také možné, že v *Skop* bylo spojení вышѣнаѣѣѣ странѣ pojato jako singulár.

U *ia*-kmenů nacházíme odchylky od klasického staroslověnského stavu jen v několika specifických případech. Tak je u tzv. *iaa*-kmenů, jejichž *nom. sg.* měl původně koncovku -ии (např. ладии), v *Skop* doložen tvar vyrovnaný podle *ia*-kmenových substantiv на ладииѣ 71b15/2C11:25 (= *Ochr*, ладииѣ *Christ*, ладииѣ *Šiš*). Oproti tomu *nom. sg.* -иии zůstává v *Skop* zachován: сѣиини 65b1/Ps113:2 75b29/Ps92:5. Další odchylku nacházíme u kolektiva брат(р)ииѣ, které se původně skloňovalo jako *sg. f. ia*-kmenů, tedy jeho náležitý tvar. *instr. sg.* zněl брат(р)ииѣѣѣ. Již v staroslověnských památkách je však běžnější tvar s *i*-kmenovou koncovkou, který nacházíme i v *Skop*: съ братиѣѣ 2b24/A1:14. Můžeme též sledovat zesílený vliv rodových rozdílů u mužských *ia*-kmenů. Tak nacházíme *nom. pl.* юношиѣ ваши ои νεανίσκοι ὁμοῦν 3b19/A2:17 (юношиѣ *Crk Mak Vran Hilf Šiš*, юношѣѣ *Karp*) s koncovkou vyrovnanou podle mužských *io*-kmenů.

Deklinace i-kmenová

Deklinace *i*-kmenových substantiv ženského rodu je značně stabilní a s přihlédnutím k fonetickému vývoji u nich v *Skop* nenacházíme žádné odchylky oproti staroslověnskému stavu. To však nelze říci o *i*-kmenových substantivech mužského rodu, která již v staroslo-

věštině tvořily malou a neproduktivní skupinu. V rámci zesílení významu jmenného rodu v skloňování substantiv byly mužské *i*-kmeny vystaveny silnému vlivu *o*-kmenů a *io*-kmenů, ovšem zároveň *i*-kmenové koncovky značně ovlivnily mužské *io*-kmeny.

Nejčastější ze všech *i*-kmenových substantiv mužského rodu je výraz *роднодѣ*. Již v staroslověnských památkách se toto substantivum častěji objevuje s koncovkami *o*-kmenovými nebo *io*-kmenovými než s původními *i*-kmenovými. V *Skop* jsou to převážně koncovky *o*-kmenové. Tak je jedině *gen. sg.* *ѣ* 2a2/**Ps67:27** atd. a paralelně k tomu též pravidelně *gen.-acc.* *ѣ* 4a20/**A2:25** atd. V *dat. sg.* je původně *u*-kmenová koncovka *-ѣи* běžná již v staroslověnských památkách. V *Skop* je jednou doloženo rozepsané *роднодѣи* 26b11/**E5:17**, mnohokrát je užitá zkratka *ѣи* vyjadřující patrně tutéž koncovku. S *o*-kmenovou koncovkou *ѣю* je *dat. sg.* tohoto substantiva v *Skop* psán jen pětkrát (4a5/**Ps141:2** 12b10/**A9:35** 15a29/**A11:21** 31b11/**R14:8** 37b11/**2C3:16**), v staroslověnských památkách se takový tvar objevuje též jen zřídka v *Supr* a *Sav*. V *Skop* je doložen s *o*-kmenovou koncovkou *dat. sg.* *ѣю* 52a17/**Ps67:3**, v této podobě je též dvakrát zaznamenán v *Supr*. Původně *i*-kmenové substantivum **ognь* však patrně přešlo k *io*-kmenům již v praslovanské epoše, omezený výskyt *i*-kmenových koncovek u tohoto substantiva zejména v *Supr* a *Sav* je nejspíše druhotného původu (Kurz 1972, 140-146). S původní *i*-kmenovou koncovkou je však důsledně užíván *voc. sg.* *ѣи* 2a18/**A1:6** atd. a *loc. sg.* *ѣи* 26b20/**R6:11** atd. To je obecně typické pro staroslověnské i církevněslovanské texty.

Konsonantické deklinace

Nejvíce proměn prodělaly skloňovací typy náležející ke konsonantickým kmenům. Jedná se vesměs o deklinace neproduktivní, periferní. Náležel do nich jen omezený okruh slov, z nichž jsou však některá vysoce frekventovaná. Konsonantické deklinace již v praslovanštině podléhaly vlivům produktivních deklinací samohláskových, především *i*-kmenům. Značně rozkolísané jsou konsonantické deklinace již v staroslověnských památkách a v mnoha případech již podobně jako u *u*-kmenů není možné sestavit kompletní paradigma (Vaillant 1948, 126). V církevněslovanských textech včetně *Skop* pochopitelně tendence eliminovat neproduktivní deklinační typy dále sílí. V *Skop* není doložen jediný případ *nt*-kmenového substantiva, která jsou v staroslověnštině poměrně vzácná (pro označení mlád'at se spíše uží-

vají sufixy -ьць, resp. -иць, Cejtin 1986, 130-139), přestože si v slovanských jazycích jako jedině z konsonantických kmenů zachovaly určitou produktivitu.

n-kmeny

Poměrně dobře je v staroslověnských i církevněslovanských památkách zachována deklinace *n*-kmenová, zvláště u neuter. Původní tvar *nom. sg. n.* typu *има, врьма, сьма* je v *Skop* zachovávan zcela důsledně, tak je tomu nakonec v jihoslovanských jazycích dodnes. V nepřímých pádech lze jen sporadicky vysledovat vliv *i*-kmenů, jako je *gen. sg. вьскогo имени* 40b22/**E1:21**, nebo *io*-kmenů v dokladu *врьмению* 23a3/**A27:10**. Odlišná situace je však u *n*-kmenů mužských. Původní *nom. sg.* na *-зи* není v *Skop* doložen vůbec, pouze tvar vyrovnaný podle *acc. sg. камень* 65a13/**1C10:4**. Ostatně staré nominativy *камзи, пламзи* jsou v rámci staroslověnských památek doloženy pouze v *Supr*, jinak se objevují jen tvary vyrovnané podle *acc. sg.* V *loc. sg.* již v praslovanštině u konsonantických kmenů zobecněla místo původní koncovky *-e* koncovka *-i* přejatá z *i*-kmenů. Pouze v ustrnulém adverbializovaném spojení *вз дьне* zůstala v staroslověnštině zachována původní konsonantická koncovka. Tento tvar je doložen i v *Skop*: *въ днѣ* 45b18/**R13:13** 63b30/**Hb5:4**. V plurálu však substantivum *дьнь* podléhalo silnému vlivu *i*-kmenů. Tak je již původní *nom. pl. дьне* v staroslověnských památkách vzácností, zatímco je běžný tvar s *i*-kmenovou koncovkou *-ие*. Tak je tomu i v *Skop*: *днѣи* 12a11/**A9:23**, *дєниѣ* 26a1/**A2:1**, totéž platí i pro *gen. pl.*: *днѣи* 17a27/**A15:72** 21a15/**A21:8** atd.

r-kmeny

Již v staroslověnštině náležely k této deklinaci pouhá dvě slova: *мати, дьци*. Avšak vysoká frekventovanost těchto dvou výrazů umožnila této okrajové deklinaci přetrvat. V obou případech se jedná o substantiva ženského rodu, proto se silně v jejich skloňování projevoval vedle vlivu *i*-kmenů též vliv *a*-kmenů, resp. *ia*-kmenů. *Nom. sg.* je v *Skop* doložen ve své původní podobě: *мѣи* 54a5/**G4:5**, *дьци* 4a8/**Ps44:11**. V *gen. sg.* převažují původní tvary konsonantcké: *мѣѣ* 14a23/**A14:8** 70b3/*kal* 72a19/*kal* 73b8/*kal*, jen jednou je doložen *i*-kmenový tvar *мѣри* 15b16/**A12:12**. Vliv *ia*-kmenů se projevuje hlavně v plurálu, tak je doložen *nom. pl. дьцєрѣ* 3b19/**A2:17** 35b21/**2C6:18** a jednou *nom. pl.* ovlivněný *i*-kmeny: *дьцєри* 21a15/**A21:9**.

s-kmeny

Kvůli shodnému zakončení *nom. sg.* *s*-kmenových substantiv jako *тѣло, слово* s *o*-kmenovými neutry působila již od nejstarší doby tendence vyrovnat podle *o*-kmenů i nepřímé pády *s*-kmenů. Kolísání tohoto druhu je přítomné i v *Skop.* *S*-kmenové koncovky v něm nacházíme u slov *небо, слово, тѣло, чюдо* a *оухо*. U vysoce frekventovaného slova *небо* jsou *s*-kmenové koncovky zachovávány velmi dobře: *gen. sg.* *небесе* 14b15/A14:17, *с неби* 70b17/A26:13, *dat. sg.* *небѣи* 6b16/A3:21 × *небоу* 19a18/A17:24, *loc. sg.* *на небѣи* 3b6/Ps113:11 atd., *instr. sg.* *небесемь* 26a10/A2:5 × *небомь* 73a14/Ja5:12, *nom.-acc. pl.* *неба* 2b14/Ps88:6 atd., *gen. pl.* *небесь* 10b30/A8:33 atd., *loc. pl.* *на небесехъ* 38b17/E2:6 atd. *S*-kmenové koncovky též výrazně převládají u výrazu *слово*: *dat. sg.* *словеси* 51a11/2C1:11, *loc. sg.* *словеси* 10a28/A8:2 atd., *instr. sg.* *словесемь* 26a24/Ps32:6 × častěji *словомь* 13b26/A10:29 atd., *nom.-acc. pl.* *словеса* 4a10/A1:22, *instr. pl.* *словеси* 5a9/A2:40 atd. a až na *instr. sg.* *чюдомь* 8a19/A4:30 též u slova *чюдо*: *nom.-acc. pl.* *чюдеса* 3b5/Ps88:6 atd., *instr. pl.* *чюдеси* 4a12/A2:22 atd. U slova *тѣло* jsou však *o*-kmenové tvary již poměrně časté: *dat. sg.* *тѣлоу* 12b24/A9:40 atd., *loc. sg.* *въ тѣлеси* 52b19/trop × časté *тѣлѣ* 28b21/R6:12 atd., *instr. sg.* *тѣломь* 34b10/1C5:3, *nom.-acc. pl.* *тѣлеса* 30a25/R12:1 atd., *gen. pl.* *тѣлѣсь* 19a13/A17:23, *loc. pl.* *въ тѣлесехъ* 44b27/1C6:19, *instr. pl.* *тѣлеси* 48b26/Hb10:22. Od slova *оухо* je doložen jen *instr. pl.* *оушеси* 9b3/A7:51. Můžeme si povšimnout, že tvar *instr. pl.* je vždy psán s měkkým zakončením: *словеси, чюдеси, тѣлеси, оушеси*, oproti původnímu zakončení *-ези*. Snad můžeme v tomto jevu spatřovat vliv *io*-kmenů.

ъv-kmeny

Do této deklinace náleží výhradně substantiva ženského rodu, což je příčinou raného vlivu *i*-kmenové a *a/ia*-kmenové deklinace na tento skloňovací typ. Už v staroslověnských památkách jsou u tohoto skloňování v *dat., loc.* a *instr. pl.* doloženy jedině koncovky přizpůsobené *a*-kmenům: *-ъв-амъ, ѡв-ахъ, -ъв-ами*. Krátký *nom. sg.* na *-ъи* je však lépe doložen než u mužských *n*-kmenů, tvary *любъи* a *цръкъи* jsou v staroslověnských památkách stále běžné. Až donedávna byl *nom. sg.* *къи* pokládán ve staroslověnštině za nedoložený, všechny známé památky znaly již jen *acc. sg.* uzpůsobený tvar *къъвь*. Avšak v hlaholských *Sinajských lékařských listech* přiložených k *Dimitrijově žaltáři* z konce 11. stol. z nových nálezů na Sinaji

je tvar *nom. sg.* κρ̑и doložen (141a^r)¹². V *Skop* je starý tvar *nom. sg.* doložen u slov лѸБИ 30a15/R12:9 58b16/1C13:4_{bis}, лѸБИИ 56b10/1J4:16 a неплодИ 55b26/trop. Psaní -и je snad pod vlivem *iia*-kmených tvarů jako ладии či podle sufixu -иии. Častěji se objevuje tvar *nom. sg.* rozšířený o sekvenci -ъв- doplněný právě o koncovku -и. Takové tvary jsou v církevněslovanských památkách časté, zná je též např. *Ochr Slepč* či *Mak*. V *Skop* je tak psáno nejčastěji цр̑ѸИ 30b29/1C3:16 35b16/2C6:16 43b24/1T3:15 44b25/1C6:19 72b6/1C14:5, jednou лѸБѸИ 58b21/1C13:8. Vedle těchto tvarů se objevují též tvary *nom. sg.* vyrovnané podle *acc. sg.*: лѸБѸВѸ 28b5/R5:5 31a15/R13:10 33b23/1C16:23 56b3/1J4:12 56b16/1J4:18, цр̑ѸѸВѸ 16a3/A13:1 52a5/lit 62a15/trop, цр̑ѸѸВѸ 32a2/1C3:17 35b7/1C14:23 40a11/G5:22 41b24/C3:14 52a12/lit a pochopitelně pouze κρ̑ѸВѸ 49a24/Hb9:14 55b6/Hb13:11 59a7/trop 76a30/1C15:50. Zajímavým jevem, který je znám již staroslověnským památkám, je užívání genitivního tvaru ve funkci akuzativu u této deklinace. Též v *Skop* takový případ nacházíme: съшедь павель въ кесаринѸ • влѣзъ и цѣлова цр̑ѸѸε την ἐκκλησίαν 19a1/A18:22. Častěji je však v *Skop* užíván v *acc. sg.* tvar цр̑ѸИ 33a22/1C15:9 37a17/G1:13 72b2/1C13:4 vyrovnaný podle mladšího tvaru *nom. sg.* Podobné tvary se nacházejí i v dalších csl. památkách, jako jsou např. *Ochr Slepč Mak*.

Adjektiva

Koncovky složených adjektiv se v staroslověnských památkách objevují buď v podobě nestažené (-αερο, -ουρημοу atd.) nebo stažené (-αρο, -ουμοу atd., resp. se zdvojeným vokálem -ααρο, -ουουμοу). Je zajímavé, že stažené formy typu -αρο, -ουμοу jsou typické již pro nejstarší staroslověnskou památku velkomoravského původu – *Kyjevské listy*, zatímco tvary nestažené se vzácněji vedle tvarů stažených (často se zdvojeným vokálem) vyskytují až v jihoslovanských staroslověnských památkách. V památkách církevněslovanských jsou nestažené tvary zřetelně na ústupu a vedle toho se projevuje silný vliv tvrdé zájmené deklinace na deklinaci složených adjektiv. Sporadicky lze takové tvary najít již v některých památkách staroslověnských, srov. живого *Sav*, слѣпомоу *Sin* (van Wijk 1931, 294), *dat. sg.* na -ομοу se pak v církevněslovanských památkách stává normou.

¹² Text *Sinajských medicínských lístků* byl publikován v katalogu rukopisů z nových sinajských nálezů (Tarnanidis 1988, 99), dále jsou tyto lístky součástí fototypické edice *Dimitrijova žaltáře* (Miklas-Sablatnig-Schreiner-Tarnanidis 2012).

Skop v deklinaci složených adjektiv nijak nevybočuje z běžného stavu církevněslovan-
ských památek. Deklinační koncovky se v něm objevují vždy ve stažené podobě, jak jsme
ukázali v kapitole věnované kontrakci (str. 114). Tak je *nom. sg. m.* u tvrdých adjektiv typicky
se staženou koncovkou *-ы*, např. **великы** 4a2/A2:20, **сѣботны** 16b13/A13:14 apod. U měkkých
adjektiv je naopak většinou koncovka nestažená s vokalizovaným jerem, např. **велии**
2b12/Ps76:14, **бжеи** 10a27/A8:20 apod. Koncovka *gen. sg. m./n.* na *-аго* je typickým příznakem
církevní slovanštiny, *Skop* ji užívá zcela důsledně bez jakýchkoliv odchylek, např. **лѣкаваго**
5a10/A2:40, **праведнаго** 6a1/A3:14 apod. Příklady z měkké adjektivní deklinace nacházíme u
participií, např. **сѣдѣщаго** 7b22/A4:19, **възлюбьшаго** 37b29/G2:20 apod. V *dat. sg. m./n.* *Skop*
užívá vždy původem zájmenou koncovku *-оу*, a to jak u adjektiv tvrdých, např. **хромому**
5b15/A3:11, **нечистому** 18a5/A16:18 apod., tak u adjektivní deklinace měkké, příklady nachá-
zíme opět u participií, např. **стригъщоу** 10b25/A8:32, **створьшоу** 57b18/Hb3:2 apod. Ke
stahování koncovek nedochází v *nom.-acc. sg. n.*, např. **пръвоиѣ** 2a5/A1:1, **кѣтвьноиѣ**
10b23/A8:32 a také v *nom. sg. f.* a *nom. pl. n.*, např. **жизнь въчнѣа** 29a18/R16:23, **въ вѣра**
желѣзнѣа 15a12/A12:10, neboť stažené tvary by byly nerozeznatelné od tvarů jmenných.
V dalších pádech nacházíme stažené koncovky, které se nijak neodchylují od běžného staro-
slověnského a církevněslovanštinového stavu, odchylky nenacházíme ani u stupňovaných tvarů.

Zájmena

Osobní zájmeno *1. sg.* je v *nom.* doloženo pouze v podobě **азъ**, tedy bez proteze.
V *nom. sg. du.* 1. osoby nacházíme tvar **нзи** shodný s *acc. pl.* místo očekávaného **вѣ:** и **ны**
к нимъ блговѣствуюевѣ 75b22/A13:32. Užívání tvarů **нзи**, **взи** v *acc. du.* je pravidelné již v *Zogr*
Mar As (Kurz 1969, 77). Zajímavý je též doklad *nom. du.* 1. osoby: и **ныа** оубо пѣвна иевѣ
вдмъ 14b9/A14:14. Tvar **нзи** je zde navíc rozšířen o **-а**, které mohlo vzniknout pod vlivem
koncovky *nom.-acc. du.* **-а** u *o/io*-kmenů. Velmi podobný tvar na tomtéž místě nacházíme též
v *Mak*: **нѣа**. Můžeme tedy předpokládat, že se jednalo o živý jazykový proces obdobný vzniku
pl. tvarů *nie*, *vie*, *tue* v současné makedonštině.

Ve funkci osobního zájmena *3. sg. m.* jsou v *Skop* užívána zájmena **тъи** 14× / **тои** 2× a
сьи 11× / **сеи** 1× **внь** 8×. V nerozšířené podobě je zájmeno **тѣ** v *Skop* doloženo jen jednou:
звѣхѣ же варнавѣ • днѣх • а павла еремиѣх • понеже тѣ вѣ надъ словомъ 14b2/A14:12. Tvar **сьи** je

rozšířenou formou zájmenе съ s tvrdým zakončením analogicky podle zájmenе тѣи. Nerozšířené съ není v *Skop* ve funkci osobního zájmenе doloženo vůbec (doloženo je jen jako enklitikum). V ženském rodě je ve funkci osobního zájmenе 3. os. sg. doložen jen tvar та (12b12/A9:36, 18a1/A16:17, 61b2/trop), ve středním rodě je užíváno zájmeno се (např. се вамъ да разумѣно кестъ 3b13/A2:14, се во къ вашемоу сѣненю кестъ 23b27/A27:34). V množném čísle mužského rodu je užíván tvar уни (15×) a pouze jednou je užit rozšířený tvar тыне 25b5/A28:28, který přesně odpovídá tvaru tohoto zájmenе v současné makedonštině *mue*. Tato forma je doložena již v rukopisech od 13. stol., např. ve *Vračanském evangeliu* (Charalampiev 2001, 110). V množném čísle středního rodu je doložen tvar та (46a30/Hb1:11 47a27/Hb1:11). Pro *nom. 3. du. m.* máme v *Skop* doložen tvar уни (10b5/A8:25 16b10/A13:14 18b3/A16:30).

V nepřímých pádech máme 3× doloženy zkrácené tvary *dat. sg. m.* моу namísto ѣмоу: паче сказаста моу пжти бѣжнѣ 19b11/A18:26, желание срѣца него даль моу еси 25b24/Ps20:3, живота проси оу тебе даль моу еси 25b27/Ps20:4, též je doloženo užití genitivního tvaru него ve funkci akuzativu namísto и (*jъ): и слѣзоста ѡба на водѣ • филипъ же и каженѣникъ • и крѣти него 11a12/A8:38, и сказа имъ како изведе него гѣ ис темницѣ 15b27/A12:17, и прѣстави него • и възвиже имъ дѣда црѣв 16b24/A13:22. Poměrně častou zvláštností je v *Skop* užívání tvaru и ve funkci *acc. du. 3. os.* místo očekávaného ѡ: ѣмъше павла и силѣ • и ведошѣ и на трѣгъ къ кнѣземъ 18a8-9/A16:19, и приведошѣ и (sc. Павла и Силѣ) къ стратигоу 18a9-10/A16:20, сниде сѣ народъ ѡ ѡнѣ (sc. ѡ Павла и Силѣ) 18a14/A16:22, и многы же раны въдашѣ има • въсадишѣ и (sc. Павла и Силѣ) въ темницѣ 18a16-17/A16:23, въсадишѣ и (sc. Павла и Силѣ) въ нѣтрѣнѣжѣ темницѣ 18a19-20/A16:24, изведе и (sc. Павла и Силѣ) вонѣ 18b2/A16:30, и възведе и (sc. Павла и Силѣ) въ домъ свои 18b8/A16:34.

Specifickým jevem jazyků balkánského jazykového svazu je užívání krátkých dativních tvarů ve funkci přivlastňovacích zájmen. Takový tvar nacházíme jednou v samotném textu: радость творѣ оученикомъ си 19b20/trop (своимъ *Mak*) a dokonce třikrát v zápisu písaře Nikoly na poslední straně братоу ми 78b17/záp, родителѣ ми 78b27/záp, даскала ми 78b28/záp, což potvrzuje běžné užívání takových tvarů v živém jazyce. Dalším z výrazných balkanismů je užívání zdvojených zájmen. I doklad tohoto druhu *Skop* poskytuje: стѣзданиа же

ЄДИНА • **W** **СВОЕИ** **СИ** **ВЪРЪ** **ИМЪ** **ВЪ** **ХЪ** **ПΕΡΙ** **ΤΗΣ** **ΙΔΙΑΣ** **ΔΕΙΣΙΔΑΙΜΟΝΙΑΣ** 22b7-8/**A25:19** (o **своеи Christ Crk Šiš**).

Skop obsahuje jasné známky toho, že vztažné rodové zájmeno **иже** ve funkci spojky bylo již jen knižní formou živému jazyku neznámou. V *Skop* se nachází velké množství případů, kdy se toto zájmeno neshoduje v pádě, rodu nebo čísle s řídícím členem, přičemž obvykle zůstává ve své základní podobě **иже**, méně často v podobě **єже**. Můžeme uvést příklady: **ПѢ****ШЕ****ТЬ** **В****О** **Д****А** **С****В****Ѣ****Ж****Ь** **С****Ѧ** **К****Н****И****Г****Ы** **С****И****Ѧ** • **И****Ж****Е** **рече** **прѣ****ж****ѣ** **Д****Х****Ъ** **с****т****ѣ****б****ы** 3a4/**A1:16** (*pro* **ѣже**), **Ѡ****Н****Ѧ****Д****О****У****Ж****Е** **прѣ****д****а****н****а** **б****ы****с****т****а** • **Б****Л****Г****Т****И****Ѧ** **Б****Ж****И****Ѧ** **В****Ъ** **Д****Ѣ****Л****О** **И****Ж****Е** **с****к****о****н****ь****ч****ѣ****с****т****а** 17a14-16/**A14:26** (*pro* **ѣже**), **п****о****н****ѣ****ж****е** **є****д****и****н****ь** **Ѡ****Б****Ъ** • **ѣ****ж****е** **в****б****р****ѣ****з****д****а****н****и****е** **в****п****р****а****в****ѣ****д****и****т****ь** **Ѡ** **в****ѣ****р****ы** 28a15-17/**R3:20** (*pro* **иже**) a mnohé další. Podobná situace je známa i z dalších makedonských církevněslovanských textů. Tak *Ochr* a *Vran* dávají stejně jako *Skop* přednost ustrnulé formě **иже**, *Slepč* naopak formě **єже** (Koneski 1956, 38).

Neurčité zájmeno **єтеръ** je v *Skop* poměrně dobře zachovááno. Toto zájmeno v *Skop* nacházíme ve dvou skripcích. Jednak je psáno pravidelně jako **єтеръ**, jednak zhruba v třetině případů jako **иєтеръ**. Příčina této skripce je nejasná, v jiných rukopisech tuto zvláštnost nenacházíme. Snad se jedná o záměrnou stylizaci tohoto čistě knižního výrazu. Vedle toho je však zájmeno **єтеръ** v *Skop* občas zaměňováno s **єдинъ**, což je z hlaholských čtveroevangelií typické již pro *Mar* a z apoštolásťů pro *Ochr* či *Mak*, např. **в****ѣ****р****ѣ****т****ѣ** **ж****е** **т****о****у** **ч****л****ѣ****в****к****а** **є****д****и****н****о****г****о** • **и****м****е****н****е****м****ь** **а****н****а****н****и****Ѧ** **ἀ****ν****θ****ρ****ω****π****ό****ν** **τι****να** 12b5/**A9:33** (= *Ochr*, **єтера Christ Slepč Crk Vran Hilf Šiš**, **нѣкогого Tolst**), **с****ы** **в****ѣ****р****ѣ****т****ѣ****л****е****н****ь** **к****ѣ****с****т****ь** • **о****у** **є****д****и****н****о****г****о** **с****и****м****о****н****а** **о****у****с****м****а****р****ѣ** **п****а****р****ά** **τι****ν****ι** **Σ****ί****μ****ω****ν****ι** **β****υ****ρ****σ****ε****ί** 13a12/**A10:6** (= *Ochr Mak Karp*, **оу єтера Slepč Crk Vran Hilf**, **оу нѣкогого Christ Tolst Šiš**) apod. Místy však v *Skop* nacházíme též typicky preslavské záměny s **нѣкъ****ъ****то**, **нѣкъ****зи**, **нѣкъ****оторъ** či **д****р****о****у****г****ъ**, např. **м****Ѧ****ж****ь** **нѣ****к****ѣ****т****о** **и****м****е****н****е****м****ь** **с****и****м****о****н****ь** **ἀ****ν****ή****ρ** **τι****ς** 10a1/**A8:9** (= *Tolst Karp*, **єтеръ Slepč Grš Mak Crk Vran Hilf Šiš**), **м****Ѧ****ж****ь** **нѣ****к****и****и** **б****ѣ** **в****ь** **к****е****с****а****р****и****и** • **и****м****е****н****е****м****ь** **к****о****р****н****и****л****ь** **ἀ****ν****ή****ρ** **τι****ς** 13a1/**A10:1** (= *Christ*, **нѣкто Tolst**, **єтеръ Ochr Slepč Crk Vran Karp Hilf Šiš**, **єдинкъ Mak**), **д****а** **н****е** **прѣ****к****р****а****ц****е****н****и****н****а** **нѣ****к****о****т****о****р****а****г****о** **д****а****м****ь** • **к****ѣ****ѣ****л****и****н****о** **χ****ρ****ι****σ****μ****α** **τι****να** **ἐ****γ****κ****ο****π****ή****ν** 32b27/**1C9:12** (**к****о****т****е****р****а****г****о** *Christ*, **нѣкогого Tolst**, **єтера Ochr Mak Karp Šiš**), **д****а** **д****р****о****у****г****о****и****е** **п****о****д****а****м****ь** **в****а****м****ь** **д****а****р****о****в****а****н****и****е** **Д****Х****о****в****н****о****и****е** **т****и** ... **χ****ά****ρ****ι****σ****μ****α** 26b28/**R1:11** (= *Mat*, **нѣкои Christ**, **нѣкыи Tolst**, **єтеро Crk Karp Šiš**, **єдино Ochr**, **єдиногo Mak**).

Enklitická ukazovací zájmena a doklady členu

Pozornost si zaslouhují též enklitická ukazovací zájmena *тъ, съ*, neboť se jedná o základ, na němž v rámci balkanizace vznikly v bulharštině a makedonštině morfémy členu. Za nejstarší svědectví završení gramatikalizace kategorie určitosti můžeme pokládat doklad *ϗλϑιουτъ ραβъ* v *Dobrejšově evageliu* z 13. stol., který dokazuje, že původně enklitické zájmeno *тъ* bylo již přehodnoceno na gramatický morfém, který mohl být připojen též k adjektivům (Koneski 1967, 153). Můžeme tedy pokládat za jisté, že v době vzniku *Skop* na poč. 14. století byla již kategorie určitosti vlastní živému jazyku. Písemné památky však zůstávají v tomto ohledu značně konzervativní a tvary se členem do nich pronikají jen velmi sporadicky. Několik takových vzácných dokladů nacházíme též v *Skop*. Z tvarů tvořených enklitickým zájmenem *съ* nacházíme v *nom. sg. m.* doklady *ποιαςъ съ η ζώνη αὔτη 21a21/A21:11* a *ϗλβкъ съ ο ἄνθρωπος οὗτος 24b4/A28:4*, v nichž užití ukazovacího zájmena odpovídá řecké předloze. Zaujme však doklad *лице ли бѣде празникосъ • въ четѣрѣтъкъ • великы • или въ сѣботѣ • великъ 69a12/lit*, který se nachází v závěrečném liturgickém návodu, do něhož značně pronikají prvky živého jazyka. Je tedy možné, že na tomto místě se skutečně jedná o doklad členu. Snad tomu může nasvědčovat i fakt, že v tomto dokladu je *-ъсъ* vokalizováno v *-осъ*, zatímco při užití enklitického zájmena *съ* v apoštolních perikopách k vokalizaci v *o* nedochází (*ποιαςъ съ, ϗλβкъ съ*). Avšak i v apoštolních perikopách nacházíme jeden pravděpodobný doklad užití členu: *ѣѣраже ѡбратѣтъ сѣ къ гоу • възметъ сѣ покрывалото τὸ κάλυμμα 37b11-12/2C3:16*. V řecké předloze se na tomto místě žádné ukazovací zájmeno nenachází a ukazovací zájmeno není ani v *Christ Ochr Slepč Mak Šiš*.

Číslovky

Číselné hodnoty jsou většinou v *Skop* vyjadřovány pomocí písmen s číselným významem, proto také *Skop* obsahuje jen minimum dokladů, na základě kterých by bylo možné hodnotit proměny v morfologické struktuře číslovek. V slovní podobě jsou doloženy jen základní číslovky *ѣдинъ* (ta je často též ekvivalentem neurčitého zájmena *τις* vedle *(и)ѣтеръ*), *дъва / оба, три, четъри* (jen v dokladu *въ четъри кракъ 13a23/A10:11*), jejichž deklinační tvary se nijak neodchylují od běžné staroslověnské flexe. Ze složených číslovek je v rozepsané podobě doložena jen číslovka *11*: *и пригътенъ въ ѣдиномоу на десѣте ἀπλῶς 3b4/A1:26, ставъ петръ • съ ѣдинѣмъ на десѣте ἀπλῶς 3b10/A2:14, ѣко ѣви сѣ кифѣ • и ѣдиномоу на десѣте 33a14/1C15:5*. Alespoň v polorozepsané podobě je též doložena číslovka *τρισѣци*. Vedle pra-

videlného tvaru и въ числомъ мжеи • како • ѣ • тисѣць 7a13/A4:4, nacházíme též nepravidelný tvar приемъше слово его и крѣишѣ • въ тѣи днь • како • ѣ • тисѣца дшь 5a12/A2:41 místo v klasické staroslověštině očekávaného • ѣ • тисѣца.

Poznámky k pádové syntaxi

Makedonská i bulharská církevní slovanština sice tradičně užívala všech sedm pádů zděděných ze staroslověštiny, současně však do mnoha csl. památek spontánně pod vlivem balkanizace pronikaly stopy postupného oslabování některých pádů, kdy jejich funkce přejímaly pády jiné, až tyto pády nakonec zcela zanikaly. To v konečném důsledku vedlo v bulharštině a makedonštině k zániku kategorie pádu jako takového.

Genitiv

Již v staroslověnském období je možné sledovat oslabování funkčního vytížení genitivu. Tak mezi typické rysy balkánského jazykového svazu náleží tendence ke splynutí genitivu a dativu, přičemž se tak v případě slovanské části balkánského jazykového svazu stalo ve prospěch dativu (v nové řečtině naopak ve prospěch genitivu). Již v staroslověnských textech je posesivní dativ běžným prostředkem. V *Skop* jsou v posesivní funkci užívány genitiv a dativ rovnoměrně, aniž by bylo možné jasně říci, který z nich je preferován. V užití *gen.* a *dat.* značně kolísají i jiné rukopisy apoštola, proto není v tuto chvíli možné říci, na jakých místech je původní *gen.* či *dat.* a tím je i nemožné určit, do jaké míry se v *Skop* počet případů s posesivním dativem oproti nedochovanému originálu navýšil.

Další funkce genitivu pak přejímal akuzativ. Zpočátku se jednalo zvláště o zánik *genitivu záporového*. Ten je v staroslověnských památkách ještě většinou zachovávan, v bulharských a makedonských církevněslovanských památkách již však silně ustupuje ve prospěch akuzativu. Příkladem takového textu může být např. *Radomirovo evangelium* (Ribarova 1984, 197-204). V *Skop* již též převažuje po záporu akuzativ, např. да не бждеть • живъи в немъ ѡ κατοικѡν 3b14-15/A1:20 (живацаго *Mak Karp Hilf Šiš*, живжи *Crk*, иже живеть *Vran*), мы ни книгъ прижсомъ ѿ юдеи ѡ тебѣ γράμματα 25a15-16/A28:21 (= *Mak Crk Karp*, книгъ *Mat Hilf Šiš*), не прижсж иззавлениѣ тѣν ἐπαγγελίαν, 27a29/Hb11:39 (иззавлениѣ *Mak*, ѡбѣтованиа *Ochr Slepč Crk Karp*, ѡбѣтовании *Christ Šiš*) atd. Zánikem supina byl též akuzativem nahrazen genitiv užíváný po supinu.

Proces oslabování genitivu nakonec vedl k tomu, že začal být akuzativem nahrazován i v dalších pozicích. V *Skop* můžeme jmenovat tyto doklady užití akuzativu na místě očekávaného adnominálního genitivu: и прѣставиѥ въ црѣво ѡубьвѣ своѣѣ тѣς ἀγάπης αὐτοῦ 40b30-41a1/**C1:13** (ѡубьвѣ своѣѣ *Christ Ochr Slepč Mak Šiš*), иномоу же (даѣтъ сѣ) дарь ицѣлениѣ χαρίσματα ἰαμάτων 60b9/**C12:9** (дарь ицѣлениѣ *Ochr Tolst*, дарь ицѣлѣнии *Christ Mosk^a*, дарь ицѣлениемъ *Slepč Šiš*), внесениѣ • въ црѣвъ • сѣѣѣ • бѣѣ 60b18/kal (взнесеніе сѣѣѣ бѣѣ въ црѣвъ *Belč*, внесение сѣѣѣ бѣѣ въ црѣвъ *Drag*), и покориѥ множество грѣхъ πλῆθος ἀμαρτιῶν 73b3/**Ja5:20** (грѣхъ *Ochr*, грѣховъ *Christ Mak Šiš*). Je otázkou, zda sem zahrnout i dříve jmenované doklady *gen. sg. f.* a-kmenů s koncovkou -ѣ, kterou je možné též vyložit jako expanzi *ia*-kmenové koncovky -ѣ k *a*-kmenům. I tak však můžeme předpokládat, že v době vzniku *Skop* již nebyl genitiv kategorií známou živému jazyku.

Lokál

Dalším pádem, který poměrně brzy zanikl, je lokál. Příčinou je opět formování balkánského jazykového svazu, neboť v jeho důsledku zanikla v bulharštině a makedonštině opozice mezi dynamickou (akuzativ) a statickou (lokál) orientací po předložkách въ, на, о. V *Skop* tak stejně jako v dalších církevněslovanských památkách bulharských a makedonských či v památkách majících předlohu z těchto oblastí nacházíme doklady oboustranných záměn *acc.* a *loc.*: въ жльѣ въ горести и въ свѣѣ неправеднѣ видѣѣ тѣ сѣѣѣ εἰς χολήν 10b1/**A8:23** (= *Slepč Karp Šiš*, въ жльѣ *Mak Vran Hilf*), и паде на землѣ ἐπὶ τὴν γῆν 11a26/**A9:4** (на землѣ *Grš Hilf Ochr Slepč Mak Vran Karp Šiš*), трѣѣѣѣ (sic!) же по трѣѣѣ мѣѣѣ • сѣѣѣѣѣѣѣ сѣѣѣ и прѣѣѣѣѣѣѣѣ ἐπὶ μῆνας τρεῖς 20a23-24/**A19:8** (по • ģ • мѣѣѣ *Ochr Slepč Mak Crk Šiš*, по три мѣѣѣ *Christ*, по три мѣѣѣ *Karp*), не доброу же пристанищю бывшоу • въ ѡзимѣѣѣѣ множиши створишиѣ сѣѣѣѣѣ • ѡвести сѣѣѣ ѡтѣѣѣѣѣѣ πρὸς (var. εἰς) παραχειμασίαν 23a7-9/**A27:12** (въ ѡзимѣѣѣѣ *Christ Mak Crk Šiš*, на ѡзимѣѣѣѣѣ *Karp*), и прѣѣѣѣѣѣѣѣ въ сиракоусѣѣѣ • прѣѣѣѣѣѣѣѣ • ģ • дѣѣѣ, εἰς Συρακούσας 24b20-21/**A28:12** (= *Christ Crk*, въ сиракоусѣѣѣ *Mak*, въ сиракоусѣѣѣ *Karp*, въ сиракоусѣѣѣ *Šiš*). Můžeme tedy předpokládat, že ani lokál již nebyl v živém jazyce užíván.

Instrumentál

I u tohoto pádu nacházíme případy nenáležitého užití nebo záměn s jinými pády. Nejčastější jsou případy, kdy je na místě očekávaného instrumentálu užit akuzativ: *мѣжи изъльсти* • слышите словеса си • *ӣса назарѣнина* • *мѣжа извѣстна ѿ б̄а въ ва* • *силами и чюдеси и знаменина* • *ѣже створи нимъ посѣтъ в̄а σημείους* 4a12/**A2:22** (знамени *Vran Karp Hilf Šiš*, *err.* знамение *Mak*), takové případy nacházíme též po předložkách: *не прѣстаѣ бо жидовы вбличѣѣ прѣдъ люди* *δημοσία* 19b15-16/**A18:28** (прѣдъ людъми *Ochr Slepč Mak Crk Hilf Šiš*, прѣдъ всеми *Karp*); *ѣже ти дань бы̄ прѣрокъми* • *съ възложеніе рѣкама презвитерство мет̄а ἐπιθέσεως* 42b11/**1T4:14** (съ възложениемъ *Ochr Slepč Mak Šiš*); *паче изволи страдаѣи съ люди б̄жи* 46b15-16/**Hb11:25** (съ людъми б̄жи *Christ En Ochr Šiš*, с людъми б̄жими *Slepč Mak*). Nacházíme též doklady opačné záměny akuzativu instrumentálem: *самѣмъ же званымъ* • *иудеимъ же и келиномъ* • *х̄а б̄жинеѣ силогъ* • *и б̄жиѣ прѣмъдростниѣ* *θεοῦ δύναμιν καὶ θεοῦ σοφίαν* 50b26-28/**1C1:24** (б̄жию силоу и б̄жию прѣмъдрость *Christ Mosk^a Ochr Slepč Šiš*, б̄жиѣ сила и б̄жиѣ мадрость *Mak*).

Vedle toho nacházíme i případy nenáležitého užití instrumentálu na místě jiných pádů. Tak můžeme předpokládat, že v dokladu *и бы̄ стра велеи* • *на всеѣхъ црквиѣхъ* • *и на всехъ живѣщихъ ἐφ' ὅλην τὴν ἐκκλησίαν* 8b22-24/**A5:11** (на всеѣхъ цркви *Grš Vran Karp Šiš*, на всехъ црквахъ *Hilf*, а всеа цркви *Mak Crk*) byl nejprve náležitý lokál nahrazen akuzativem (tak je v *Mak* a *Crk*), jenž byl následně v *Skop* zaměněn instrumentálem. Nenáležitý instrumentál též nacházíme na místě adnominálního genitivu či dativu, ani v tomto případě nelze vyloučit prostřednictví akuzativu: *и се ннѣ vrátне прѣдаѣ ви б̄ви* • *и слово благодѣтиѣ* *ἐγο τῷ λόγῳ τῆς χάριτος* 20b30-21a1/**A20:32** (словеси бл̄годѣти *Christ Karp*, сл̄вѣ бл̄годѣти *Mak Crk Šiš*). Z těchto příkladů je zřejmé, že písařův cit pro správné rozlišování instrumentálu byl oslaben. Příčinou může opět být, že už ani tento pád nebyl součástí živého jazyka.

Z výše uvedených dokladů tedy vyplývá, že jazykové prostředí, ze kterého písař *Skop* pocházel, resp. kterým též prošly předlohy *Skop*, již neznalo genitiv, lokál a instrumentál jako živé gramatické kategorie. Jejich funkce převzal zejména akuzativ, který se tak prosazoval jako univerzální pád (*casus generalis*) v pozici po předložkách. Posesivní funkci genitivu pak v rámci obecně balkánské tendence přebíral dativ. V živém jazykovém prostředí spjatém se

Skop tedy existoval systém čtyř pádů: *nominativ*, *dativ*, *akuzativ* a *vokativ*. Tyto pády jsou v *Skop* užívány náležitě (pomineme-li náhodné koruptely) a nejeví známky ústupu (jednotlivé případy kolísání v užití vokativu mají textologickou povahu). O existenci takového čtyřpádového systému dodnes svědčí severomakedonská nářečí, která v jednotném čísle zachovávají syntetické tvary dativu a akuzativu u jmen mužského a ženského rodu, srov. *речи му Петку Видиному да иде у воденицу*; *Росе сам продала ракију, купил некога коња слабога*; *тури воду у чаши*, přičemž je akuzativní tvar univerzálně užíván po všech předložkách, např. *се тенај по главу*, a dativ je užíván též v posesivní funkci, např. *викни за Милану Бојчовому татка* (příklady převzaty z Vidoeski 1999, 213-217). Současný severomakedonský stav tedy vykazuje rozvoj týchž tendencí, jejichž počátky lze vysledovat již v *Skop*. V dnešních severomakedonských nářečích však již došlo k neutralizaci pádových protikladů u substantiv středního rodu a v množném čísle u substantiv všech rodů. V *Skop* však stopy takového vývoje ještě nelze sledovat, jedná se tedy patrně až o proces mladšího data. Na počátku 14. století byly tedy alespoň podle svědectví *Skop* v severomakedonských nářečích ještě tvary *dat.* a *acc.* užívány ve všech číslech (včetně duálu) u substantiv všech tří rodů.

Slovesa

Slovesný systém v jazyce *Skop* zůstává v zásadě konzervativní, což koresponduje např. se zachováním jednoduchých minulých časů v současné makedonštině a bulharštině a vesměs jako knižních prostředků v jazycích štokavského nářečního kontinua. Inovativní odraz vlivu živého jazyka můžeme v *Skop* shledávat v modifikaci podob některých konjugačních koncovek přítentu a imperativu a též vzájemným ovlivňováním koncovek aoristu a imperfekta. V případě aoristu je sice zjevná expanze aoristu sigmatického mladšího, avšak i starší tvary jsou díky knižnímu vlivu poměrně často zachovávány. Nejznatelnější proměny jsou patrné v systému participií, který v živém jazyce již zjevně došel značného zjednodušení vznikem nesklonných slovesných adverbii (přechodníků), což se v *Skop* projevuje velmi častým výskytem nekongruentních tvarů participií.

Prézens

U prezentních tvarů athematického slovesa *взрѣти* jsou v *Skop* doloženy zkrácené tvary 2. sg. *си* 4b15/**A2:33**¹³ 58a24/trop 64a15/trop a 3. sg. *ѣ* 49a6/**Hb10:27** 62b17/**Hb11:32**. Analogicky k záporným tvarům ostatních osob slovesa *взрѣти* je užíván též záporný tvar 3. pl. *praes.* *нѣсѣтъ* 30b25/**R13:3** 31a18/**1C1:10** místo očekávaného *не сѣтъ*. U slovesa *вѣдѣти* pak nacházíme tvar 1. sg. *вѣдѣ* 20b24/**A20:29** 36b14/**2C12:2** 36b17/**2C12:3** 58b11/**1C13:2**. Je pravděpodobné, že tento tvar vychází z variantní podoby 1. sg. *praes.* *вѣдѣ* známého některým staroslověnským památkám s analogickým vyrovnáním koncovky podle I. třídy thematických sloves. Samotný tvar *вѣдѣ* nenacházíme v *Skop* vůbec, athematický tvar *вѣмь* 9×. Kolísání mezi athematickou a thematickou konjugací nacházíme též u slovesa *имѣти*. Thematické koncovky jsou u tohoto slovesa vzácně zachyceny již v staroslověnských památkách, viz heslo *имѣти* v *SJS*. V *Skop* jsou většinou užívány tvary athematické, to však neplatí pro 3. pl., kde nacházíme jedině thematický tvar *имамѣтъ* 29b10/**R10:1** 58b4/**1C12:30** 74a12/**2P1:10** a jednou též thematickým způsobem tvořený tvar *ptc. praes.* *не имамѣще* 28a5/**A2:14**.

Tvary 1. pl. athematických sloves se často objevují v rozšířených podobách na *-зи* nebo *-ѣ*, čímž je zabráněno homonymii s tvarem 1. sg. *praes.* U slovesa *взрѣти* registrujeme *ѣсѣ* 4× (29a25/**R8:1** 31b12/**R14:8** 34a12/**2C1:24**, *нѣсѣ* 54a15/**G4:31**) × *ѣсмы* 11; u slovesa *дати* pouze nerozšířený tvar *дамь* 32b27/**1C9:27**; u slovesa *вѣдѣти* pouze tvar *сѣмь* 63a3/trop a u slovesa *ѣсти* doklad *не ѣмь* 55a17/lit; u slovesa *имѣти* zjišťujeme tvar *имамь* 4× (54a20/trop 62a4/**Hb13:18** 70a11/**1J1:6** 70a12/**1J1:7**), *имамы* 1× (28a26/**R5:1**) a nerozšířenou podobu *имамь* 3× 55b4/**Hb13:10** 55b5/**Hb13:10** 55b9/**Hb13:13**. Nacházíme též dva doklady expanze rozšířené koncovky *-мзи* k slovesům thematickým: *дѣлаѣще своими рѣками • ѡклеветанемы* *вѣловими* εὐλογοῦμεν 32a20/**1C4:12** a *мы любимы* *зана ѡнь прѣже възлюби ны ѡγαπῶμεν* 56b18/**1J4:19**. Koncovky 1. pl. na *-мзи* jsou známé již z některých staroslověnských památek, tak je tvar *вѣмзи* doložen již v *Zogr* a tato koncovka je zvláště častá v *Supr*, kde již také hojně proniká od sloves athematických k slovesům thematickým (Vaillant 1948, 250). Oproti tomu koncovka na *-мь* není klasickým staroslověnským textům známá. Hojněji se však vyskytuje v církevněslovanských památkách makedonského původu, např. v *Ochr* (Kul'bakin 1907,

¹³ Tento doklad se nachází v záhadné vsuvce *ѡвѣтованиемь сѣго дѣла приемь ѡ ѡца • самь си въ мнѣ • иже слышате и видѣте* ve verši **A2:33**. Jiné apoštoly mají místo této vsuvky náležité *излиа се Crk Vran Hilf Karp, излѣзе* *Мак за ѣзѣхев*.

CXV). Dnes je koncovka *-me* v makedonštině rozšířená u všech sloves, v bulharštině u těch slovesných tříd, jež mají v *1. sg.* *-m*. Je tedy zřejmé, že distribuce těchto zakončení v *Skop* odráží jak širší církevněslovanskou tradici (koncovky *-mъ*), tak živé jazykové prostředí (koncovka *-mε*). Koncovku *-mo*, která je vlastní štokavskému nářečnímu kontinuu včetně severomakedonských nářečí, v *Skop* nenacházíme.

U thematických sloves nalzáme jednou doložený tvar koncovky *2. sg. praes.* na *-шь*: *лице хощешь гвѣти* 77b24/lit, který bezpochyby odpovídá živému jazyku. Navíc se tento doklad nachází v liturgickém návodu na konci rukopisu, který vykazuje i další hovorové rysy. Častější jsou v *Skop* doklady odpadnutí koncového *-тъ* v *3. sg.* a *3. pl. praes.* Registrujeme tyto případy: *3. sg.* *вѣдѣ* 3a13/A1:20 29b15/R10:5 44a18/2T2:4 63a12/Ps111:2 69a12/lit, *бываѣ* 68b24/lit, *не възможѣ* 67a10/R8:39, *кажѣ* 77a3/lit, *любви* 33b21/1C16:22, *дovelѣ* 36b27/2C12:9, *не пишѣ* 78b24/záp, *помжнѣ* 78b27/záp, *не приидѣ* 4a1/A2:20, *тръпи* 58b16/1C13:4, *3. pl. могѣ* 24a8/A27:39, *сказалѣ* 50a5/Ph4:6. I tyto doklady jsou zvláště časté v liturgickém návodu na konci rukopisu a také v písářově zápisu, což je opět důkazem toho, že písářovo nářečí již tvary s *-тъ* v singuláru a plurálu neznalo.

Imperativ

V *2. pl. imp.* v *Skop* konstatujeme pronikání koncovky *-ѣте* (po depalatalizovaném konsonantu *-дѣте*) z I. třídy k slovesům III. a IV. třídy majícím před thematickým vokálem konsonant. Registrujeme tyto doklady: *вси ѣзици въсплецидѣте рѣкками* 19b30/Ps46:2, *не лъждѣте другъ другоу* 41a29/C3:9, *по семоу изнемагдѣщаго же въ вѣрѣ приеъмѣте* 45b24/R14:1, *братие гдѣѣте сѣ* 53b7/Hb2:17, *внемлѣте люди законъ мо(и)* 66b12/Ps77:1 78a9/Ps77:1. Expanze koncovky *-ѣте* byla u některých sloves III. třídy častým jevem již v staroslověnských památkách, téměř pravidelně jsou takové tvary užívány v *Supr* a *Sav* (o této problematice podrobněji Kurz 1972, 128-139). Ke slovesům IV. třídy tato koncovka proniká až v památkách církevněslovanských (Vaillant 1948, 252-253). Imperativy *2. pl. -eme* jsou vlastní též dnešní bulharštině a makedonštině (srov. mak. a bulh. *нишете, водете*).

Aorist

Asigmatický aorist byl na ústupu již v klasických staroslověnských památkách. Poměrně dobře je zachován ještě v starých památkách hlaholských jako je *Mar As Sin* a v cyrilském *Sav*, oproti tomu rozsáhlý cyrilský *Supr* jej již neuzivá téměř vůbec, podobná situace je i s aoristem sigmatickým starším. Oproti tomu aorist sigmatický mladší není vůbec doložen v *Mar Cloz* a *Sin* a v *As* též starší dva typy aoristu převládají. V *Zogr* se však již užívají mladší i starší tvary takřka rovnoměrně. Ve východobulharském *Supr* pak aorist sigmatický mladší již jednoznačně převládá (Kurz 1969, 141-142), totéž platí pro *En* (Mirčev-Kodov 1965, 214). V památkách církevněslovanských pochopitelně aorist sigmatický mladší dále expanduje, jeho převaha však nemusí být vždy jednoznačná. I mnohé církevněslovanské památky hojně zachovávají starší typy aoristu. To platí např. pro *Ochridský apoštol* (Kuľbakin 1907, CXVI- CXVII), *Crkolezský apoštol* (Bogdanović-Velčeva-Naumov 1986, 54) a zvláště pro *Karpinské evangelium* (Despodova 1995, 66-67).

V *Skop* sice tvary aoristu sigmatického mladšího již výrazně převažují, přesto jsou i v něm poměrně dobře stále dochovány tvary aoristu asigmatického a sigmatického staršího. Asigmatický aorist je nejčastější u slovesa *ити* a jeho prefigovaných derivátů, podobný stav je běžný i v dalších církevněslovanských památkách. Příčinou je jistě vysoká frekventovanost těchto výrazů, která vedla k zakonzervování starých koncovek v církevněslovanských textech. V menším počtu dokladů však nacházíme doklady aoristu asigmatického v *Skop* i u dalších sloves. Můžeme jmenovat tyto příklady: *1. sg.* **вѣрѣтъ** 19a14/A17:23, *1. pl.* **внидо^{омь}** 24b10/A28:7, **вѣсѣдо^{омь}** 24b18/A28:11, **приидо^{омь}** 22b27/A27:8 atd., **прѣвидо^{омь}** 22b19/A27:4 atd. **ѡврьго^{омь}** 23a25/A27:19, *3. pl.* **изидѣ** 2b14/Ps18:5 atd., **наидѣ** 7a6/A4:1, **приидѣ** 15a21/A11:19 atd., **прѣвидѣ** 16a14/A13:4, **сидѣ** 16a13/A13:4 atd., **оужасѣ** сѣ 15b26/A12:16, **вѣрѣтѣ** 8b20/A5:10 atd., **ѡпадѣ** 11b28/A9:18. Sigmatický aorist starší je nejčastěji doložen u slovesa *реци*, opět se tedy zřejmě jedná o konzervaci starých koncovek u tohoto vysoce frekventovaného slovesa. Jen sporadicky nacházíme tvary aoristu sigmatického staršího u dalších sloves. Můžeme uvést tyto doklady: *1. sg.* **рѣхъ** 2b12/Ps76:11 atd., *3. du.* **рѣста** 18b3/A16:30, *1. pl.* **рѣхо^{омь}** 39b7/G1:3, **съпогрѣсо^{омь}** сѣ 51b11/R6:4, *3. pl.* **вѣвѣсѣ** 19a5/A17:19, **вѣкладсѣ** 24b17/A28:10, **нарѣшѣ** 15b9/A11:26 atd., **рѣшѣ** 8a6/A4:23. Staré *s*-ové koncovky dále nacházíme v tvarech aoristu slovesa *принати*: *1. sg.* **принѣсь** 50a21/1C11:23, *1. pl.* **принѣсо^{омь}** 25a16/A28:21, *3. pl.* **принѣсѣ** 10a19/A8:17 atd. U tohoto slovesa jsou staré *s*-ové koncovky dokonce častější než mladší *ch*-ové, ačkoliv i ty jsou doloženy, např. **принѣхъ** 37a14/G1:12,

приѣшѣ 27a20/**Hb11:36** atd. Poměrně časté zachování *s*-ových koncovek sigmatického aoristu v *Skop* můžeme pokládat za jeden z rysů svědčících o archaičnosti jeho předlohy.

Zjevnou inovací je expanze koncovky 3. pl. imperfekta -ѣѣ k aoristu. Jednalo se o živý jazykový proces, koncovka 3. pl. aor. v současné bulharštině a makedonštině má právě tento původ (např. bulh. *omudoxa* a mak. *omudoa* < *otidocho* < *otidoše*). Takové tvary lze poměrně často najít již v památkách 13. století, jako je např. *Boloňský žaltář* či *Dobrejšovo evangelium* (Ribarova 1986, 76). V *Skop* máme takový tvar jednoznačně doložen jednou: и се рекъше ѡтидохѣ иудеиѣ ἀπῆλθον 25b5-6/**A28:29** (ѡтида *Mak Crk Karp Šiš*, ѡтидоша *Christ*). Další doklad toho druhu však umožňuje dvojí výklad: исхождашѣ мнози хромѣ • и ѡслабленѣны • и ицѣлѣшѣ ѣθεραπεύθησαν (var. ѣθεραπεύονто) 9b30/**A8:7** (ицѣлѣшѣ *Slepč Crk Karp Hilf Šiš*, ицѣлѣвѣшѣ *Vran*, исцалиха са *Mak*, ицѣлѣвѣше се *Grš*). Může se buď jednat o přenesenou koncovku imperfekta k aoristu jako v předešlém případě (takový tvar na tomto místě je i v *Mak*), nebo též o odraz varianty s imperfektem v řecké předloze (3. pl. impf. ицѣлѣшѣ), pro což svědčí užití imperfekta též ve *Vran*. Nepřímým důkazem expanze koncovky -ѣѣ k aoristu může být také na témž místě doložený tvar 3. pl. impf. s hyperkorektně přenesenou koncovkou z aor. исхождашѣ ѣζήρχοντο 9b29/**A8:7** (исхождашѣ *Grš Crk Vran Karp Šiš*, исходѣшѣ *Slepč*, изидаѣха *Mak Hilf*).

Imperfektum

Již staroslověnština znala dva způsoby tvoření imperfekta od athematického slovesa вѣти. Podle staršího způsobu byly koncovky aoristu připojovány k základu вѣ- (1. sg. вѣхъ, 2./3. sg. вѣ, 3. pl. вѣша), podle mladšího způsobu byly k tomuto základu připojovány koncovky imperfekta (1. sg. вѣшѣ > вѣше, 2./3. sg. вѣше > вѣше, 3. pl. вѣшѣ > вѣше). Po provedení kontrakce jsou tedy průkazné jen tvary 2./3. sg. a 3. pl. *Skop* je památkou, ve které jednoznačně převládá starší tvar 2. sg. вѣ, mladší вѣше registrujeme pouze 6×. U 3. pl. je distribuce tvarů вѣша a вѣше zhruba stejná. Avšak i to znamená, že je v *Skop* forma вѣша dokonce častější než v jakékoliv staroslověnské památce včetně hlaholských evangelií, neboť už v nich mladší вѣ(а)шѣ výrazně převládá (Vaillant 1948, 269). V apoštolském textu tak nacházíme místa, kde je tvar вѣша ze srovnávaných apoštolů doložen pouze v *Skop*, např. идеже вѣшѣ живѣциѣ ѣсан 2b18/**A1:13** (вѣша *Mak Crk Vran Karp Hilf Šiš*), вѣшѣ же въ оучени

απλῆστῆ ἦσαν 5a13/**A2:42** (бѣха *Mak Crk Vran Karp Hilf Šiš*), и в немь бѣша змииѣ четврѣногѣ ὑπῆρχεν 13a24/**A10:12** (бѣахѣ *Ochr Slepč Mak Crk Vran Hilf Šiš*) atd. Ve velmi častém zachování starších tvarů imperfekta slovesa бзгггг так můžeme spatřovat značně archaický rys předlohy *Skop*, pokud se ovšem nejedná o druhotnou expanzi.

Mladším vývojovým rysem je naopak prohlubující se sblížení imperfekta s prezntním kmenem a také jisté ovlivnění koncovek imperfekta koncovkami prezntními. U sloves s infinitivním kmenem na *-a-ti* tak pozorujeme tendenci k tvoření imperfekta na základě prezntního kmene (pokud je od infinitivního odlišný) již v některých staroslověnských památkách, časté jsou takové tvary zejména v *Supr* (Vaillant 1948, 271-272). V *Skop* nacházíme tento doklad tvoření imperfekta od prezntního kmene: 3. *du.* послоушахѣ варнаѣ и павла • иже повѣдоуѣста • ѣлико створи има бѣ ἐξηγουμένων (*var.* ἐξηγουμένου) 17b7/**A15:12** (= *Karp*, повѣдаста *Ochr Crk*, проповѣдаста *Slepč*, повѣдаша *Mak*). Expanze zakončení *-тъ* z prezntních koncovek ke koncovkám 3. *sg* a *pl.* imperfekta má též poměrně starý původ, takový doklad je již v *Zogr*: можаашѣтъ **Mt22:46**. Dále jsou koncovky imperfekta *-ашѣтъ* a *-ахѣтъ* typické pro ruské církevněslovanské texty (Vaillant 1948, 267). Též v *Skop* takové případy nacházíme: 3. *sg.* пѣашѣтъ 3a3/**A1:16** 59b28/**Hb2:10**, 3. *pl.* послоушахѣтъ 10a4/**A8:10**, внимахѣтъ 10a6/**A8:11**, чѣахѣтъ 24b6/**A27:6**. Tento jev není třeba chápat jako rusismus, jedná se o důsledek obecného sblížení imperfekta s prezntem.

U sloves IV. třídy jsou ojediněle již v *Supr* a *Sav* doloženy tvary imperfekta bez palatalizace kořenné souhlásky (Kurz 1969, 148). Též *Skop* jeden takový doklad obsahuje: 3. *pl.* чюдѣхѣ 26a13/**A2:7** (чюждаха са *Mak Crk Vran Hilf Šiš*). Staré duálové koncovky imperfekta 2. a 3. osoby *-шѣта*, *-шѣте* jsou již v *Supr* a *Sav* hojně nahrazovány mladšími koncovkami přejetými z aoristu *-ста*, *-сте*. V církevněslovanských památkách pak mají tyto mladší koncovky takřka výlučné užití, přičemž celkově v duálové konjugaci dochází k vyrovnání koncovky 2. a 3. osoby ve prospěch *-та*. V *Skop* jsou doloženy tvary duálu 2. a 3. osoby imperfekta již jen výhradně s koncovkou *-ста*, např. идѣста 11a5/**A8:36**, живѣста 17b11/**A15:35**, повѣдоуѣста 17b7/**A15:12** apod.

Kondicionál

Jak již bylo zmíněno v kapitole o samohlásce *y* (str. 107), tvary pomocného slovesa *взгити* jsou jako součást kondicionálu psány většinou s *и*, přestože mají koncovky shodné s aoristem: *аще ВИХЪ* ꙗли па҃че члѣкомь *оугажааь* • *хѡу* рабь *не ВИХЪ БЫЛЬ* 39b11-13/**G1:10**, *аще оубо не би БЫЛЬ* на земли • *не би БЫЛЬ* др҃хинеи 59a17/**Hb8:4**, *да висте прижааь* • *малое се безоумие мое* • *нж не приемлете* 38b25/**2C11:1**, *аще бо вышж разоумѣли* • *не вышж славь гд̄а расжааь* 33b2-3/**1C2:8**, s *ы* je kromě posledního případu psáno též *аще Выхомь расжааь* • *не выхомь всжаени биле* 50b7-8/**1C11:31**. Převaha tvarů s *и* nemůže být zapříčiněna jen náhodnými záměnami liter *и* a *ы*, neboť v případě aoristu písař jednoznačně preferoval *ы*. Navíc v případě kondicionálu 3. sg. je užit nerozšířený tvar *ви*, zatímco aorist je užíván důsledně v rozšířené podobě *высть*. Je tedy pravděpodobné, že předloha *Skop* stále dobře rozlišovala tvary kondicionálu tvořené od základu *ви-* odlišného od aoristového základu *вы-*, přestože koncovky byly vyrovnány podle aoristu. V *Skop* samotném je však již toto rozlišení poněkud rozkolísané.

Infinitiv a supinum

Infinitiv je slovesným tvarem, jenž byl z makedonštiny v rámci jazykové balkanizace zcela odstraněn, bulharština zachovala jen jeho zbytek v podobě pouhého infinitivního základu bez koncovky *-ti*. Též v současné srbštině je znatelná tendence ústupu infinitivu ve prospěch *da*-konstrukce. Je pravděpodobné, že též makedonština prošla vývojovým stádiem, ve kterém se užíval infinitiv v podobě rovné holému infinitivnímu kmeni, tedy bez koncovky *-ti*, než byl takový tvar plně nahrazen *da*-konstrukcí (Koneski 1967, 180). Stopy tohoto vývojového stádia nacházíme snad v *Skop*. Jedná se o případy, kdy se na místě infinitivu nachází zdánlivý tvar 2./3. sg. aoristu, ale může se jednat právě o zkrácený infinitiv: *ω* ληание • *по что испльни неприагнь ср̄це твое* • *слыгати др̄ху е҃томуу* • *и оугаи ѿ цѣны села νοσφίσασθαι* 8b6/**A5:3** (*оугаити Grš Mak Crk Vran Hilf Šiš*, *оудржа Karp*); *а дарь бжеи непыцева* • *сребромь стжааь* κτ̄σθα 10a27/**A8:20** (*стажааь Slepč Mak Crk Vran Hilf Šiš*, *прижааь Karp*); *ннѣ оубо что искоушаєте бд̄* • *взложи иго на вышж оученикомь ἐπιθεῖναι* 17b3/**A15:10** (*взложити Christ Ochr Slepč Crk Šiš*, *взложите Mak Karp*). Takový tvar nacházíme i na místě očekávaného supina: *не посла бо мене бѣ кр̄ти* • *нж блговѣстити βαπτίξειν* 31a30/**1C1:17** (*кр̄ститъ Mosk^a*, *хр̄ститъ Christ Slepč*, *кр̄стити Ochr Mak Šiš*). Někteří z těchto dokladů sice lze objasnit syntactic-

рѣжѣ и постави ѿ δούς 12b26/A9:41 (= *Vran*; *recte* ем(ъ) *Ochr Crk Karp Hilf Šiš*, *prosterež Slepč*, *err.* емши *Mak*); тѣгда помолывше сѣ и поць сѣ νηστεύσαντες 16a10/A13:3 (*recte* поцьше сѣ *Ochr Crk Vran Hilf Šiš*, *err.* потыца сѣ *Mak*, постивше сѣ *Karp*, алъкавьше *Slepč*), вни же видѣвъ тисѣцника • и воины • и прѣсташѣ внище павла ιδόντες 22a19/A21:32 (*recte* видѣвьше *Christ Mak Crk Karp Šiš*) a mnohé další. Už z uvedených příkladů je zjevné, že podobné poruchy se hojně nacházejí i v dalších církevněslovanských rukopisech, zvláště časté jsou např. v *Mak*. Je tedy patrné, že živý jazyk neznal skloňované tvary obou participií přinejmenším od 13. století. Dnešní makedonština zná přechodník tvořený koncovkou *-jku* (např. *викајќи*, *несејќи*, *молејќи*) pocházející z koncovky *nom. sg. f. ptc. praet. act. -ѣци /-аци*.

Minulý přechodník nezná současná makedonština vůbec. Brzký zánik *ptc. praet.* snad dokládají poměrně hojně případy, kdy je v *Skop* nahrazováno určitým slovesným tvarem, zejména aoristem, popř. imperfektem. Nelze však současně vyloučit, že se může místy jednat též o záměrnou úpravu překladu na textologické úrovni, zvláště když jsou takové záměny na stejném místě doloženy i v jiných rukopisech. Uvedme tyto příklady: мнози слышахѣ слово ихъ • и вѣровахѣ τῶν ἀκουσάντων 7a11/A4:4 (слышавше *Mak Crk Hilf Šiš*, ѿ слышавшихъ *Karp Vran*), видѣ симонъ • како възлаганиемъ рѣжкы апѣкы • дають сѣ дѣхъ сты • принесе (и)мь сребро ιδόν 10a21/A8:18 (видѣвь *Slepč Mak Crk Vran Karp Šiš*, *err.* видѣвьше *Hilf*), растръзаста ризы своиѣ • скочиста в народъ διαρρήξαντες 14b7/A14:14 (= *Karp*, растръзавъша *Christ Ochr Slepč Crk Šiš*, растръзавше *Mak*) apod. Obdobné záměny *ptc. praet.* a *aoristu* jsou dobře doloženy např. ve *Vran*. V tomtéž rukopisu je hojně rozšířen další jev častý též v *Skop*: oddělování tvaru *ptc. praet.* od přísudku spojkou *и* (např. поклонъ колѣнѣ и помѣли сѣ 12b23/A9:40, поманъвъ же имь рѣжкоѣ мльчѣти • и сказа имь како изведе его гѣ ис темницѣ 15b27/A12:17, прошедъша же весь ѿткъ • до пафа • и вѣрѣоста кетера кореньта 16a17-19/A13:6 atd.) Koneski (Koneski 1956, 41-42) tento jev vysvětluje tak, že *ptc. praet.* bylo v této době chápáno jako jakási knižní obdoba *aoristu*, mohlo tedy mít samo o sobě funkci přísudku. To potvrzují případy opačné záměny *aoristu ptc. praet.*, kdy dokonce nacházíme větu, ve které zcela chybí určitý slovesný tvar: ѿ немъже бывшимъ въ керлмѣ • поемъше дрѣхирение • и старцы иудеисти • просѣще на ѿ прѣ ѣνεφάνισαν 22a27/A25:15 (поимаша *Christ Mak Crk Šiš*, сказашѣ *Karp*).

Snad právě díky tomu, že *ptc. praet.* se stalo kategorií živému jazyku neznámou, zůstaly v makedonských církevněslovanských památkách poměrně hojně zakonzervovány staré tvary *ptc. praet.* u sloves IV. třídy. Mladší tvary rozšířené o sekvenci *-ив-* ještě vůbec neznaly

As Cloz Sin, v *Zogr Mar Sav* jsou jen sporadické, oproti tomu v *Supr* již výrazně převládají (Kurz 1969, 151). V *Skop* jsou podobně jako v dalších makedonských církevněslovanských památkách starší nerozšířené tvary poměrně hojné, dokonce nad mladšími znatelně převažují. Můžeme jmenovat příklady jako **възложьше** 16a11/**A13:3**, **запрѣцьше** 7b24/**A4:21**, **измѣрьше** 23b14/**A27:28**, **поклонь колѣнѣ** 9b20/**A7:60** atd., **помѣльшимь сѣ** 8a21/**A4:31**, **поць сѣ** 16a10/**A13:3**, **рѣзѣоушеи** 12a6/**A9:21**, **свобожьше сѣ** 29a6/**R6:18**, **створѣи** 8a8/**A4:24**, **вслабьше** 24a10/**A27:40**, **ѣвљеи** 11b26/**A9:17** apod. Můžeme též upozornit na přítomnost epentetického *l'* v těchto tvarech i v pozici před konsonantem, kde je jinak obvyčejně vypouštěno: **поставльше** 7a17/**A4:7**, **оупѣбльше сѣ** 14a30/**A14:11**, **ѣвльше сѣ** 39a7/**2C11:6**, **ѣвльши сѣ** 45b2/**R16:26**. I to můžeme pokládat za svědectví, že se jedná o knižně konzervované tvary.

Pozornost zasluhují též tvary množného čísla *ptc. perf. act.* vyznívající na *-e*. Taková koncovka je známa již z některých rukopisů 12.-13. stol., jako je např. *Ochr* nebo *Bon* (Koneski 1967, 185). Stejným způsobem je tvořen plurál *l*-ových participií pro všechny rody i v dnešní makedonštině. V *Skop* nacházíme tyto dva doklady: **да висте приѣлѣ** 38b25/**2C11:1**, **не въхомь вѣжѣни билѣ** 50b8/**1C11:31**.

Již bylo zmíněno, že *ptc. perf. pass.* je v *Skop* takřka pravidelně psáno se sekundárně zdvojenou koncovkou *-нѣнѣ* (pokud není součástí složeného pasíva). Expanzi takových tvarů lze vyložit jako adjektivizaci tohoto participia. Počátky rozvoje této tendence jsou zachyceny již v některých staroslověnských památkách, časté jsou zejména v *Euch* a *Supr* (Jefimova 2006, 277). Zvláště v mladších makedonských církevněslovanských památkách pak tato tendence znatelně sílí, až se stává pravopisnou manýrou (Ribarova 2009, *Речник на цсл. јазик од македонска редакција*, 217). *Skop* můžeme přiřadit do této skupiny rukopisů, viz příklady jako **дѣнѣ гѣнѣ великы и просвѣщенѣны** 4a2/**A2:20**, **и послеть вамь прѣѣже прѣдѣставленнаго вамь исорѣха** 6b19/**A3:20**, **проданѣноѣ въ твоѣи вѣласти бѣ** 8b7/**A5:4**, **сказанѣ вамь блѣть бѣжинѣ • данѣнѣнѣнѣ вамь въ црквѣ македонискахѣ** 38b4-5/**2C8:1** a mnohé další. Od tohoto rozšířeného základu *ptc. perf. pass.* jsou pak odvozována i substantiva: **каженѣнѣнѣкь** 11a1/**A8:34**, **свѣченѣнѣнѣкь** 75b12/*trop* atd. O formálnosti tohoto jevu však svědčí i nenáležité zdvojení *-нѣнѣ-* v těchto případech: **ѣкоже не бѣ възможно • дръжати сѣ ѣдинѣномуѣ ѿ неѣ оутѣнѣ** 4a19/**A2:24**, **нѣнѣ наѣнѣнѣ се измѣнѣна ѣ ѣллоѣѣсис** 63b5/**Ps76:11** (*измѣна Sin Pog Bon*, *измѣнѣна Lob Par*). Rozšířený sufix nacházíme též u adjektiv **полезнѣнѣнѣ** 72b15/**Tt3:8**, **непользѣнѣнѣ** 72b18/**Tt3:8**. Pokud je však *ptc. perf. pass.* součástí složeného pasíva, ke zdvojení nedochází, např. **и прѣданѣнѣ**

БЫХЪ В РЖЦѢ РИМЛѢНЕМЪ 25a7/**A28:17**, аще во днѣхъ гл҃а^{но} бысть слово извѣстно 47b8/**Hb2:2**, и не шедъ с нима въ дѣло в неже послана быста 14b21/**A15:38**, оумолени быхомъ прѣбыти оу нихъ • ̅̅̅ • днѣи 24b25/**A28:14**, в немъ же вбръзани бысте 64a27/**C2:11** apod. V tomto případě k jeho adjektivizaci nedocházelo.

Závěr

V předložené práci jsme na základě paleografické, pravopisné a hláskoslovné analýzy zařadili *Skopský apoštol* do kontextu církevněslovanských památek, zvláště jsme vymezili jeho pozici mezi skupinou severomakedonských rukopisů druhé pol. 13. a první pol. 14. století, se kterými *Skop* spojuje celá řada rysů. Mezi ně patří zejména užití jednojerového pravopisu s ѣ, dále pravidelná střídnice *e* za ѣ ve všech pozicích a distribuce střídnice za ѣ způsobem, kdy v kořenech zpravidla stojí jerový znak s hláskovou platností *ǣ* (vyjma některých ustálených výrazů jako *псаломь*, *оупованиѣ* apod.) a v gramatických morfémech a koncovkách se pravidelně nachází střídnice *o*. Tento model distribuce jerových střídnic můžeme pokládat za jistý kompromis, který se ustanovil ke konci 12. století mezi tradicemi školy ochridské a nově se rozvíjející školy trnovské, přičemž se posléze s větší či menší důsledností široce uplatnil na bulharském a makedonském prostoru včetně severomakedonské oblasti, přestože severomakedonská nářečí mají ve shodě s praštokavským stavem ve všech pozicích za oba jery jedinou střídnicí *ǣ*. Ve shodě se severomakedonskými nářečími taktéž *Skop* nezná (až na jedinou výjimku) znělou afrikátu *dz*.

V některých dalších ohledech se však *Skop* od skupiny severomakedonských rukopisů odlišuje a spíše se přidržuje starších tradic ochridských. Celkově starobylého rázu jsou paleografické rysy písma *Skop*, které je v mnoha ohledech bližší spíše památkám poloviny 13. století než severomakedonským rukopisům z poč. 14. století. To lze vysvětlit tím, že písař Nikola mohl získat písařské vzdělání v nějakém konzervativním skriptoriu možná někdy kolem třetí čtvrtiny 13. století. *Skop* se též od jiných severomakedonských rukopisů odlišuje zavedením jednojusového pravopisu s ѧ (znak *Ɑ* je sporadický). V rámci makedonských církevněslovanských památek se jedná o minoritní tendenci, jednojusový pravopis s ѧ užíval již jeden z písařů *Ochr* a v tomto ohledu je *Skop* nejbližší *Mak*. Díky jednojusovému pravopisu lze v *Skop* jen velmi omezeně sledovat tzv. záměnu nosovek. Jen podle způsobu občasného výskytu znaků *Ɑ/Ɑ̄* můžeme usoudit, že předloha *Skop* takovou záměnu znala, přičemž na začátku slova a po vokálu bylo ѧ zaměňováno s Ɑ, což je známo z některých východomakedonských památek, např. z *Grigorovičova parimejniku*. Ze severomakedonských rukopisů užívá tento způsob záměny nosovek jusová část *Stanislavova prologu*. Od většiny jiných severomakedonských rukopisů se též *Skop* odlišuje téměř úplnou absencí případů denazalizace. Pokud takové doklady v *Skop* nacházíme, jedná se většinou o ne zcela jasné případy v koncovkách, které umožňují i jiné výklady. To na jednu stranu může svědčit o tom, že předloha

Skop byla starobylého rázu a mohla pocházet z centrálních či jižních makedonských oblastí, kde denazalizace proběhla podstatně později než v severní Makedonii, na druhou stranu to též může dokládat písarovo kvalitní ovládnutí tradičních církevněslovanských norem. Pokud můžeme z nejistých dokladů denazalizace soudit, byla pro písáře výslovnost jusů určitým kompromisem mezi severomakedonským nářečním stavem (a též výslovností srbskou) a tradicemi starší liturgické výslovnosti ochridské. Podle všeho písar Nikola vyslovoval za ϵ střídnicí e , což je ve shodě se severomakedonskými nářečím a srbskou výslovností a v rozporu s tradicí ochridskou, která užívala střídnicí $\ddot{a}$; ovšem za ρ pravděpodobně užíval střídnicí $\ddot{a}$, což je ve shodě s ochridskou i trnovskou tradiční liturgickou výslovností, avšak v rozporu se stavem severomakedonských nářečí i výslovností srbské se střídnicí u . Záměna κ a σ , v jiných severomakedonských rukopisech běžná, není v *Skop* vůbec doložena. Normou patrně zděděnou z tradice ochridské školy je též způsob distribuce epentetického l' . To je v *Skop* zpravidla vypouštěno před i a před etym. υ (po jeho zániku na konci slova nebo před souhláskou), zatímco před ostatními samohláskami obvykle zůstává zachováno. Tento způsob distribuce epentetického l' odpovídá již stavu některých staroslověnských památek z 11. stol.

Rysem, který *Skop* spojuje s obnoveným pravopisem trnovským a současně s ním se formujícím pravopisem rašským, je normované užití prejotovaných vokálů, jichž má *Skop* plný repertoár (včetně sporadického páru $\mathfrak{A}/\mathfrak{A}$ a stejným způsobem distribuovaných alografů o/w). Prejotované litery nemají v *Skop* jinou hláskovou funkci než jejich neprejotované varianty, jejich úkolem bylo graficky obohacovat text vyššího stylu, proto jsou mnohem důsledněji užívány v samotných apoštolních perikopách, což zdůrazňovalo sakrální charakter biblického textu, než v doprovodných liturgických textech. Pro makedonské památky není důsledné užívání prejotovaných znaků typické. Od počátku 13. století sice pod vlivem autority trnovského literárního centra v některých makedonských památkách jejich výskyt narůstá, avšak ani v severomakedonských rukopisech nejsou i přes tlak rašského pravopisu většinou užívány všechny a důsledně. V rámci severomakedonských památek jsou prejotované vokály nejdůsledněji užívány v jusové části *Stanislavova prologu*, tedy i v tomto ohledu je mu *Skop* nejbližší.

Rozborem morfologických a syntaktických zvláštností *Skop* jsme dospěli k závěru, že i přes celkově konzervativní charakter apoštolního textu *Skop*, který si morfologicky a syntakticky ve svém základu zachovává ráz původního staroslověnského překladu apoštola, nacházíme stopy hlubokých strukturních proměn, které v této době prodělával živý jazyk zejména

v rámci balkanizace. Mezi archaické rysy *Skop* můžeme v rámci slovesného systému počítat poměrně častý výskyt aoristu asigmatického a sigmatického staršího, zvláště u vysoce frekventovaných sloves, přestože aorist sigmatický mladší již znatelně dominuje. Poměrně časté jsou též staré *s*-ové koncovky sigmatického aoristu u slovesa приѡти. Výraznou zvláštností *Skop* je vysoká četnost starších tvarů imperfekta 2./3. *sg.* бѣ a 3. *pl.* бѣша od slovesa бѣти. Zvláště tvar бѣша je v *Skop* dokonce mnohem častější než v jakékoliv staroslověnské památce, ve kterých bývá již ustupujícím archaismem. Je však otázkou, zda se v *Skop* skutečně jedná o archaismus zděděný ze starobylé předlohy nebo spíše o druhotnou expanzi staršího tvaru za účelem stylistického obohacení textu. V *Skop* jsou také podobně jako v dalších makedonských církevněslovanských textech poměrně dobře konzervovány starší tvary *ptc. praet.* sloves IV. třídy typu помолъ.

Vedle těchto archaismů však nacházíme též množství rysů inovativních. Mezi ně jistě náleží mladší způsob distribuce deklinačních koncovek stále ještě v rámci syntetického systému, obdobně jako v dalších církevněslovanských památkách. Zvláštností, která v tomto ohledu znatelně spojuje *Skop* se severomakedonskými nářečími, jsou doklady expanze některých koncovek *io*-kmenové a *ia*-kmenové deklinace k deklinaci *o*-kmenové a *a*-kmenové. Můžeme též upozornit na tvar *nom. du.* osobního zájmeny 1. osoby нѡа 14b9/A14:14, který byl patrně převzat z živého jazyka a svou strukturou odpovídá současnému makedonskému a bulharskému zájmenu *nom. pl.* 1. osoby ние. Vliv živé řeči v *Skop* proniká i ke koncovkám konjugačním. Tak jsou v *Skop* doloženy přítomní koncovky 2.*sg.* -шь, 1. *pl.* -мє (vedle tradiční církevněslovanské koncovky -мъ u athematických sloves) a nepřítomnost koncového -тъ u 3. *sg.* a *pl.* Naopak koncové -тъ druhotně expanduje k 3. *sg.* a *pl.* imperfekta. S vývojem živého jazyka též souvisí v *Skop* dosvědčená expanze koncovky 3. *pl.* imperfekta -хъ k aoristu a též šíření koncovky imperativu 2. *pl.* -те k slovesům III. a IV. třídy se základem zakončeným na konsonant. Takové tvary zná dnešní bulharština i makedonština. *Skop* též dokládá kontaminaci infinitivního kmene na *-ova-ti* kmenem přítomním, čímž vznikl tvar *-uva-*, který je rovněž znám dnešní makedonštině a bulharštině. Typicky makedonským jevem přítomným v *Skop* je pak tvar *nom. pl. ptc. perf. act.* s rodově nerozlišenou koncovkou -лє. Mladším rysem, jehož počátky však můžeme sledovat již v některých staroslověnských památkách, je v *Skop* důsledná adjektivizace *ptc. perf. pass.* v postavení přívlastku (tedy pokud není součástí složeného pasíva). Tyto adjektivizované tvary se vyznačují pravidelným psaním zdvojené koncovky -ньмъ. V době vzniku *Skop* již patrně existoval jen jeden ustrnulý tvar *ptc. praes. act.*, který byl užíván ve funkci slovesného adverbia (přechodníku), přičemž *ptc. praet.* již

patrně nebylo v živém jazyce užíváno vůbec. Svědčí o tom velmi časté případy nekongruentního užití těchto participií v *Skop*, přičemž je právě *ptc. praet.* poměrně často zaměňováno aoristem. Občas jsou takové záměny i opačné, přičemž je doložena i věta zcela postrádající určitý tvar slovesný. To svědčí o tom, že písař vnímal *ptc. praet.* jako určitou variantu aoristu, která mohla sama plnit funkci predikátu.

V *Skop* však nacházíme též některé stopy strukturních proměn v rámci probíhající balkanizace gramatického systému. To se týká zejména ústupu syntetické deklinace. V *Skop* jsou tak přítomny doklady, kdy jsou akuzativem nahrazovány tvary genitivu, lokálu a instrumentálu či jsou tyto pády zaměňovány mezi sebou. Je zřejmé, že v živém jazyce již tyto pády zanikly a písař kvůli tomu postrádal jazykový cit pro jejich přesné rozlišování. Systém čtyř pádů – nominativu, dativu, genitivu a vokativu, který byl podle všeho v době vzniku *Skop* vlastní živému jazyku, je u masc. a fem. sg. dodnes uchován právě v severomakedonských nářečích. Dalším balkánským jazykovým rysem doloženým v *Skop* je užívání krátkého dativního tvaru osobních zájmen v posesivní funkci, dobře jsou takové tvary doloženy v písařově zápisu. Typickým balkanismem je též doložený případ zdvojování zájmen: **В СВОИИ СИ ВЪРЪТЪ** 22b7/**A25:19**. V *Skop* dále nacházíme doklady rozvoje kategorie členu, s pravděpodobným členem nacházíme tvary **празникось** 69a12/lit a **покрывалото** 37b11/**2C3:16**. Rysy typické pro jazyky balkánského jazykového svazu nacházíme v *Skop* i v systému slovesném. Jedná se především o známky postupného zániku infinitivu. V *Skop* máme doklady užití infinitivu ve tvaru rovném holému infinitivnímu kmeni (tedy bez koncovky -ти). V dnešní době se zbytky infinitivu v této podobě nacházejí jen v bulharštině, před úplným zánikem infinitivu však zjevně znala takový tvar i makedonština.

Hlavním předmětem výzkumu předložené práce byly paleografické, pravopisné, hláskoslovné rysy a morfologické a syntaktické zvláštnosti *Skop*. Jejich analýza potvrdila hodnověrnost údajů uvedených v písařově zápisu, tedy vznik rukopisu k roku 1313 a místo napsání Skopje. Zjištěné vlastnosti přes určitou konzervativnost některých rysů památky dobře odpovídají poč. 14. století a severomakedonskému prostředí jak z hlediska písemných tradic, tak nářečních rysů zjištěných v *Skop*. Tento rukopis tedy do značné míry ilustruje dobové způsoby přijímání písemných tradic a mísení vlivů různého původu v severomakedonských skriptoriích na přelomu 13. a 14. století. Taktéž jsme rozbořením písařova zápisu a paleografickým srovnáním definitivně vyvrátili tezi poprvé vyslovenou J. Ivanovem o společném písaři *Skopského apoštola a Lobkovského (Chludova) parimejniku*.

Nadále zůstává přes náš stručný nástin do značné míry otevřena dalšímu výzkumu lexikální a textologická stránka *Skop*. Tento další výzkum bude nutné provést v rámci širšího studia problematiky staroslověnského překladu apoštola a jeho dalšího vývoje v církevněslovanské rukopisné tradici. Je však třeba podotknout, že pro rekonstrukci staroslověnského archetypu apoštola bude mít *Skop*, jako poměrně mladý krátký aprakos obsahující mnohé inovace severomakedonské skupiny apoštolářů a místy silně upravovaný podle textu preslavské redakce, spíše jen podružný význam.

Seznam zkratk

Zkratky rukopisů:

V případě památek zahrnutých do *SJS* se držíme zkratk užívaných v tomto slovníku, viz *SJS I., Úvod, str. LXII-LXXVI* a dodatky k úvodu *SJS III., str. 670-671, SJS V., str. 25-27*. Podle úzu *SJS* užíváme též zkratky biblických knih. V naší práci užíváme podle *SJS* zkratky těchto památek:

Achr – Ochridský zlomek evangeliáře

As – Assemaniho evangeliář

Bes – Besědy Řehoře Velikého na evangelia

Bon – Boloňský žaltář

Cloz – Clozův sborník

En – Eninský apoštol

Euch(N) – Euchologium sinajské (a jeho nově nalezená část)

FrafZogr – Zografský zlomek

FragHilf – Hilferdingův (Makedonský) zlomek

Grig – Grigorovičův parimejník

Grš – Grškovičův zlomek apoštola

Hilf – Hilferdingův apoštol

Chil – Chilendarské zlomky

Christ – Christinopolský apoštol

Kij – Kyjevské listy

Klim – Pochvalné slovo Cyrilovi od biskupa Klimenta

Kupr – Kuprianovy (Novgorodské) lístky

Lob – Lobkovický žaltář

Lobk – Lobkovský (Chludův) parimejník

Mak – Makedonský (Strumický) apoštol

Mar – Mariánské čtveroevangelium

Mosk^a – komentovaný apoštol z roku 1220

Naum – Život Naumův

Nik^(a) – Nikolské čtveroevangelium

Nik^b – Daničičovo čtveroevangelium (varianty k *Nik* v Daničičově edici)

Ochr – Ochridský apoštol
Ostr – Ostromirův evangeliář
Par – Pařížský žaltář
Ryl – Rylské listy
Sam – Nápís cara Samuila
Sav – Savvina kniha
Sin(N) – Sinajský žaltář (a jeho nově nalezená část)
Slepč – Slepčenský apoštol
Sluck – Zlomek žaltáře Sluckého
Supr – Supraslský kodex
Šiš – Šišatovacký apoštol
Und – Zlomky Undolského
Vat – Vatikánský palimpsest
Zogr – Zografské čtveroevangelium

Zkratky památek do *SJS* nazařazených:

Crk – Crkolezský apoštol (edice Bogdanović-Velčeva-Naumov 1986)
Drag – Dragotin apoštol (NBKM, № 880, jusový, konec 12. stol.)
Hval – Sborník popa Hvala (edice Gošić-Grabar-Jerković-Kuna-Nazor 1986)
Jaz – Jazacký apoštol (BMS, PP III 38, resavský, 1541)
Karp – Karpinský apoštol (edice Amfilochij 1886)
Krat – Kratovské evangelium (NUB, M-20, jusový, druhá pol. 14. stol.)
Mat – Matiční apoštol (edice Kovačević-Stefanović 1979, fototypicky Bogdanović 1981)
Rad – Radomirovo evangelium (HAZU, III v 24 (Mihanović 6), jusový, pol. 13. stol.)
S-822 – (NBKM, № 882, jusový, poč. 14. stol.)
SANU-2 – (SANU, № 2, nejusový, 1366-71)
Skop – Skopský apoštol (Klášter sv. Pantelejmona na Athosu, № 4, jusový, 1313)
Stan – Stanislavův prolog (edice Pavlova-Željzkova 1999)
Tolst – Tolstovský apoštol (RNB, Q. II. I. 5, ruský, 14. stol.)
Tom – Tomičův apoštol (GIM, Muz. 2838, jusový, 14. stol.)
Verk – Verkovičův apoštol (RNB, Q. II. I. 46, jusový, 14. stol.)
Vran – Vranešnický apoštol (edice Koneski 1956)

Zkratky knihoven a archívů:

BMS – Библиотека Матице српске (Novi Sad, Srbsko)

GIM – Научная библиотека – Государственный Исторический Музей (Moskva, Rusko)

HAZU – Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (Zagreb, Chorvatsko)

NBKM – Национална Библиотека “Св. Св. Кирил и Методий” (Sofie, Bulharsko)

NUB – Националната и универзитетска библиотека “Св. Климент Охридски” (Skopje, Makedonie)

RNB – Российская национальная библиотека (Petrohrad, Rusko)

SANU – Библиотека Српске академије наука и уметности (Београд, Srbsko)

Zkratky užívané při citací míst ze *Skop*:

kal – kalendář

lit – liturgický aparát

tit – nadpis

trop – tropar

záp – písářův zápis

Seznam použité literatury

- Amfilochij 1886:** Амфилохиј, *Древне-славянский Карпинский апостол XIII в. с греческим текстом 1072 года. Том I-III*, Москва 1885-1886.
- Bicevska 2001:** Бицевска, К.: *Правописни и фонетски особености во ракописите од северна Македонија од XIII и XIV век*. Скопје, 2001.
- Bláhová-Hauptová 1990:** Блахова, Е., Хауптова З., *Струмички (Македонски) апостол. Кирилски споменик од XIII век*. Скопје, 1990.
- Bogdanović 1981:** Богдановић, Д., *Матичин апостол*. Београд, 1981.
- Bogdanović-Velčeva-Naumov 1986:** Bogdanović, D., Velčeva, V., Naumov, A., *Болгарский апостол XIII века: рукопись Дечани-Црколез 2*. София, 1986.
- Sejtlin 1986:** Цейтлин, Р., М., *Лексика древнеболгарских рукописей X-XI вв.* София, 1986.
- Despodova 1995:** Десподова, В., Бицевска, К., Пандев, Д., Митревски, Љ., *Карпинско евангелие*. Прилеп-Скопје, 1995.
- Despodova 2000:** Десподова, В., Јачева-Улчар, Е., Митревски, Љ., Новотни, С., Чичева-Алексиќ, М., *Трескавечки еухологиум*. Македонски средновековни ракописи, VI. Прилеп, 2000.
- Despodova-Slaveva 1988:** Десподова, В., Славева, Ј., *Македонски средновековни ракописи I*. Прилеп, 1988.
- Diels 1932:** Diels, P., *Altkirchenslavische Grammatik*. Heidelberg, 1932.
- Dobrev 1991:** Добрев, И., *Рашката писменост и българският правопис през Средновековието*. In: Кирило-Методиевски студии. Книга 8. София 1991, str. 216-252.
- ESJS 1-16:** *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, sešity 1-16, А-трътъ, Praha, 1989-2012.
- Fučić 1971:** Fučić, V., *Najstariji hrvatski glagoljski natpisi*. In: Slovo 21, 1971, str. 227-254.
- Georgiev 1985:** Георгиев, В., *Проблеми на българския език*. София, 1985.
- Gošić-Grabar-Jerković-Kuna-Nazor 1986:** Gošić, N., Grabar, B., Jerković, V., Kuna, H., Nazor, A., *The Codex of Hval Krstjanin = Zbornik Hvala Krstjanina*. Sarajevo, 1986.
- Hauptová 1971:** Hauptová, Z., *Lexikální rozbor apoštola Eninského (příspěvek k analýze nejstaršího textu staroslověnského apoštoláře)*. In: Studia palaeoslovenica. Praha, 1971, s. 105-121.
- Horálek 1954:** Horálek, K., *Evangeliaře a čtveroevangelia. Příspěvek k textové kritice a k dějinám staroslověnského překladu evangelia*. Praha, 1954.

- Charalampiev 2001:** Харалампиев, И., *Историческа граматика на българския език*. Велико Търново, 2001.
- Christova-Šomova 2004:** Христова-Шомова, И., *Служебният Апостол в славянската ръкописна традиция, Том I, Изследване на библейския текст*. София, 2004.
- Christova-Šomova 2012:** Христова-Шомова, И., *Служебният Апостол в славянската ръкописна традиция, Том II, Изследване на синаксарите (Християнските празници в славянските апостоли)*. София, 2012.
- Иџинскиј 1906:** Ильинский, Г. А., *Македонский листок. Отрывок неизвестного памятника кирилловской письменности XI-XII в.* Санктпетербург, 1906.
- Иџинскиј 1912:** Ильинский, Г. А., *Слепченский апостол XII века*. Москва, 1912.
- Ivanov 1931:** Иванов, Й., *Български старини из Македония*. София, 1931.
- Ivanova-Mirčeva-Charalampiev 1999:** Иванова-Мирчева, Д., Харалампиев, И., *История на българския език*. Велико Търново, 1999.
- Jagić 1879:** Jagić, V., *Зограгское евангелие*. Berlin, 1879.
- Jagić 1893:** Jagić, V., *Grškovičev odlomak glagolskog apostola*. In: *Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Knjiga XXVI*. Zagreb, 1893, str. 33-161.
- Jefimova 1992:** Ефимова, В. С.: *Об апостольских чтениях в составе Синайского евхология (в связи с последними открытиями в монастыре св. Екатерины на Синае)*. In: *Международная ассоциация по изучению и распространению славянских культур. Информационный бюллетень, выпуск 26*. Москва 1992.
- Jefimova 2006:** Ефимова, В. С.: *Старославянская словообразовательная морфемика*. Москва 2006
- Kaľužniacki 1896:** Kaľužniacki, Ae., *Actus epistolaeque apostolorum palaeoslovenice ad fidem codicis Christinopolitani saeculo XIIIo scripti*. Vindobonae, 1896.
- Karskij 1979:** Карский, Е., Ф., *Славянская кирилловская палеография*. Ленинград, 1928.
- Koneski 1956:** Конески, Б., *Вранешнички апостол. Стари текстови II*. Скопје, 1956.
- Koneski 1967:** Конески, Б., *Историја на македонскиот јазик. 1. вид*. Скопје, 1965; 2. вид. Скопје, 1967.
- Koneski 1975:** Конески, Б., *Од историјата на јазикот на словенската писменост во Македонија*. Скопје, 1975.
- Koneski 1976:** Конески, Б., *Што дава Добромировото евангелие за историјата на македонскиот јазик*. In: *Годишен зборник на Филолошкиот факултет, кн. II*. Скопје, 1976.

- Koneski 1983:** Конески, Б., *Историска фонологија на македонскиот јазик*. Скопје, 2001.
- Kovačević-Stefanović 1979:** Ковачевић, Р., Стефановић, Д., *Матичин апостол (XIII век)*. Београд, 1979.
- Kul'bakin 1907:** Кульбакин, С. М., *Охридская рукопись апостола конца XII века*. Български старини книга III. София, 1907.
- Kul'bakin 2008:** Кульбакин, С. М., *Славянская палеография*. Белград, 2008.
- Kurz 1969:** Kurz, J., *Učebnice jazyka staroslověnského*. Praha, 1969.
- Kurz 1972:** Kurz, J., *Kapitoly ze syntaxe a morfologie staroslověnského jazyka*. Praha, 1972.
- Lavrov 1895:** Лавров, П. А., *Grškovičev odlomak glagolskog apostola. (Starine XXVI knjiga: str. 33-161 (s 8 tablica). Priopćio prof. V. Jagić)*. In: Древности. Труды славянской комиссии Императорского московского археографического общества. Том первый. Москва, 1895.
- Lavrov 1914:** Лавров, П. А., *Палеографическое обозрение кирилловского письма*. Энциклопедия славянской филологии, выпуск 4.1. Петроград, 1914.
- Lavrov 1916:** Лавров, П. А., *Альбом снимков с югославянских рукописей болгарского и сербского письма*. Петроград, 1916.
- Loseva 2001:** Лосева, О. В., *Русские месяцесловы XI-XIV веков*. Москва, 2001.
- Mareš 1985:** Мареш, В. Ф., *Раннее свидетельство теории о скифском происхождении славян на Руси и на Балканах*. In: Cyrillomethodianum VIII-IX. Thessaloniki, 1984-1985.
- Mareš 1999:** Mareš, F. V., *Makedonská gramatika*. In: Hora, K., Makedonsko-český slovník s makedonskou gramatikou Františka Václava Mareše. Praha, 1999, str. 565-638.
- Mareš 2000:** Mareš, F. V., *Cyrlometodějská tradice a slavistika*. Praha, 2000.
- Mareš 2008:** Мареш, Ф. В., *Компаративна фонологија и морфологија на македонскиот јазик*. Скопје, 2008.
- Medynceva-Popkonstantinov 1984:** Медынцева, К., Попконстантинов, К., *Надписи из Круглой церкви в Преславе*. София, 1984.
- Miklas-Sablatnig-Schreiner-Tarnanidis 2012:** Miklas, H., Sablatnig, R., Schreiner, M., Tarnanidis, I., *Psalterium Demetrii Sinaitici monasterii sanctae Catharinae codex slav. 3/N adiectis foliis medicinalibus*. Wien 2012.
- Miklosich 1865:** Miklosich, F., *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae, 1862-1865.
- Minčeva 1978:** Минчева, А., *Старобългарски кирилски откъслечи*. София, 1978.

- Miovski 2006:** Миовски, М.: *Хлудов паримејник. Лингвистичка анализа.* Скопје, 1996.
- Mirčev 1958:** Мирчев, К., *Историческа граматика на българския език.* София, 1958.
- Mirčev-Kodov 1965:** Мирчев, К., Кодов, Х., *Енински апостол. Старобългарски паметник от XI в.* София, 1965.
- Mošin 1954:** Мошин, В., *Македонско евангелие на поп Јована.* Стари текстови I. Скопје, 1954.
- Mošin 1988:** Мошин, В., *Мысли о начале славянского письма и об архаическом периоде южнославянской письменности в X веке.* In: Кирило-методиевскиот (старословенскиот) период и кирило-методиевската традиција во Македонија. Скопје, 1998, str. 85-97.
- Nedeljković 1979:** Недельковић, О., *Свети Сава и рашката правописна школа.* In: Меѓународни научни скуп - Сава Немањић - Свети Сава. Историја и предање. Децембар 1976, САНУ, Научни скупови. Београд 1979, str. 177-188.
- Pavlova-Željzkova 1999:** Павлова, Р., Желязкова, В. *Станиславов (Лесновски) пролог от 1330 година.* Велико Търново, 1999.
- Pilát 2010:** Пилат, Ш., *Вокализмот на Григоровичевиот паримејник.* In: Меѓународен македонистички собир. Реферати од научниот собир одржан 29-31 август 2008 г. во Охрид. Скопје, 2010, str. 327-333.
- Pop-Atanasov 1989:** Поп-Атанасов, Ѓ., *Речник на старата македонска литература.* Скопје, 1989.
- RCJMR:** *Речник на црковнословенскиот јазик од македонска редакција. Том I, а-в.* Скопје, 2006.
- Ribarova 1984:** Рибарова, З., *Кон правописот на носовките во северномакедонските текстови (Мешање на носовките во Радомировото евангелие).* In: Македонски јазик 35, 1984, 197-204.
- Ribarova 1986:** Рибарова, З., *Охридските традиции и јазикот на македонската средновековна писменост.* In: Климент Охридски, Скопје 1986, 56-77.
- Ribarova 1991:** Ribarova, Z., *Makedonská redakce církevní slovanštiny.* In: Slavia 60 (Palaeoslovenica), 1991, str. 248-263.
- Ribarova 1996:** Ribarova, Z., *За правописните норми и традиција во ракописите од македонската редакција на црковнословенскиот јазик.* In: 1100 години од хиротонизирањето на свети Климент во епископ и доаѓањето на свети Наум во Охрид. Зборник на трудови. Охрид 1996, str. 188-193.

- Ribarova 2005:** Рибарова, З., *Јазикот на македонските црковнословенски текстови*. Скопје, 2005.
- Ribarova 2009:** Рибарова, З., *Палеословенистички студии*. Скопје, 2009.
- Seliščev 1918:** Селищев, А., *Очерки по македонској диалектологи*. Казань, 1918.
- SJS:** *Slovník jazyka staroslověnského I.-IV.* Praha, 1966-1997.
- SRJ XI-XVIIvv.:** *Словарь русского языка XI~XVII вв. 1-29, А-Т*. Москва, 1975-2011.
- Stančev-Ivanova-Balan-Boev 1955:** Станчев, С., Иванова, В., Балан, М., Боев, П., *Надписът на чъргубиля Мостич*. София, 1955.
- Stefanović 1989:** Stefanović, D. E., *Apostolus Šišatovacensis anni 1324*. Wien, 1989.
- Stojanović 1896:** Стојановић, Љ., *Записи и натписи*. In: Споменик српске крелјевске академије XXX, str. 37-45.
- Stojanović 1902:** Стојановић, Љ., *Стари српски записи и натписи. Књига I*. Београд, 1902.
- Stojkov 2002:** Стојков, С., *Българска диалектология*. София, 1962, *reprint* София, 2002.
- Stojkov-Bernštejn 1964-1981:** Стојков, С., Бернштейн, С. Б., *Български диалектен атлас I-IV*. София, 1964-1981.
- Šafařík 1857:** Šafařík, P. J., *Glagolitische fragmente*. Prag, 1857.
- Šklifov 1981:** Шклифов, Б., *Развойният процес на им, жд в българския език*. In: Първа младежка школа по езикознание. София, 1981, str. 24-26.
- Tachiaos 1981:** Tachiaos, A-E. N., *The Slavonic Manuscripts of Saint Panteleimon monastery (Rossikon) on Mount Athos*. Los Angeles, 1981.
- Tarnanidis 1988:** Tarnanidis, I. C., *The Slavonic Manuscripts discovered in 1975 at St. Catherine's Monastery on Mount Sinai*. Thessaloniki, 1988.
- Tkadlečik 1956:** Tkadlečik, V., *Trojí hlaholské i v Kyjevských listech*. In: Slavia 25, 1956, str. 200-220.
- Tkadlečik 1963:** Tkadlečik, V., *Dvě reformy hlaholského písemnictví*. In: Slavia 32, 1963, str. 340-366.
- Tomović 1974:** Tomović, G., *Morfologija ćirilčkih natpisa na Balkanu*. Beograd, 1974.
- Totomanova 2009:** Тотоманова, А.-М., *Из историята на българския език*. София, 2009.
- Turilov 2012:** Турилов, А. А., *О датировке и писце среднеболгарского Евангелия апракос при Скопском Апостоле 1313 г.* In: Язык Библии. Лингвотекстологические исследования. Москва - Санкт-Петербург, 2012, str. 120-126.
- Turilov-Moškova-Tachiaos 1999:** Турилов, А. А., Мошкова, Л. В., Тахиаос, А.-Э. Н., *Славянские рукописи афонских обителей*. Фессалоники, 1999.

- Ugrinova-Skalovska–Ribarova 1988:** Угринова-Скаловска, Р., Рибарова, З., *Радомирово евангелие*. Скопје, 1988.
- Vaillant 1948:** Vaillant, A., *Manuel du vieux slave*. Paris, 1948. Citováno z ruského překladu: *Руководство по старославянскому языку*. Москва, 1952.
- Vajs 1932:** Vajs, J., *Rukověť hlaholské paleografie*. Praha, 1932.
- van Wijk 1931:** van Wijk, N., *Geschichte der Altkirchenslavischen Sprache*. Berlin und Leipzig, 1931. Citováno z ruského předkladu: *История старославянского языка*. Москва, 1957.
- Večerka 2006:** Večerka, R., *Staroslověnština v kontextu slovanských jazyků*. Olomouc-Praha, 2006.
- Velčeva 1969:** Велчева, Б., *Към установяването на среднобългарските правописни типове (Стаматово четвроевангелие от XIII век)*. In: Известия на Института за български език. Книга XVII. София, 1969, s. 233-286.
- Velčeva 1975:** Велчева, Б., *Добромирово евангелие. Български паметник от началото на XII век*. София, 1975.
- Vidoeski 1998-1999:** Видоески, Б., *Дијалектите на македонскиот јазик*. Том I., Скопје, 1998, Том II.-III., Скопје, 1999.
- Vidoeski 2000:** Видоески, Б., *Фонолошките бази на говорите на македонскиот јазик*. Скопје, 2000.
- Zaimov-Kapaldo:** Заимов, Ё., Капалдо, М., *Супрасълски или Ретков сборник. Том 1*. София, 1982. *Том 2*. София, 1983.
- Živov 2006:** Живов, В. М., *Восточнославянское правописание XI-XIII века*. Москва, 2006.